

Роднае слова

2008/10

(250)

кастрычнік

ЗАСНАВАЛЬНИК:
МІНІСТЭРСТВА
АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ
БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
«РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
“РОДНАЕ СЛОВА”»

Часопіс выходзіць
з 1988 года
(у 1988 – 1991,
№№ 1 – 48,
выдаваўся пад назвай
“Беларуская мова
і літаратура ў школе”)

Галоўны рэдактар
кандыдат
філалагічных навук,
дацэнт
Уладзімір КУЛІКОВІЧ

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
доктар філалагічных навук В. Максімовіч (намеснік)
доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
доктар філалагічных навук У. Гніламёдаў
доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
доктар філалагічных навук В. Іучанкаў
доктар гістарычных навук,
доктар архітэктуры А. Лакотка
доктар філалагічных навук А. Ліс
доктар філалагічных навук А. Лукашанец
доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
доктар філалагічных навук І. Казакова

доктар філалагічных навук А. Ненадавец
доктар філалагічных навук В. Новак
доктар мастацтвазнаўства В. Нячай
доктар філалагічных навук В. Рагойша
доктар філалагічных навук І. Роўда
доктар філалагічных навук І. Саверчанка
доктар філалагічных навук В. Старычонок
кандыдат філалагічных навук М. Трус
доктар філалагічных навук М. Тычына
доктар філалагічных навук І. Чарота
доктар філалагічных навук Т. Шамякіна
доктар педагагічных навук М. Яленскі

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
Г. Арцыменак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
Т. Казакова, В. Карамазуў, У. Каяла,
В. Лемцюгова, І. Лепешаў, А. Лойка,
Е. Лявонава, В. Ляшук, В. Ляшчынская,

А. Макарэвіч, У. Мархель, З. Мельнікава,
П. Міхайлаў, М. Мішчанчук, А. Міхневіч,
М. Мушыньскі, М. Новік, В. Рагаўцоў, В. Русілка,
У. Рынкевіч, У. Сенькавец, А. Салахаў, А. Станкевіч,
П. Сцяцко, Т. Тамашэвіч, Н. Усава, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, М. Жуковіч,
Р. Ільіна, В. Кажура, Л. Лазарчык,

Н. Левічава, З. Падліпская, А. Панфіленка,
Т. Прадзед, А. Тарайковіч, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Андрэй Грыгаровіч (*Літаратура і час: Метадыст прапануе; Мовы рысы непаўторныя: Прапануем план-канспект; Падзея*),

Крысіціна Пучынская (*Літаратура і час: Асобы, Светапогляд, Майстэрства слова, Старажытная літаратура, З вопыту настаўніка, Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён*),

Аляксандр Радзевіч (*Мовы рысы непаўторныя: Лінгвістычны досвед, У свеце слоў; Алімпіяды. Конкурсы. Испыты: Рыхтуемса да алімпіяды*),

Ларыса Сагановіч (*Літаратура і час: Крытыка і бібліяграфія; Мовы рысы непаўторныя: Віншваем*

юбіляра!; Мова маёй зямлі, Род блізкі і далёкі, Віншваем!; Мова мастацкіх твораў, Старонка маладога даследчыка, Навуковае паведамленне, Кірунак сказаў, У дапамогу настаўніку, Дыдактычны матэрыял, Меркаванне навукоўцы),

Мікола Трус (*Літаратура і час: Скарбніца паэзіі, З юбілеем!; Літаратура ў кантэксце жыцця, Паэзія краса і сіла, Драматургія і жыццё; Крытыка і бібліяграфія*),

Наталля Шапран (*Нацыянальная і сусветная культура: Скарбы фальклору, Да 120-годдзя Язэпа Драздовіча, Дыялог з карцінай, З гісторыі выяўлення мастацтва*),

намеснік галоўнага рэдактара
адказны сакратар
дзяжурныя рэдактары
літаратурныя рэдактары
камп'ютэрны набор
тэхнічны рэдактар
галоўны бухгалтар
вядучы бухгалтар
загандычкі рэдакцыі

**Людміла Бохан,
Дзмітрый Літвіненка,
Аляксандр Радзевіч, Андрэй Грыгаровіч,
Надзея Бышка, Алена Высоцкая,
Надзеі Бышкі,
Канстанцін Лісецкі,
Святлана Бакурава,
Вікторыя Вальковіч,
Галіна Сташэўская.**

Змест

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Навумовіч Уладзімір. Блажэнства цэльнага жыцця: Спроба мастацкай біяграфіі Таццяны Шамякінай . . .	3
Шамякіна Таццяна. Значэнне беларускай класікі ў сучасным свеце: Літаратуразнаўча-сацыялагічныя разважанні	6
Кузьміч Наталля. Час: пачатак і працяг: Паэзія Віктара Яраца	9
Ярац Віктар. “Тут словы прарастаюць, як трава. . .”: Вершы	11
Калядка Святлана. “Ты не ўзвядзеш ліцьвінку на пра-стол!”: П’еса “Барбара Радзівіл” Раісы Баравіковай. . .	12
Леська Лілія. Міфалагізацыя рэчаў у мастацкім свеце Яна Баршчэўскага.	16
Пыско Наталля. “Прад высокую красою. . .”: Вобраз-сімвал Вечнай жаночкасці ў паэзіі Максіма Багдано-віча	19
Сабалеўскі Анатоль. На кірмашы і з кірмашу: П’еса “Пагарэльцы” Андрэя Макаёнка і яе тэатральнае жыццё	22
Гусоўскі Мікалай. Пра жыццё і подзвігі святога Гіа-цынта: Урыўкі з паэмы (<i>пераклад Ж. Некрашэвіч-Кароткай</i>)	27
Саковіч Вольга. Сувязь апавядання “Белая Сарока” Яна Баршчэўскага з беларускай міфалогіяй. Алегорыя і алюзія ў творы: IX клас	31
Смыкоўская Валянціна. Грамадзянская лірыка: Верш “Беларуская песня” Уладзіміра Караткевіча. VIII клас	34

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Ліс Арсень. На роднай ніве: Янку Саламевічу – 70	38
Саламевіч Янка. З лексікі вёскі Малая Кракотка	40
Міхайлаў Павел. “Жонка любя для савету, а цешча – для заезду”: Назвы цесця і цешчы ў беларускай дыялектнай мове.	44
Старычонок Васіль. Да юбілею Анатоля Гіруцкага. . .	46
Гіруцкі Анатоль. Пераклады паэзіі Яна Райніса на беларускую мову ў кантэксце мастацкага білінгвізму . . .	46
Чаеўская Марына. <i>Номен</i> – адзінка спецыяльнай лексікі	50
Юшкевіч Вольга. Асаблівасці разгляду афіксоідаў пры марфемным і словаўтваральным аналізе ў школе.	53
Барысевіч Кацярына. <i>Каваль – Smith</i> : беларускія і англійскія прозвішчы і іх характарыстыка.	56
Піскуноў Фёдар. Класіфікацыя дзеясловаў: камп’ю-тэрна-лінгвістычны падыход	61

Важнік Сяргей. Да анталогіі беларускага камплімен-та, або Просты спосаб навучыцца казаць камплімен-ты-2	66
Каўрус Алесь. У пошуку дасканаласці: Агляд падруч-нікаў беларускай мовы. <i>Працяг</i>	71
Багамолава Алена. Экспрэсіўна-выяўленчая функцыя гукапісу ў паэтычным радку: Адказы.	75
Рагаўцоў Васіль. Змешаныя спосабы выражэння гра-матычных значэнняў.	79
Васіленка Наталля. Падрыхтоўка да пераказу: Урок у X класе	82

АЛІМПІАДЫ. КОНКУРСЫ. ІСПЫТЫ

Куліковіч Уладзімір. Комплексная работа па беларус-кай мове і літаратуры (чацвёрты – заключны – этап Рэспубліканскай алімпіяды. 2007 / 2008 навучальны год): X клас.	84
Доўгаль Дзмітрый. Вучымся пісаць водгук: Спроба алгарытмізацыі творчага працэсу.	88

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Гурскі Антон. Маральна-нораўныя прыныцы жыцця ў традыцыйнай песеннай паэзіі беларусаў.	94
Габрусь Тамара. Зорны шлях вечнага вандроўніка: Да 120-годдзя Язэпа Драздовіча	98
Содаль Уладзімір. Маляваў і роднае слова шана-ваў	102
Карамазай Віктар. Мастак – эпоха. І яе. . . ахвяра: Эсэ	105
Коўрык Аксана. “Мужчынскі” і “жаночы” Рай у бела-рускай маляванцы	108

Крытыка і бібліяграфія. Крыўко М. Важкі ўклад у вывучэнне народнай мовы: Пра кнігу “Народныя скарбы: Дыялекталагічны зборнік: Да 80-годдзя А. А. Крывіцкага” (37). **Карлюкевіч А.** Час літаратурнай памяці: Пра кнігу “Літаратурная Берасцей-шчына: краязнаўчыя нарысы, партрэты, артыкулы” В. Я. Ляшук, Г. М. Снітко (111).

Паэтычная старонка. *Вярцінскі А.* Мы, мёд і пчала (82). *Глобус А.* Сталіца (90). *Жыгуноў А.* Маналог Язэпа Драздовіча (104). *Неў-дах Л.* Апакаліпсіс восені (85). *Ярац В.* Родны бераг: “Акіяны вы-шыні вясновай. . .”. “Вынырнула неба над палянай. . .”. Калінавы край (11).

Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2008 год: Снежаны (49, 81).

Падзея. Бышка Н. Дзень беларускага пісьменства (112).

Часопіс уключаны ў Пералік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве і культуралогіі.

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

БЛАЖЭНСТВА ЦЭЛЬНАГА ЖЫЦЦЯ СПРОБА МАСТАЦКАЙ БІЯГРАФІІ ТАЦЯНЫ ШАМЯКІНАЙ

Introductio. Першае пасляваеннае пакаленне не зведала жахаў вайны, але гадавалася ў распевадах пра вайну і цаніла мір ва ўсім свеце, наперадзе бачыла новае, несумненна, лепшае. “Прабываца” ў людзі тады было, зрэшты, не менш складана, чым цяпер, у часы самай жорсткай рыначнай канкурэнцыі: хутчэй, не з-за якасці, а з-за колькасці, бо месцаў у аспірантуру мала, а выпускнікоў – за добры дзесятак з чырвонымі дыпламамі. Выбываца ў людзі даводзілася толькі самім, бо ніхто ў тыя часы не браў у разлік ні пралетарскае, ні саноўнае паходжанне. Толькі розум, дасведчаны, гуманістычны, з’яўляўся вяршыцелем людскіх лёсаў.

Культурны генафонд нацыі. Бацька Таццяны – народны пісьменнік Беларусі Іван Пятровіч Шамякін – у кнізе “54 дарогі” прызнаваўся: “Біяграфія мая надзвычай кароткая і вельмі звычайная”. Дык якая ж павінна быць біяграфія ў дачкі (нарадзілася 8 кастрычніка 1948 г.): школа – універсітэт – аспірантура – праца ў БДУ? Але наша біяграфія – гэта біяграфія папярэдніх пакаленняў, дзядоў, бацькоў, маці, родных, блізкіх. І таму не магло прайсці міма і захапленне дзядулі, які ў апошнія гады свайго жыцця, прыязджаючы ў Мінск, так палюбіў цырк, што не прапускаў ніводнай новай праграмы. І радасць сустрэчы з бабуляй, “мужным і дужым чалавекам”, якая “сама рабіла любую мужчынскую работу, а ўвечары прала ці ткала”. Не прайшлі дарэмна частыя паездкі да бабулі і дзядулі на Кармяншчыну, поўдзень Беларусі, і асабліва на радзіму маці – у вёску Церуху Гомельскага раёна. Сама сябе Таня, як ні парадаксальна, лічыць па духу вясковым чалавекам, хоць нарадзілася і ўсё жыццё пражыла ў Мінску.

З бацькам у Таццяны Іванаўны ўстанавіліся даверлівыя сяброўскія адносіны, вяліся шчырыя размовы. Яна памятае, як упершыню ён чытаў ёй “Новую зямлю” Якуба Коласа ў сваім утульным кабінцеце па вуліцы Карла Маркса, 36. Маці, Марыя Філатаўна, узваліла на свае плечы ўсю хатнюю гаспадарку, а таксама сакратарскія абавязкі пры старшыні Вярхоўнага Савета Беларускай ССР, застаючыся нязменна прыязнай гаспа-

дыняй, хто ні зайшоў бы ў дом і колькі гасцей за сталом ні сабралася б. Сябраваў Іван Пятровіч з многімі пісьменнікамі.

Гісторыкі яшчэ напішуць генеалогію многіх і многіх беларускіх родаў, што складаюць асноўны генафонд нацыі. Такі род Міцкевіча – Коласа, род Гарэцкіх – Максіма, Гаўрылы, Радзіма, род Шашалевічаў – двух братоў, празаіка Андрэя Мрыя і драматурга Васіля. Род Шамякіных не меней вядомы і таленавіты. Сёння і дачка Маша, і дачка Славяна плённа шчыруюць на ніве беларускага прыгожага пісьменства: старэйшая – магістр і кандыдат навук, малодшая ўпарта штурмуе “бастыёны” філалагічнай навукі і таксама піша кандыдацкую дысертацыю па фальклоры. Абедзве дачкі шмат друкуюцца, пішуць навуковыя працы, актыўна выступаюць на навуковых канферэнцыях. Маша спрабуе сілы ў прозе, паэзіі, літаратурнай крытыцы.

Таццяна Іванаўна – найбольш актыўная ў творчым самавыяўленні ў родзе Шамякіных – з’яўляецца духоўным спадкаемцам спадчыны народнага пісьменніка, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі СССР, Літаратурнай прэміі імя Якуба Коласа, Дзяржаўнай прэміі БССР, Героя Сацыялістычнай Працы Івана Пятровіча Шамякіна. І не толькі па абавязку прафесіі, але і па закліку душы. Таццяна ўвесь час была блізкая па духу да бацькі, у многім увабрала яго праніклівы і крытычны позірк на светабудову. Было ў каго вучыцца і на памылках папярэднікаў: на нялёгкіх, пакручастых шляхах да поспеху ў розныя часы ў гэтым хутказменлівым, бурлівым і няўстойлівым грамадстве.

З малых гадоў Таццяна жыла справамі Саюза пісьменнікаў Беларусі, першым сакратаром якога доўгі час з’яўляўся яе бацька, які яшчэ ўваходзіў і ў праўленне Саюза пісьменнікаў СССР (вазіў яе, дарэчы, часта ў Маскву). Назірала і ўпітвала яго прынцыповасць, непахіснасць пазіцыі, уменне ладзіць з людзьмі, шчырае жаданне дапамагчы іншым, хто меў патрэбу. Бачыла Таццяна і шчыраванне бацькоў на беларускай ніве і тое шчыраванне пераняла сама. І гэта не проста “шчырасць” адносін да працы літаратуразнаўцы, а сапраўднае

штодзённае паслядоўнае ўваходжанне ў навуку аб літаратуры менавіта як у прыгожае пісьменства, у ідэйна-эстэтычнае багацце беларускага народа – духоўнае багацце нацыі, якое ў тыя часы, калі бацька працаваў у літаратуры, каласілася спелай збажыной і радавала вока старанна дагледжанымі палеткамі.

Нашы ўніверсітэты. Нашы першыя ўніверсітэты – гэта нашы бацькі, родныя і блізкія. Здаўна беларусы жылі па законах продкаў. Таму культурны генафонд нацыі фарміраваўся пад уплывам вопыту старэйшага пакалення, з улікам яго разумення складаных задач новага будаўніцтва.

“Генетычныя карані Шамякіна – у вёсцы Карма Добрушкага раёна”, – адзначае Таццяна Іванаўна. Але “адкрыццё” вёскі і вясковага ўкладу жыцця, мацерыка сялянства ў самой Таццяны праходзіла ў вёсцы Церуха, там жа, на Гомельшчыне, дзе ў 1950 – 1960-я гг. адпачывалі кожнае лета бацькі. Гэта была радзіма маці, там жылі шматлікія родзічы, пастаянна прыязджалі сябры-пісьменнікі, прычым не толькі з Беларусі, але і з вельмі блізкай Украіны, з Расіі – усе, хто ехаў на поўдзень. Там пісаў Шамякін многія творы, якія сталі вядомымі далёка за межамі Беларусі: “Крыніцы”, “Сэрца на далоні”, “Трывожнае шчасце”. Гэта быў, як лічыць Таццяна, самы шчаслівы час у жыцці сям’і.

У бацькоўскай кватэры ледзь не кожны дзень гасцявалі задушэўныя сябры бацькі – Аляксей Кулакоўскі, Пятро Васілеўскі, Уладзімір Карпаў. Стала прадметам мастацкага адлюстравання і добрай легендай у пісьменніцкім асяроддзі сяброўства творцаў-землякоў Івана Шамякіна і Андрэя Макаёнка. Сам Макаёнак называў Таццяну хроснай дачкой, вельмі любіў яе, вылучаў сярод іншых дзяцей Шамякіна і часта вёў з ёю гутаркі на самыя злабадзённыя і вострыя тэмы, павучаў і філасофстваваў.

А яшчэ з маленства, дзяцінства і юначых гадоў запомніліся дні, праведзеныя ў Доме творчасці імя Я. Коласа ў Каралішчавічах пад Мінскам, дзе летам збіраліся пісьменнікі з дзецьмі: гамонкі, вогнішчы вечарамі, вандроўкі па паэтычных ваколіцах. Сапраўднымі ўніверсітэтамі былі расповеды пра гісторыю літаратуры (ды і ўвогуле пра гісторыю краіны) Міхася Лынькова, Пятра Глебкі, Міколы Аўрамчыка, Сяргея Грахоўскага.

Вучоба, сяброўства. Паступіўшы на беларускае аддзяленне філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, студэнтка Таццяна Шамякіна засяродзілася на ўніверсальнасці, шматграннасці, усебаковасці ведаў, якія яна магла і хацела атрымаць у найстарэйшым і найбольш прафесійна заглибленым флагма-

не вышэйшай школы ў Беларусі, ўніверсітэце з трывалымі традыцыямі.

Сядзела заўсёды за першай партай, прычым з трэцяга па пяты курс – побач з Жэняй Янішчыц, якая з кожнай новай публікацыяй ужо тады рабілася ўсё больш вядомай беларускай паэткай, атрымлівала шырокае прызнанне ў пісьменніцкім асяроддзі і лічылася надзеяй беларускай літаратуры. Сябрала Таццяна з Людмілай Карпавай, дачкой беларускага празаіка, ганаровага грамадзяніна горада Мінска, былога партызана. На курсе вучыліся будучыя літаратары – Анатоль Бутэвіч, Алесь Разанаў, Алена Ружыцкая, Яўген Хвалей, Віктар Ярац. З таго выпуску філолагаў-прафесіяналаў выйшла нямала цудоўных настаўнікаў, работнікаў СМІ. На філалагічным факультэце сёння працуюць дацэнты Валянціна Трайкоўская і Ніна Рашэтнікава, старшы выкладчык Людміла Карпава. На жаль, некаторыя з калег, знаёмых і сяброў Таццяны заўчасна пайшлі з жыцця: Жэня Янішчыц, Рыгор Семашкевіч, Таня Панчанка... Нібыта за іх і за сябе, студэнтаў-аднакурснікаў, калег па працы, геніяў літаратуры, жыве і працуе Таццяна Шамякіна, паставіўшы на мэце зрабіць у літаратурнай крытыцы, у перакладах, філалагічнай навуцы столькі, што хапіла б не для аднаго, а для дзесятка прафесіяналаў-філолагаў.

У кантэксце беларускай класікі. Таццяна Іванаўна Шамякіна ў навуцы пачынала з класікі, глыбока перакананая ў тым, што класіку трэба ўмець чытаць і перачытваць, што кожны новы час, змена аднаго веку іншым нараджае сваю абноўленую, адкрытую зноўку, зноўку любую і дарагую старую “Новую зямлю”, па якой яна пісала дыпломную працу.

Навуковая ўніверсітэцкая школа. Універсітэцкая кафедра – асноўны цэнтр навукова-даследчай, выхаваўча-прафесійна-падрыхтоўчай дзейнасці. Доктар філалагічных навук, прафесар Таццяна Іванаўна Шамякіна справядліва вось ужо каторы год займае пасаду загадчыка кафедры беларускай літаратуры і культуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Кафедры правафланговай у краіне, асноватворнай у сваёй галіне, на яе навуковы калектыў ускладаецца не толькі фундаментальная падрыхтоўка прафесіяналаў-філолагаў, але і распрацоўка тыпавых для ВНУ навучальных праграм, падрыхтоўка галіновых падручнікаў, дапаможнікаў, метадычных матэрыялаў, тэкстаў.

Туды Таццяна пасля студэнцкіх гадоў сціплай аспіранткай прыйшла ў 1971 г. Адразу звярнула на сябе ўвагу артыкуламі, рэцэнзіямі ў рэспубліканскім друку. Выйшла першая кніга “На лініі перасячэння” (1981), створаная на аснове кан-

дыдацкай дысертацыі. З 1974 г. – Т. Шамякіна выкладчык, з 1982 г. – дацэнт кафедры беларускай літаратуры. У 1983 г. яе прымаюць у члены Саюза пісьменнікаў БССР. Сваю навуковую і пісьменніцкую працу Таццяна Іванаўна пачынала з перакладаў на рускую мову аповесцей і раманаў Івана Шамякіна.

Прафесар Шамякіна – заснавальніца новай плыні ў навукова-культурнай сферы, у навуковым асяроддзі, аўтар надзвычай папулярнай кнігі “Міфалогія Беларусі”, дзе ўпершыню так шырока і ўсебакова, грунтоўна духоўная спадчына і сам народ, які належыць да хрысціянскай цывілізацыі, раскрыты ў культуры і побыце ва ўсім багацці асаблівасцей старажытнага міфалагічнага светапогляду, сімбіёзе язычніцтва і хрысціянства. Таццяна Іванаўна – аўтар больш як 400 навуковых прац: дзвюх манаграфій, каля двух дзесяткаў падручнікаў і метадычных дапаможнікаў, навукова-папулярнай кнігі, прысвечанай тыпалагічнаму параўнанню кітайскай і еўрапейскай культур, бясконцай колькасці артыкулаў. Апошнім часам даследчыца шмат піша пра культуру народаў Кітая, Індыі, Японіі, Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Па сутнасці, яна – адзіны аўтар, які так дакладна і скрупулёзна даследуе культуру народаў свету, пішучы па-беларуску.

Грамадзянская пазіцыя вучонага-славіста. Грамадзянскую пазіцыю прафесара Таццяны Шамякінай вызначылі якраз тры вострыя праблемы сучаснага свету, якія напрамую звязаны з яе навуковай тэматыкай і з тым, што яна адстойвае сваім жыццём і дзейнасцю. Ва ўмовах глабалізацыі і лібералізацыі нівеліруюцца нацыянальная спецыфіка і праблема ідэнтычнасці – найважнейшая тэма літаратуры, культуры, філасофіі, псіхалогіі, маралі, на стыку якіх працуе даследчыца. Новая ліберальная філасофія “прызямляе” нашу вартасную самасвядомасць, разбурае духоўныя каштоўнасці. Шматлікія духоўныя факты трацяць сваю экзистэнцыяльную глыбіню і арыгінальнасць, сапраўдную сацыяльную эфектыўнасць – ледзь яна пачне падпарадкоўвацца логіцы таварна-грашовых разліковых узаемаадносін. Гэта якраз тое, чаго не можа дапусціць і супраць чаго актыўна выступае прафесар Шамякіна.

У апошні час Таццяна звярнулася да публіцыстыкі, каб супрацьстаяць распаду духу. Яе цыкл “Парадоксы нашага жыцця”, надрукаваны ў “Полымі”, атрымаў шырокі грамадскі рэзананс і асабліва прыхільна быў сустрэты пісьменніцкай грамадскасцю.

Таццяна Іванаўна Шамякіна – член Вучонага савета Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

та, Вучонага савета філалагічнага факультэта БДУ, член Савета ВАКа па літаратуразнаўстве, фалькларыстыцы і журналістыцы, член Савета па абароне дысертацыйных прац па педагогіцы і методыцы мовы і літаратуры, член рэдкалегій шматлікіх часопісаў, як грамадска-мастацкіх, так і навукова-метадычных.

У Таццяны Іванаўны шмат вучняў: студэнтаў-філолагаў, семінарыстаў, магістрантаў, аспірантаў, кандыдатаў навук, якіх яна вядзе па жыцці. Надзвычай высокі яе аўтарытэт як вучонага, педагога, выхавацеля, прафесара, загадчыка кафедры беларускай літаратуры і культуры. Яна абнаўляе, генерыруе фундаментальныя ідэі на студэнцтва, а значыць, і на ўсю супольнасць Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, адказнага за стан грамадства, за лёс народа і краіны. З такой адказнасцю жыве і працуе прафесар філалогіі Таццяна Шамякіна.

Служэнне Бацькаўшчыне (Contrapunctum). За шматгадовую плённую навукова-педагагічную, творчую і грамадскую дзейнасць загадчык кафедры беларускай літаратуры і культуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Таццяна Іванаўна Шамякіна ўзнагароджана медалём Францыска Скарыны.

Чалавек праяўляе сябе ў навучы, мастацтве і фізічнай дзейнасці. Таццяна Іванаўна рэалізавала шматлікія таленты. Яна глыбокі і перакананы палымяны патрыёт сваёй краіны. Суверэннасць дзяржавы і суверэнную волю народа цэніць вышэй за ўсё. Шчыра, пераканана, цвёрда, непакісна доктар навук Таццяна Шамякіна працуе на карысць Бацькаўшчыны. Ёй не ўласцівы хістанні, сумненні, зласлівасць ці нараканні на лёс. Галоўны яе клопат – пра стан духоўнасці ў грамадстве, падрыхтоўку прафесійных філалагічных кадраў, глыбіню і тэарэтычную аснашчанасць настаўніцкага корпуса, стан бібліятэк, эстэтыку гарадоў і вёсак.

Шмат робіць Таццяна Шамякіна як член Прэзідыума Саюза пісьменнікаў Беларусі. Кола яе трывог даволі шырокае. Не церпіць чэрстваў, абьякавасці, хабарніцтва, самаўлюбёнасці і пыхі, чыноўніцкага чванства ў любым яго праяўленні. Сціпла паводзіць сябе. Разважлівая. Яе павагу варта заслужыць. Да голасу Таццяны Іванаўны прыслухоўваюцца – што скажа? У побытавым плане шумных і вялікіх колаў пазбягае, але дасціпнасці ёй не займаць. Нешматслоўная. Здзіўляла і здзіўляе эрудыцыяй, сапраўднай энцыклапедычнасцю ведаў. У гэтым неаднаразова пераконваліся калегі-навукоўцы, студэнты, аспіранты.

Уладзімір НАВУМОВІЧ.

Таццяна ШАМЯКІНА

ЗНАЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ КЛАСІКІ Ё СУЧАСНЫМ СВЕЦЕ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧА-САЦЫЯЛАГІЧНЫЯ РАЗВАЖАННІ

Вывучэнне нацыянальнай класікі праходзіла праз шматлікія этапы, змяняючыся кожнае дзесяцігоддзе, а часам нават пяцігоддзе. Тут мела значэнне не толькі грамадска-палітычная сітуацыя на савецкай, а потым на постсавецкай прасторы, але і фактары больш глабальнага характару – цывілізацыйнага, метагістарычнага, нават метафізічнага.

Быў час – 1920 – 1930-я гг., – калі галоўная ўвага звярталася на рэвалюцыйнасць тых ці іншых класічных твораў, дэтэрмінаванасць грамадска-палітычнымі працэсамі. Такі падыход у той час заканамерны, бо гэта былі гераічныя і трагічныя дзесяцігоддзі – эпоха пабудовы сацыялізму ў СССР, а на самай справе ажыццяўленне *мадэрну* – праекта цывілізацыйнага, глабальнага, які ў Заходняй Еўропе пачаўся ў XVIII ст., а хутчэй – яшчэ раней, з эпохі Адраджэння. Мадэрн, або перарыўнае навукова-тэхнічнае развіццё, тэхналагічны прагрэс, захопліваў усё большыя тэрыторыі Зямлі і ў XX ст. не мог не закрануць Усходнюю Еўропу і разам з ёю ўвесь СССР, а таму, натуральна, і Беларусь. “Мадэрнізацыя ўздагон”, праведзеная ў феноменальныя, рэкордныя гістарычныя тэрміны, удалася: СССР пабудаваў магутную індустрыю, перамог у Вялікай Айчыннай вайне, першы выйшаў у космас.

Але мадэрнізацыя заўсёды адбываецца за кошт чаго-небудзь, а хутчэй – каго-небудзь. Успомнім “агароджванне” ў Англіі, знішчэнне карэннага індзейскага насельніцтва ў ЗША. “Мадэрнізацыя ўздагон” у савецкай дзяржаве не была буржуазнаю, як у іншых краінах, мела надзвычай спецыфічныя рысы і пры гэтым аказалася асабліва ахвярай, крывавай, драматыч-

най па ўсіх параметрах. Знішчалася патрыярхальная культура, сялянская Атлантыда. У той жа час – парадасальна – яна ж адраджалася ў іншай форме: калгасы і саўгасы – своеасаблівае вяртанне да сялянскай грамады, абшчыны. Пакутлівую трансфармацыю ва ўсіх яе складанасцях і парадоксах выдатна адлюстравала беларуская літаратура: Якуб Колас, Міхась Зарэцкі, Кузьма Чорны, Іван Мележ.

А ці ставілася ў класікаў праблема “за кошт чаго”? Ставілася, але апасродкавана: як апяванне, паэтызацыя таго, што адыходзіла, таго, што прыносілася ў ахвяру, – традыцыйнага грамадства (“Новая зямля” Я. Коласа, “Сыходзіш, вёска, з яснай явы...” Я. Купалы, “Вязьмо” М. Зарэцкага і інш.). Паэтаў-пракаў не пакідала адчуванне, што гіне прыгажосць, знішчаецца сама аснова беларускага этнасу. Аднак вывучэнне класікі адбывалася з тых пазіцый, з якіх ажыццяўляўся і грандыёзны камуністычны праект, – амбіцыйных, энтузіяцкіх. Прычым праектам удалося запаліць народы не толькі тагачаснага СССР, але і многіх краін свету.

Пазней вывучэнне класікі пайшло ў іншым рэчышчы: з пазіцый народнасці, патрыятызму, у нацыянальным аспекце. У 50 – 70-я гг. вывучэннем класікі займаліся найлепшыя, як відаць з вышыні цяперашняга часу, беларускія літаратуразнаўцы: Міхась Ларчанка, Юльян Пшыркоў, Іван Навуменка, Уладзімір Калеснік, Мікола Грынчык, Алег Лойка, Сцяпан Александровіч, Алесь Адамовіч, Дзмітрый Бугаёў і іншыя.

Чаму ніхто з сённяшніх даследчыкаў не задаваў пытання: адкуль у заідэалагізаванай савецкай навуцы, прычым навуцы, як тады лічылася, правінцыйнай, не маскоўскай, узнікае выдатная плеяда нацыянальна арыентаваных вучоных-філолагаў? Ды справа ў тым, што грамадская атмасфера пасля страшнай вайны, ды яшчэ ў Беларусі, дзе да ўлады прыйшлі не чыноўнікі, а кіраўнікі-партызаны, кардынальна змянілася ў параўнанні з 1930-мі гг. Можа быць, тыя, хто рос пераважна ў вёсцы, жыў у студэнцкіх і аспіранцкіх інтэрнатах, не адчувалі атмасферы, але я, у віры пісьменніцкага жыцця 50 – 60-х гг., чуўчы літаральна кожны дзень размовы пісьменнікаў, акцёраў і грамадскіх дзеячаў, адчувала дух часу, яго смак надзвычай востра. Таму я дазваляю сабе выходзіць на іншыя, чым традыцыйна прынята ў нашай навуцы пад уплывам ліберальнай ідэалогіі, абагульненні. Большасць даследчыкаў, якіх я назвала вышэй, ваявалі – у рэгулярным войску ці ў партызанскім атрадзе, яны, як і пісьменнікі-

франтавікі, зусім інакш глядзелі на жыццё, а таму і выраслі ў выдатных даследчыкаў. Вось мой адказ на пастаўленае пытанне. У сваім артыкуле “Міф пра Сталіна і яго развянчанне М. С. Хрушчовым ва ўспрыняцці беларускіх пісьменнікаў-франтавікоў” я пісала: *“Пакаленне пераможцаў увогуле інакш глядзела на жыццё, чым пісьменнікі даваеннага часу. Творцы, што ўліліся ў склад Саюза беларускіх савецкіх пісьменнікаў пасля таго, як прыйшлі з фронту, былі сацыяльна ўпэўнены ў сабе, у сваёй праўдзе: яны прызвычаліся да ініцыятывы, да самастойнага прыняцця раішэнняў у сітуацыях самых неспрыяльных і незвычайных”*. 50 – 60-я гг. ХХ ст. – гэта быў той шчаслівы для Беларусі час, калі менавіта пісьменнікі ваеннага прызыву вызначалі грамадскую атмасферу, а кіраўнікі дзяржавы – П. Машэраў, В. Казлоў, К. Мазураў – іх у гэтым падтрымлівалі.

Праўда, можна вылучыць яшчэ адзін фактар, які садзейнічаў росквіту беларускага літаратурнага разнаўства: сам аб’ект вывучэння – беларуская літаратурная класіка – сфарміраваў з даследчыкаў карыфеяў беларускай навукі. Жыло ў іх ва ўсіх імкненне адысці ад сацыяльнасці, палітызаванасці, намацаць тое светапоглядна-ментальнае, што робіць нацыю нацыяй, што праходзіць праз стагоддзі і нават тысячагоддзі і абавязкова знаходзіць выяўленне ў класіцы.

Насуперак панылай сацыяльнасці з’явілася таксама і імкненне паглядзець на класічныя творы пад знакам красы, гармоніі, вечных каштоўнасцей. Ужо нас, трэцяе пасляваеннае пакаленне, так вучылі: менавіта з гэтых пазіцый я – пад кіраўніцтвам доктара філалагічных навук, прафесара І. Навуменкі – пісала дыпломную працу па “Новай зямлі” Я. Коласа.

Мы – пад моцным уплывам нашых настаўнікаў – яшчэ больш адышлі ад усяго сацыяльнага, нават ад гістарызму, павярнулі ў нюансы побыту, этнаграфізм, экалагічную праблематыку. Я вяла ў 80-я гг. студэнцкі навуковы семінар “Чалавек і прырода ў мастацкай літаратуры”, дзе сцвярджала, што вывучаць беларускую літаратуру неабходна менавіта з такой вышыні – стасункаў чалавека і прыроды. Яны самыя важныя, вызначальныя (на другім месцы – стасункі мужчыны і жанчыны), а ўсе астатнія – усяго толькі вытворныя ад іх ці знаходзяцца ўнутры галоўнай дыхатоміі.

З іншага боку, абвастралася цікавасць да маральна-этычных, экзістэнцыяльных праблем, канчаткова ўсталявалася думка, што літаратура – ахоўнік чалавечнасці ў чалавеку, абаронца народа (працы У. Гніламёдава, В. Жураўлёва, Г. Кісялёва, М. Мушынскага, М. Мішчанчука, С. Лаўшука, В. Рагойшы, М. Тычыны і ўсіх названых вышэй, з папярэдняга пакалення). І даследчыкі класічных твораў, і самі пісьменнікі ўсё больш адыходзілі ад навізанай ім ролі выяўляць у навуковых і мастацкіх творах афіцыйнае самаадчуванне грамадства і ўсё больш сцвяр-

джалі ахоўную, аздараўляльную функцыю літаратуры.

Праўда, у канцы 80 – пачатку 90-х гг. ХХ ст. чым больш прафесійным і заглыбленым рабілася вывучэнне класікаў, тым менш пісьменнікі малодшых пакаленняў вучыліся ў апошніх. Жыццё так імкліва пабегла наперад, што класіка пачала ўспрымацца безнадзейна састарэлай, хоць і неабходнай, як нейкі рэлікт, музейная каштоўнасць – для падтрымання прэстыжу нацыі. Адкрылася шмат іншых тэм, далёкіх ад зацікаўлення нашых класікаў і нават немагчымых для іх: адмаўленне таталітарнага мінулага, перагляд вынікаў Другой сусветнай вайны (апалагетыка пісьменнікаў-эмігрантаў), трагедыя Чарнобыля... У прыцыпе ўсё было важным і неабходным. Але экстэнсіўнае развіццё несла свае выдаткі. І чым больш паглыбляліся супярэчнасці позняга савецкага грамадства і супярэчнасці сусветныя, цывілізацыйныя, нават родава-чалавечыя, тым менш назіралася імкненне і тэарэтыкаў, і пісьменнікаў-практыкаў гэтыя супярэчнасці аналізаваць, разумець ва ўсім аб’ёме, ацэньваць дыялектычна. А між тым жывая цікавасць чытачоў да літаратуры ўсё больш страчвалася. Журналізм, голая публіцыстычнасць, культ факта пачалі знішчаць вобразнае слова, а “мыльныя оперы”, бясконцыя дэтэктыўныя серыялы адцягнулі на сябе былых шчырых чытачоў высокамастацкай белетрыстыкі (у добрым сэнсе слова).

На маю думку, 1990-я гг. не былі спрыяльнымі для беларускай літаратуры. Гэта яшчэ адно сведчанне таго, што для працы пісьменніка неабходна не тое што стабільнасць у грамадстве, але некаторы парадок у душы. А ён немагчымы, калі адмаўляецца ўсё раней галоўнае ў жыцці, калі з прыгажосці здзекуюцца, калі ірвуцца сувязі паміж нацыямі, пакаленнямі, паміж бацькамі і дзецьмі, паміж рознымі сацыяльнымі групамі. І з класікай пачалі распраўляцца зусім смела і жорстка.

Між тым даследчыцкая думка ўсё ж працавала. У акадэмічным Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы, сёння аб’яднаным з Інстытутам мовазнаўства, ішла праца па стварэнні фундаментальнай “Гісторыі беларускай літаратуры ХХ стагоддзя” ў 4-х тамах. Пры выдавочных з пазіцый нашых дзён недахопах гэтага выдання тут усё ж адчуваецца шырыня падыходаў, працаваны за дзесяцігоддзі прафесіяналізм у эстэтычным аналізе.

З іншага боку, навуковы дыскурс, зведаўшы ўплыў нейкіх метагістарычных працэсаў, звярнуўся да пошуку архетыпавых асноў, што якраз і абумовілі з’яўленне літаратурнай класікі. Я пісала ў той час манаграфію “Беларуская класічная літаратура і міфалогія” і абараніла доктарскую дысертацыю па блізкай да манаграфіі тэме. Гэты быў зварот да народна-касмалагічных сімвалаў у паэзіі, да міфалагічнай свядомасці, выяўленай у слове. Міфалагізм дапамог класіч-

най літаратуры і дапамагае літаратуры сучаснай ужывацца ў страчаныя формы народнага мастацкага мыслення, адраджае іх у спалучэнні з сучаснымі ідэямі і прыёмамі. Дзякуючы міфалагічнай падсветцы аказалася магчымым глянуць на ўсю глыбіню народнай памяці, пераасэнсваць мадэль нацыянальнай светабудовы.

Праблема мовы – частка больш шырокай праблемы культуры. Культурная дэградацыя насельніцтва бясспрэчная. Далейшае апусканне планкі закончыцца катастрофай! Патрэбны інакш арыентаваныя чыноўнікі. Патрэбны людзі для нацыянальнай культурнай работы. Не сотні, а дзесяткі тысяч. Але хто іх будзе выходзіць? Мы, прафесары, навукоўцы, пісьменнікі, далёка не заўсёды тыя, якімі павінны быць, зыходзячы з грандыёзнасці выклікаў эпохі. Мы часта лянуемся аналізаваць сітуацыю і заглядаць у будучае, а проста плывём па цячэнні; не такія мы і дасведчаныя ў гісторыі, мастацтве, палітыцы, не так шырока і маштабна мыслім, каб пераадолець матрыцу светапогляду, што насаджаецца тэлебачаннем. І ніколі не зможам нестэрэатыпна мысліць, пакуль будзем жыць у перавернутай сістэме каштоўнасцей. Пакуль будаўніцтва капіталізму, экалагічна катастрофічнага для будучага Зямлі, будзе лічыцца прыярытэтнай задачай нацыі, а веданне англійскай мовы – больш важным, чым веданне беларускай. Класічны ўніверсітэт найперш павінен сцвярджаць класічныя формы культуры! І таму яны павінны быць у цэнтры вывучэння. Не прыкладныя задачы, а менавіта класічнае мастацтва, гісторыя рэлігіі, гісторыя чалавечай цывілізацыі – у поўным аб'ёме. У свеце за тысячагоддзі створана такое вялікае, такое значнае, высокае мастацтва, што яно здольнае выратаваць і задаволіць любую душу. Патрэбна толькі яго ведаць, знаёміць з ім маладых людзей, ды нават дзяцей з ранніх гадоў.

Сапраўды, толькі класіка застаецца адзінай выратавальніцай – востравам-раем – сярод раз'юшанага акіяна, той зямлэй, дзе толькі і можна адчуць сябе беларусам.

У некалькіх тэзісах яшчэ раз нагадаю пра значэнне літаратурнай класікі:

1. Класічныя творы адлюстроўваюць тую цэласнасць светапогляду, тыя асаблівасці ментальнасці, нацыянальнай псіхалогіі, якія найлепш характарызуюць беларускі этнас. Інакш кажучы, пазнаючы класіку, мы лепш пазнаём самі сябе.

2. Класічная літаратура дзякуючы псіхалагізму, распрацаваным формам псіхалагічнага аналізу вучыць разумець і любіць чалавека, адчуваць яго боль. Чалавек, выхаваны на класічнай спадчыне, не здольны на крымінальныя ўчынкі, бо ён прывучаны паважаць іншага і бацьць у ім каштоўнасць.

3. Вывучаць творчасць таго ці іншага класіка неабходна цэласна, а не ў асобных дэталях, бо сам пісьменнік-класік стварае арыгінальны, цэласны,

эстэтычна і этычна канцэптуальны свет. Але тут у апошні час узнікла даволі цяжкая праблема. Ужо нават пры напісанні, скажам, доктарскай дысертацыі даследчык сутыкаецца з неабходнасцю вывучэння каласальнага корпуса тэкстаў, створаных яго папярэднікамі па творчасці класіка. Сёння ўсё цяжэй ведаць усё. Таму непазбежныя некаторыя паўтарэнні. Я, напрыклад, шмат разоў сутыкалася з уласнымі думкамі ў творах, як правіла, маладых аўтараў, прычым самымі сваімі каштоўнымі, выпакутаванымі думкамі, выказанымі яшчэ 15 – 20 гадоў таму. Вось і вырашай: звычайны гэты плагіят ці малады аўтар сам дайшоў да такой жа, як у мяне, думкі? Так што наспела неабходнасць стварэння нейкай метадыкі вывучэння менавіта класікі. Тым больш, што не толькі даследчык абавязаны ведаць творчасць такіх жа даследчыкаў-папярэднікаў, але і кожны беларус павінен авалодаць пэўным наборам літаратурных твораў, якія варта было б ведаць на памяць, хоць бы ў выглядзе асобных строф, радкоў, сімвалаў. У Іране не тое што інтэлектуал, а і кожны чалавек, самы просты, сялянін ці рабочы, ведае сотні, тысячы радкоў з класічных твораў Рудакі, Хаяма, Хафіза, Саадзі. Увогуле ж толькі поўнае веданне мінулага (а поўна-цэласна магчыма засвоіць мінулае пераважна праз мастацкія вобразы) дапаможа лепш зразумець сучаснасць, а значыць, і прыстасавацца да яе. Каб імкнуцца да будучага, а не жыць сённяшнім, мы, як ні парадасальна, павінны найлепш ведаць мінулае.

4. Беларускія класікі ў асноўным рэалісты. У апошні час да рэалізму модныя крытыкі (яны амаль усе – маладыя, без усялякага вопыту, людзі) ставяцца грэбліва, разумеючы яго надзвычай прымітыўна – як прамое выяўленне знешняга ходу падзей, рэчаў, сітуацый. На самай справе, рэалізм – максімальна поўнае адлюстраванне быцця ва ўсіх яго формах, выяўленне тых бакоў свету, якія адпавядаюць Божай задуме. Інакш кажучы, чытаючы класіку, мы спасцігаем Найвышэйшыя Сэнсы.

5. Нігілістычнае стаўленне да вывучэння літаратуры з боку чыноўнікаў абумоўлена іх прымітыўна-рацыянальнай логікай: не бачна, маўляў, практычных вынікаў ад вывучэння літаратуры. Аднак сапраўдны знешні свет – гэты сапраўдны ўнутраны свет. Літаратура адкрывае шлях у сапраўдны ўнутраны свет, ад якога залежыць і сапраўдны знешні, а значыць, і пераадоленне гэтага драматычнага сёння знешняга свету. Зрабіць, яшчэ ў школе, аб'ектам пазнання нябачны ўнутраны свет (душу чалавека) – задача, магчымая толькі для літаратуры.

6. Літаратура – адзіны культурны код, які цэментуе народ. На аснове класікі адбываецца кансалідацыя нацыі і саміх людзей паміж сабою.

7. Толькі класічныя творы прывучаюць любіць прыроду ва ўсіх яе бясконцых праявах.

Наталля КУЗЬМІЧ

ЧАС: ПАЧАТАК І ПРАЦЯГ

ПАЭЗІЯ ВІКТАРА ЯРЦА

Ужо ў ранніх творах Віктар Ярац выявіў вострае адчуванне часу. Лірычны герой, малады і ўзнёслы, поўны высокіх спадзяванняў і намераў, старанна ўглядаўся ў яго аблічча, каб адлюстраваць імклівы бег і пераменлівую плынь, не ўпусціць важнае і істотнае, што вызначае складаныя духоўныя калізійныя жыцця чалавека.

У першым зборніку *“Уваходзіны”* (1976) паэт акрэсліў межы сваёй дачыненасці да навакольнага свету, праз вобразны радок асэнсаваў сваё месца ў плыні падзей, спосабы ўключыцца ў іх адвечны рух і абнаўленне. Важна адразу адзначыць, што для лірычнага героя час – не агульнае і абстрактнае паняцце. Яго каардынаты, высокія ў сваёй змястоўна-эстэтычнай значнасці і будзённыя ў побытавай заземленасці, выразна пазначаны ў вершы *“Рушанне”*, які па сваёй мастацка-філасофскай функцыі мае ключавое значэнне ў зборніку. Тут аўтар асабістае праз выяўленча-эстэтычныя сродкі трансфармуе ў агульнамастацкае. Многія праявы прыроды, што адкрываюцца ў асеннім перыядзе, ён назваў ёмістым па лексічнай шматзначнасці словам – рушанне. Гэта час роздуму і трывог. Ён нібы тонкая лінія, якая аддзяляе красаванне ад завядання, якія ў кругазвароце перацякаюць адно ў другое, дзе непадзельна зліваюцца пачатак і працяг, што ў дыялектычнай паступальнай цэласнасці імкнуць у бясконцасць.

*Сляды апалым лісцем зацярушаны,
з палян спывае парадзелы цень.
Жыве ў прыродзе час асенні – рушанне,
калі звiнiць струной шчымлiвай дзень
над тым, што не збылося і збылося...*

У такой стрыманай настраёвасці, дзе светлая журба і шкадаванне змяшаліся з радасцю і надзеяй, лірычны герой выснаваў свае адносіны да жыццёвага шляху, на які ступіў. Яшчэ рана гаварыць наогул пра якія-небудзь рахункі, бо за пачаткам ёсць наступны віток, які выводзіць жыццё ў новае вымярэнне. Лагічна-паслядоўна ў дадзеным кантэксце ўспрымаюцца радкі з таго ж верша:

*Ёсць у прыродзе час асенні – рушанне,
калі жывое верыць у працяг.*

Вось тут – увесь мастацка-філасофскі фокус, у якім бачыцца духоўная існасць часу. Яна выказваецца лірычным героем упэўнена, як простая ў

сваёй высокай значнасці ісціна. Майстэрствам паэта яна пададзена як звычайная праява. З такіх праяў складаюцца кругі нашага зямнога жыцця.

У вершах зборніка *“Уваходзіны”* лірычны герой, асвойваючы сацыяльны вопыт, духоўна ўзбагачаецца ва ўспрыманні і разуменні часу. Для яго, поўнага свежых задум і натхнення, гэта не замкнёная халодная сіметрычна-аб’ёмная велічыня. Ён хоча зазірнуць за далёкі гарызонт, дзе знаходзяцца неспазнаныя таямнічыя кругі жыцця. У розных вобразах: дзяўчынкі, што марыць пра шчасце, бусліхі на гняздзе, новага дня і цёплага летняга неба (вершы *“Вясновы Сож...”*, *“Цвісці садам...”*, *“Ёсць лясныя вёскі і пасёлкі...”*, *“Мова дрэў”*) – выяўляецца трывалая сувязь з неабдымным сусветам, куды толькі можа сягнуць уяўленне. У вершы *“Недзе колы на бетоннай трасе...”* лірычны герой падымаецца ў завоблачныя далячыні, дзе час мае вымярэнне, што вылічваецца светлавымі гадамі, але ж не адрываецца ад зямных турбот кожнага дня. Побач з ім каханая. Тут не раздвоенасць аперцэпцыі. Наадварот, дыялектычная цэласнасць, якая паядноўвае з бясконцасцю як формай існавання ўсяго жывога. Лірычны герой невыпадкова звяртаецца да каханай: да яе мае давер, які дае магчымасць выказаць самае заповітнае:

*Недзе незнаёмым тратуарам
ты нясеш праменні ў вачах
связною Сонца, а не хмараў,
як жыцця пачатак і працяг.*

Паўтор матыву пачатку і працягу не азначае аднастайнасці вобразнага мыслення. Тут выявілася своеасаблівая дамінанта, у якой бачыцца рух часу. У яго імклівым бегу відавочныя прыкметы абнаўлення, бо лірычны герой з вышыні вопыту глыбей успрымае і перадае свае пачуцці і адчуванні.

Устаноўка на вымярэнне часу духоўна-маральнымі з’явамі, якія ўзвышаюць лірычнага героя, сфарміравала паэтыку вершаў (асацыятыўная метафара, разгорнуты эпітэт, сумяшчэнне часавых пластоў і прасторавых форм і інш.). Таму і наступныя зборнікі – *“Добрыца”* (1989) і *“Дняпроўскі бакен”* (1992) – не сталі прахаднымі ў творчай біяграфіі. Яны засведчылі, што лірычны герой духоўна сталее, пашыраюцца яго сувязі з людзьмі і светам. Гэта праяўляецца ў яго трывожна-ўзнёслым разуменні, што час для нас у маштабах вечнасці – кароткае імгненне, дадзенае для кахання і палё-

ту ў космас, захаплення песняй салаўя і дзіцячым смехам, для сапраўднага шчасця, якое здабываецца штодзённымі высілкамі душы (вершы “Ад вачаровых тых зязюль...”, “І зноў з дарог дамоў вярнуўся...”, “Я веру ў свет”, “Жыццё не надта думае пра вечнасць...”, “Дзень адзвінеў, адшумеў і адгрукаў...”). У багаці думак і ўражанняў лірычны герой выяўляе імкненне спазнаць супярэчлівы рух часу. Яго прыкметы – і ў журбе вясковых бабуль, што сядзяць на лаўках ля апусцелых хат, і ў шчаслівай усмешцы маладой маці, якая гушкае дзіця, – такі абсяг творчых інтарэсаў паэта.

У вершах найноўшага перыяду лірычны герой з усё той жа трапятлівасцю ў душы ставіцца да часу як імклівай плыні падзей і з’яў. Гады не аслабляюць свежасці ўспрымання рэчаіснасці. Сацыяльна-духоўны вопыт абвастрае разуменне, што час у яго ўсёабдымнасці ў дачыненні да лёсу чалавека ў павязі пакаленняў – гэта і ўчора, дзе засталася наша памяць пра продкаў, і сёння, у якім спрашчаны нашы боль і радасць, і заўтра, якое падымае нас у неба бясконцасці. Натуральна, што ўсё той жа матыў пачатку і працягу знаходзіць сваё выяўленне ў новым мастацкім увасабленні. Паэт часцей звяртаецца да вобразу вясны. У ім, аднак, не заключаецца настальгія па тым, што незваротна канула ў Лету. Лірычны герой вызначае для сябе новыя духоўныя каардынаты часу, у якіх суадносяцца і інтэгруюцца гісторыя і сучаснасць. Характэрнай у дадзеным кантэксце з’яўляецца нізка “Н а б е р а з е в я с н ы” (Полымя, 1999, № 11). Зазначым, што ў самой назве – асацыятыўная метафара, якая адразу ж на слыхавое ўспрыманне выклікае цэлую гаму перажыванняў: хочацца, пераадолеўшы заслону прасторы і часу, сягнуць за далёкі небакрай, дзе цёплае сонца ў спакойным высокім блакіце, пясчотная зеляніна маладой травы і пералівістыя спева салав’яў. Паэт, не зніжаючы эстэтычнай прывабнасці мрояў, што ўжо ўзніклі, вядзе на бераг Дняпра, з якім звязаны ўспаміны маленства. У водах ракі сімвалічна адлюстраваная час, у якім у непарыўнай плыні злілася наша гісторыя з сённяшняй явай:

*Чарну з Дняпра – і голас адзавецца
князеўны-прыгажуні маладой,
якой не астудзіць і лёдам сэрца...*

Лірычны герой на беразе ракі слухае вясну з яе чароўнымі праявамі ў гуках, колерах і фарбах, і тонкія назіранні сублімуюцца такім чынам, што ў паэтычных радках б’ецца пульс самога часу, які асацыіруецца з вобразам князеўны. Яна ў вершы становіцца нашай сучаснай, з ёй мы засмучаемся і радуемся, углядаемся ў заўтрашні дзень:

*Насенне гукаў сеецца на плёсы
стагоддзямі. Ці хто падлічыць іх
на беразе вясны, дзе дружна прасяць
зноў салаўі пра нешта ў салаўіх?*

У падтэксце ў тонкім намёку, як няўлоўны штрых, праглядваецца ўсё той жа матыў пачатку і працягу. Зразумела, што ў новым мастацкім выяўленні.

Свежым па сваёй мастацкай вартасці выглядае верш “Недзе там, ля Прыпяці журботнай...”, дзе асацыятыўнасць метафары і сугестыўнасць ствараюць чароўную паэтыку. У ёй лірызм паяднаны з глыбокім роздумам над вечным.

Нізкай “Эскізы дзён” (Полымя, 1997, № 9) паэт робіць своеасаблівую спробу ў вобразным радку перадаць партрэт часу. Яго аблічча разнастайнае. Але прыкметы вясны, а значыць, руху наперад і абнаўлення, пераважаюць. Лірычны герой на нейкае імгненне звяртае позірк у вытокі, каб лепей усвядоміць сёння і заўтра, якія зліваюцца ў бясконцую плынь:

*Вясна падказала прызнанні садам,
і квецень на веці мілуецца.
Ля саду валун, як біблейскі Адам,
на юную завязь любуецца.*

У той жа нізцы ў вершах “Даруйце ворагам сваім...”, “...І яднаўся слых зямны з нябесным”, “Хто прайшоў так рана па снезе...” змясціліся многія падзеі мінулага і сённяшняга, увасобленыя ў паэтычных радках. З іх сатканы своеасаблівы непаўторны абрыс Часу, асэнсаванага як духоўны прыстанак для кожнага на зямлі.

У лірычнага героя Віктара Ярца як у гады трывожна-шчымлівай маладосці, напоўненай шуканням жыццёвых ісцін, так і ў перыяд творчай сталасці, пазначанай роздумам аб вечным, разуменне неацэннай каштоўнасці часу неаддзельнае ад імкнення жыць па мерках духоўнасці, у якой арганічны сплаў учора з сёння і заўтра. Яна ў такім эстэтычным ключы аб’ядноўвае ўвесь абсяг лірыкі паэта; яна прасякнута аптымізмам, які жывіцца жаданнем спазнаць жыццё з усімі радасцямі і гаркотамі. У вершы “Азбука вясны” гэта перадаецца па-мастацку выразна і пераканаўча:

*– Жыць! – праклюнуўся ліст на галіне.
– Жыць! – прачнулася трава ў лугах.
Журавы – клін за клінам імклівым –
не забылі дадому шлях.
.....
Нават клён ледзь жывы, сукаваты
прагне зноў гаманіць-зелянецць.
Жыць!*

Матыў пачатку і працягу як прамежку ў бясконцай плыні быцця, выразна акрэслены ў першым зборніку “Уваходзіны”, у лірыцы апошніх гадоў набыў мастацка-эстэтычнае значэнне дамінанты. Гэты матыў, увасоблены ў многіх вершах з высокай патрабавальнасцю да кожнага радка, з’яўляецца субстанцыяй, з якой выснаваны ўвесь мастацкі свет творцы.

Паэт, даследчык літаратуры, перакладчык Віктар Ярац нарадзіўся 23 кастрычніка 1948 г. у пасёлку Красны Мост Рэчыцкага раёна. У 1966 г. паступіў на філфак БДУ, завяршаў атрымманне вышэйшай адукацыі ў 1970 г. у Гомельскім універсітэце. Са студэнцкіх часоў праявіў сябе як палымяны абаронца роднай мовы. Працаваў у раённай газеце, на Гомельскім тэлебачанні. Пасля заканчэння аспірантуры пры кафедры беларускай літаратуры Гомельскага ўніверсітэта (1975) працуе на гэтай кафедры.

Актыўна выступае ў друку з 1966 г. Аўтар зборнікаў вершаў "Уваходзіны" (1976), "Добрыца" (1989), "Дняпроўскі бакен" (1992), у якіх паказаў сябе як майстар перадачы тонкіх пачуццяў, вялікай амплітуды душэўных зрухаў чалавека, філосаф. Больш за 10 гадоў прабіваецца да чытача праанансаваны зборнік "Беражанкі" і яшчэ некалькі кніг.

На старонках "Роднага слова" (2004, № 10) друкавалася нізка яго вершаў "Святло вяло над брудам праз бязвер'е..." ("На строіме Дняпра", "Святло", "Вячэрні перон", "Ускраіна дня", "Нерастайнае", "Старыя вулачкі", "У непагадзь" і інш.), а таксама артыкул Юліі Сальнікавай «Паэт "з праменьнямі ў вачах": Творчы партрэт Віктара Яраца».

Прапануем падборку новых вершаў паэта.

60

Віктар ЯРАЦ

“ТУТ СЛОВЫ ПРАРАСТАЮЦЬ, ЯК ТРАВА...”

РОДНЫ БЕРАГ

*Тут словы прарастаюць, як трава,
як парасткі з крылатага насення
пра вогненныя смерчы – іх стрываць
было не лёгка столькім пакаленням!*

*І гукі працінаюць навывёт,
і апякаюць неапахлым жарам –
ён плавіць зім сцюдзёных снег і лёд,
і грэе позірк нелюдзімы хмарам.*

*І сказ пра ўсіх,
хто лёг у жвір сыры,
хто парадніўся з плоцю шчыльнай гліны,
выслухваюць і ціша, і вятры,
і журавы, што сэрца колюць клінам.*

*Акіяны вышыні вясновай.
Ім сябрамі – вокнаў аганькі.
І развозяць радасць цягнікі
пад начною месяца падковай.
Выдых свежы блізкага дыхання
яблынь і чаромхавых завей –
прычаішчаць умее салавей
іх сваёй бяссонніцаю-тайнай.
Сэрца не пячэ яшчэ віною.
У маёй руцэ твая рука.
І вясёла зорам-паплаўкам
той – яшчэ без горычы – вясною.*

*Вынырнула неба над палянай
у сунічным векавым бары,
і аблокі хочуць гаварыць
мовай старажытнай, як славяне.
І пра што ім хочацца звысоку
расказаць сасне і мурашу,
ягадзе, што музыкай дажджу
прагна смагу наталяла ў спёку?*

КАЛІНАВЫ КРАЙ

*Згадай, калі палоніць проза,
віры закружаць мітусні:
каліны гронкі на марозе
вартуюць рэха цішыні.*

*Успомні снегавыя далі,
угрузлы ў гурбах сад, як сон,
сініцы ціньканне, што плавіць
на сэрцы холад сцюжных дзён.*

*Каліны гронкі на марозе
вартуюць з коміна дымок.
Страчае мама на парозе –
і чуеш музыкі выток.*

*Тут неба нібы весялее
і снег нібы святлей, калі
каліны свецяць і завей
гарачым полымем галін.*

Святлана КАЛЯДКА

“ТЫ НЕ ЎЗВЯДЗЕШ ЛІЦЬВІНКУ НА ПРАСТОЛ!”

П’ЕСА “БАРБАРА РАДЗІВІЛ” РАІСЫ БАРАВІКОВАЙ

Драматургічнае мастацтва патрабуе ведання тонкасцей ігры на сцэне. Маналогі і дыялогі павінны быць незацягнутымі, дзеянне дынамічным, канфлікт завостраным, а стылістычнае афармленне тэксту не “перагружана” выяўленчымі сродкамі. Тэатр мае доўгую гісторыю, ужо ў старажытныя часы праблемы грамадства выносіліся на сцэну. Цікаваць выклікае той факт, што да жанру драмы ўсё часцей сталі звяртацца жанчыны-пісьменніцы. Як адзначыла А. Каралёва, “аўтаркі ўсё мацней заўляюць аб сабе, матывуючы тым, што са сцэны павінен гучаць не толькі мужчынскі, але і жаночы голас са словамі, напісанымі менавіта жанчынай, дзе былі б шчыры боль, радасць, адчай, падтрымка. Для дасягнення гэтага трэба знайсці не толькі займальны сюжэт п’есы, але і свой характар гераіні”¹. З даследчыцай у нечым можна пагадзіцца, але думаецца, што нельга дынаміку літаратурнай дзейнасці зводзіць да працэсаў дэмакратызацыі адносінаў і ў прыватнасці сацыялізацыі жанчыны, калі ўсе раней закрытыя для яе нішы ў грамадскім жыцці сталі смела і актыўна асвойвацца. Безумоўна, можна аперывраваць і названымі фактамі з гісторыі развіцця беларускай літаратуры, аднак дадзеная пазіцыя нагадвае выпадкі феміністак у абарону заціснутых мужчынскай уладай жанчын на літаратурным Алімпіе. Пачынаючы з 80-х гг. XX ст. беларускія пісьменніцы пашырылі гарызонты ўласнай творчасці – і гэта не можа быць не заўважным. 1980 – 1990-я гг. – перыяд змены культурнай парадэгмы, звязанай у першую чаргу з глыбокімі працэсамі свядомаснага пераасэнсавання свету і чалавека ў ім. Доўгія сацыяльна-культурныя пераўтварэнні вывелі і літаратуру на новы рубж. Таму жаночая літаратура паўстала перад вачыма чытача ў іншых жанрава-тэматычных і маральна-эстэтычных якасцях. Г. Каржанеўская, З. Дудзюк, С. Клімковіч у дзіцячых п’есах, пазней Р. Баравікова, А. Папова, В. Коўтун, Л. Рублеўская і іншыя ў жанры драмы ўбачылі магчымасць выяўлення асаблівай псіхалагічна-філасофскай жаночай сутнасці (псіхолагі даўно ўстанавілі адрознасць жаночага і мужчынскага светаўспрыняцця), прычым як жаночай сутнасці аўтаркі (сфера псіхалогіі творчасці), так і жаночай сутнасці гераіні (сфера гендэрных даследаванняў).

Гісторыя заўсёды заставалася па-за кантэкстам канкрэтных рэалій сучаснасці, аднак прэваліравала ў кантэксте духоўнага станаўлення народа, нацыі. Таму зварот у мастацкім творы да

гістарычнага мінулага – гэта своеасаблівы спосаб асэнсавання дынамікі духоўнага сталення чалавека, вызначэнне прыярытэтаў эпохі ў самаідэнтыфікацыі асобы і дзяржавы. Невыпадкова Раіса Баравікова звярнулася да XVI ст., калі адбываліся свае трагедыі, якія менавіта праз драматычны твор высвечваліся новымі гранямі.

“Барбара Радзівіл” – гістарычная драма ў дзвюх дзеях, пятнаццаці сцэнах. Першапачаткова ў 1992 г. твор пісаўся як вострасюжэтная драматычная паэма і быў уключаны ў зборнік “Люстэрка для самотнай” (1992). Як сцвярджае Раіса Баравікова, у яе была задума стварыць шэраг гістарычных жаночых партрэтаў і менавіта праз жанр паэмы раскрыць глыбіню характару, псіхалагічную абгрунтаванасць іх учынкаў, сацыяльную значнасць дзейнасці ці ролю ў гісторыі і г. д. (У 1985 г. была напісана паэма “Саламея”, у якой спалучылася драматычнае дзеянне з лірычнымі адступленнямі і паэтычнымі замалёўкамі.) У 1994 г. Баравікова піша п’есу, якая ўжо прызначана для пастаноўкі на сцэне. А адбывалася гэта так: пасля таго, як першапачатковы тэкст паэмы прачытаў Валерый Мазынскі, рэжысёр-пастаноўшчык “Вольнай сцэны”, ён прапанаваў на аснове дадзенага драматургічнага твора зрабіць п’есу. Аднак, як заўважыла Раіса Андрэеўна, у выніку атрымаўся новы тэкст з уключэннем новых герояў і з іншай сюжэтна-кампазіцыйнай лініяй. П’еса спачатку рыхтавалася ў якасці дыпломнай работы студэнтамі тэатральнага факультэта Акадэміі мастацтваў, яе прэм’ера адбылася летам 1994 г. Пасля твор трапіў на “Вольную сцэну” і там прыжыўся на доўгія гады. У 1995 г. тэатральная група “Вольнай сцэны” прадставіла гэтую пастаноўку ў Польшчы, у зале Каралеўскага палаца, дзе яна прайшла з аншлагамі (польскія прыхільнікі тэатра маглі ўбачыць п’есу двойчы), а цудоўная ігра акцёраў выклікала вялікі рэзананс – выканаўца ролі каралевы Боны Вольга Лужкоўская была запрошана ў польскі тэатр, дзе яна і засталася працаваць. У цэлым на “Вольнай сцэне” было пастаўлена больш за сто спектакляў (соты спектакль прайшоў у 2000 г.). Пасля 2002 г., у выніку распаду тэатральнай трупы “Вольная сцэна”, п’еса не ставілася, але і сёння цікаваць да яе не знікла, і ёсць упэўненасць, што мы ўбачым яе на нашых тэатральных падмостках у адноўленай версіі. Такім чынам, існуюць два розныя варыянты п’есы “Барбара Радзівіл”, напісаныя Раісай Баравіковай, – першы ў выглядзе паэмы, другі ў выглядзе драмы.

Раісу Баравікову прыцягнула ў постаці Барбары Радзівіл не толькі яе роля ў лёсе Жыгімонта II Аўгуста, князя Вялікага княства Літоўскага, не толькі супрацьлеглыя і вельмі супярэчлівыя ацэнкі яе жаночай існасці, але і дзіўнае, незразумелае, а таму і недзе містычнае супадзенне літар у імені і прозвішчы аўтаркі і гераіні – Раіса Баравікова і Барбара Радзівіл.

Касмічная надпрасторавая рэальнасць на нейкай траекторыі руху лёсаў прывяла на сустрэчу паэтэсу, аўтара п'есы Раісу Баравікову і таямнічую Барбару Радзівіл, нясвіжскую магнатку з далёкай мінуўшчыны. Касмічнае судакрананне душ аўтара і гераіні выклікала нараджэнне цудоўнага драматургічнага твора.

Раіса Баравікова ў названай п'есе вельмі тонка спалучыла гістарычную праўду і мастацкі вымысел. Па сведчанні аўтаркі, яна вывучала час уладарства Жыгімонта II Аўгуста ў архівах, прачытала шмат навуковай і навукова-папулярнай літаратуры, звязанай з гэтым гістарычным перыядам, каб быць як мага бліжэй да рэальнасці тых далёкіх падзей, якія адбываліся ў 1545 г. Паэтэсе і драматургу Раісе Баравіковай было вельмі важна адчуць супярэчнасці эпохі, якія ўплывалі на лёсы людзей і рабілі іх марыянеткамі ў палітычных гульнях. Асоба / дзяржава – у такой бінарнай апазіцыі паўстае асноўная праблема п'есы, ад якой ідуць іншыя адгалінаванні канфліктаў. Чалавек не можа быць паза гістарычным часам, аднак у гэтым часе ён можа змяняць траекторыі руху падзей, калі гэта кароль ці дзяржаўная асоба. Галоўны герой п'есы – Жыгімонт II Аўгуст, князь Вялікага княства Літоўскага, а затым кароль Польшчы – пастаўлены перад выбарам – каханне ці інтарэсы ўлады. Гэтая праблема, якая ўзнікла нават не ў перыяд княжання Жыгімонта, актуалізавана сутнасцю каралеўскай улады, дзе няма Асобы, а ёсць выканаўца. Кароль не можа мець права на асабістае жыццё, і ў яго не павінна быць таемных пачуццяў, ён – дзяржаўны чалавек з адкрытым “грамадскім” жыццём. Таму выклікам замацаванай стагоддзямі сістэме ўлады гучаць у тэксце словы Жыгімонта:

*Ніколі не скупіўся на шчадроты,
цяпер уважце вы мае турботы.
Хачу давесці, здарылася гэтак,
што я парушыць мусіў завядзёнку.
Не палічыўся з даўнім этыкетам
і без Кароннай рады выбраў жонку.
З ёй павянчаўся, кляўся перад Богам,
што будзе ў нас адна цяпер дарога.
Заняты быў апошнім часам крайне,
таму дасюль трымаў свой шлюб у тайне (с. 131)².*

Святлана Уладзіміраўна Калядка – літаратуразнаўца. Кандыдат філалагічных навук (1999). Заканчыла Брэсцкі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. С. Пушкіна (1993), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (1996). Цяпер старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Аўтар манаграфіі “Непрыручаная птушка Палесся: Творчая індывідуальнасць Яўгеніі Янішчыц” (2007). Адзін з аўтараў калектыўных манаграфій “Сучаснае беларускае літаратуразнаўства: Сістэма каштоўнасцей і прыярытэтаў” (2006), “Літаратура пераходнага перыяду: Тэарэтычныя асновы гісторыка-літаратурнага працэсу” (2007).

У маналогу Жыгімонта акрэсліліся адразу некалькі праблем агульнадзяржаўнай важнасці: “без Кароннай рады выбраў жонку”, тайна павянчаўся, не паведаміў аб шлюбе. Непадпарадкаванне Сейму, парушэнне законаў аб шлюбе, процістаянне волі бацькоў – на такім грунце будаваў уласнае шчасце Жыгімонт і не змог выстаць у няроўнай барацьбе паміж *дабром / злом, справядлівасцю / абавязкам, свабодай / залежнасцю*. Раіса Баравікова ў духу шэкспіраўскіх п'ес абазначае галоўны канфлікт драматычнага дзеяння: улада і шчасце ў каханні – часта несумяшчальныя з'явы, улада патрабуе ахвяравання, і ў першую чаргу ў ахвяру прыносіцца каханы чалавек. Напружанае, востраканфліктнае дзеянне, напал страсцей, сцэна з атручваннем героя, трагічны фінал – гэта адзнакі класічнай шэкспіраўскай драмы, акрэсленыя ў п'есе Баравіковай, з дапамогай якіх аўтарка змагла перадаць супрацьборства *чалавечага / уладнага, асабістага / агульнадзяржаўнага*. У Жыгімонта не было выбару: ён павінен быў прыняць законы кіравання княствам як дадзеныя апрыйёры, а таму незаганяны і тым больш непадуладны карэктывам і новаўвядзенням. Яго жыццёвае накіраванне – быць адпаведным годнасці князя, а затым караля. Чалавек у шэрым, адзін з герояў п'есы, акрэслівае сутнасць шлюбу для князя як дзяржаўнай асобы:

*Характару няроўнага выявы!
Ты папіраеш інтарэс дзяржавы.
Твой шлюб не для таго, каб цешыць страсць.
Павінен думаць, што ён Польшчы дасць! (с. 86)*

Страсці перамагаюць здаровы сэнс (з пункту погляду інтарэсаў дзяржавы), таму Жыгімонт застаецца адзін у супрацьстаянні з маці, каралевай Бонай, і паслугачамі. Яго падтрымліваюць у заляцаннях да Барбары яе браты – родны брат Мікалай Руды і стрыечны брат Мікалай Чорны, аднак і яны бачаць у шлюбе сястры з Жыгімонтам магчымасць наблізіцца да ўлады – “глядзі, і блісне нам тады карона” (с. 93). Для братаў Радзівілаў – гэта найперш магчымасць узняцца па прыступках улады і заняць годныя месцы непадалёку ад прастола, папоўніць сваю казну, стаць

знатнымі людзьмі ў княстве і, нарэшце, узысці самім на трон. Як гаворыць Мікалай Чорны, “каханне Ваша – цьфу! Нам трэба ўлада. / І плод каханья – добрая прынада!” (с. 117), а Мікалай Руды дадае: “...ды вершыць хтосьці зверху суд над намі, / улада – усё! Яе нам не стае” (с. 117). Нават багацце не прыносіць той асалоды, якую дае ўлада. Менавіта захаванне і пашырэнне ўлады кіруе каралевай Бонай у выбары жонкі для сына. Таму для Боны ўчынак сына – тайнае вячанне з Барбарай – гэта ганьбаванне дзяржаўных устояў, адмаўленне дасягненняў і перамог роду на шляху ўмацавання ўлады, дурасць маладога ўзросту [“Спачатку думалася, – маладосці грэх” (с. 134)], што, аднак, можа прывесці да таго, што “без выключэння ўсе / на Захадзе адвернуцца ад сына” (с. 135), і разам з гэтым зменшыцца альбо зусім знікне аўтарытэт дзяржавы, у выніку чаго страціцца і эканамічная стабільнасць. Раіса Баравікова паказвае каралеву Бону як неадназначную асобу: з аднаго боку, яна непакісная ў сваіх пазіцыях, перакананая толькі ў сваёй праўдзе, моцная і бескампрамісная, глухая да пачуццяў сына і ўвогуле да эмацыянальнага боку жыцця. Яе ўчынкі і думкі кіруюць толькі інтарэсы дзяржавы – яна сапраўдная пераемніца ўлады ад свайго ўжо нямолага мужа, караля. Ёй не ўласціва шкадаванне, а таму непажаданую Барбару яна атручвае з дапамогай вернага слугі, сакратара Людвіка Монці. Менавіта на каралеву Бону ўскладзена роля забойцы Барбары, каханья, а разам з гэтым і шчасця сына. Бона не ведае кампрамісаў у тых справах, якія тычацца ўзвышэння і ўмацавання дзяржавы, а таму безапеляцыйна заяўляе:

*Мне цяжка будзе ведаць пра твой боль,
ды адкажу на ўсё такім я сказам...
Ты не ўзвядзеш ліцьвінку на прастол!
Лепш праклянью яе з нашчадкам разам (с. 128).*

З другога боку, Бона паўстае супраць упартасці сына, прыніжальнага і ганебнага для Польшчы выбару Жыгімонта, яна імкнецца скінуць з яго вачэй і свядомасці заслону страсці, каб сын прачнуўся ад агіднага сну і стаў магутным. Яе барацьба вядзецца не супраць сына [“Балюча ад таго, што трапіла ў няміласць. / Ды сыну я не вораг... Божа, не. / І думаць не змажы... Пакінь мяне!” (с. 136)], а супраць яго знішчальнай страсці. Яна застаецца маці і перажывае з-за сынавай глухаты, і нават рашэнне пагубіць Барбару ў ёй нараджаецца ад жадання выратаваць сына, выцягнуць яго з путаў згубнай уцехі.

Каханне стала тым павелічальным шкельцам, праз якое мы разглядаем сапраўдную сутнасць кожнага з герояў. Каханне Жыгімонта і Барбары ўскалыхнула страсці не толькі ў саміх закаханых, яно ўзварушыла чарнату думак і памкненняў у іх

зласліўцаў, раскрыла душэўную пустату і нікчэмнасць многіх з іх акружэння, што жылі і жывуць інтарэсамі свету ўлады і грошай. Праўда ў таго, хто пры ўладзе, – па такім прынцыпе будуецца свае стасункі з людзьмі браты Радзівілы, гэтым пастулатам кіруецца ў жыцці Людвік Монці: “...Але скажу: / я ўсім... Усім аднолькава служу! / Была тут Бона... Ёй службы, павер!” (с. 138). Усё ж чалавечае шчасце ў кожнага вымяраецца сваімі каштоўнасцямі. Каханне Барбары і Жыгімонта – гэта каханне-страсць, каханне – “няўтрымнае жаданне”, і гэта адлюстроўваецца праз выкарыстанне ў тэксце п’есы адпаведных стылістычных і лексічных сродкаў: “захлынайся яго жарам”, “бяздонне нашых губ”, “высока ўзносяць мары”, “не люблю начэй, / пазбаўленых агню яе вачэй!”, “жаданне ўва мне кіпіць”, “не меў яшчэ такой я асалоды”, “промнем праз жыццё маё пралегла”, “падхапіла бура пачуццяў неўтаймоўных да дрыготкі. / Твой жар – бурлівасць позняе паводкі...”, “я поўная такой салодкай мукі” і г. д. Як вынікае з прыкладаў, метафары, параўнанні, эпітэты служаць мэце адлюстравання прыгажосці пачуцця, у якім непаруўна спляліся цялесныя жаданні і душэўная блізкасць герояў. Палкасць, жар, страсць, гарэнне вызначаюць сутнасць прыцягнення цел і душ. Як заўважыла В. Шынкарэнка, “Барбара Радзівіл, нястомна змагаючыся за права належаць і валодаць любым Жыгімонтам на гэтым свеце, да апошняй хвіліны ўпэўнена, што і пасля яе незваротнага адыходу іх каханне не знікне. Яно не можа, не мае права назаўжды знікнуць, як не знікае на зямлі нішто сапраўднаму вялікае і прыгожае. Некалі разам Ён і Яна абавязкова далучацца да вечнасці. У гэтым Барбара цвёрда пераканана”³. У апошняй сцэне, паміраючы на руках Жыгімонта, яна прамаўляе:

*Кахаю, веру... Гэта ўсё са мною,
яно ўва мне... У сэрцы толькі ты!
Цяпер і потым, калі ўжо сцяною
між намі ляжа вечнасць нематы (с. 147).*

Вобраз Барбары Радзівіл пададзены ў дынаміцы развіцця характару. Па асобных рэпліках, па дыялогу братаў Радзівілаў мы даведваемся пра ранейшае яе жыццё ў палацы роднага брата Мікалая Рудога. Каралева Бона акцэнтуюе ўвагу на бясплоднасці ліцьвінкі, для яе важна захаваць пераемнасць улады: “Яна – удава! / На свежай пашы – ссохлая трава! / Бясплодная!.. Пракляты Богам род!” (с. 84); “Ты ж ведаеш, бясплодная яна. / Ты свой прастол каму перадасі?!” (с. 114). Увогуле, для каралевы Боны Барбара стаіць на ніжэйшых прыступках у іерархічнай сістэме адносін знатных людзей, яна не пара для Жыгімонта і лішні чалавек у трохкутніку “маці – сын – нявестка”. Пра распуснае і бессаромнае жыццё Барбары з мноствам любоўнікаў неаднойчы ўзгадваецца на працягу п’есы рознымі героямі: “Яна і род... Увесь іх род распусны!” (с. 114); “Ва

ўсім адну распусту бачыць Кракаў. / О, як далася ім Барбара ў знакі!” (с. 101); “І Чорны там... Не чалавек – пачвара! / Гавораць, ён яе каханкам быў, / нацешыўся і Жыгімонту збыў!” (с. 135); “Яна паспела добра ўладкавацца! / Аж стогне Кракаў, кажуць, ад уцех” (с. 134). Аднак Баравікова не сцвярджае таго, што Барбара – распусніца, і пры гэтым не абыходзіць дадзенай іншымі ацэнкі яе натуры, а апелюе да чутак і здагадак. Чытач мае права сам вызначыць, хто ёсць Барбара: жанчына з сумнеўным мінулым ці азораная святлом кахання адзіная, любая, якой трызніць Жыгімонт:

*Дзівосных валасоў бруяцца ручаіны,
няма мінулага, пабляклі ўсе ўспаміны,
ёсць толькі ты... Пялёсткамі лілеі
ўзышла над лёсам. Нават поўня млее
пад позіркам, што можа незваротных
вярнуць назад... А я – толькі смяротны
ля ног тваіх... Шукальнікам пяшчоты
тваёй жыву. Скажы, Барбара, хто ты?
З якога дня, з якога ранку ўбегла
і промнем паўз жыццё маё пралегла?! (с. 99)*

Такім чынам, вобраз Барбары на старонках п’есы акрэсліваецца праз розныя маральна-эстэтычныя імператывы чалавечага жыцця: праз прызму законаў улады, праз прызму *маральнасці / амаральнасці* існавання асобы, праз прызму *каханая / некаханая*, што дазваляе аўтарцы прадставіць разглядаемы перыяд жыцця гераіні ў аб’ёме, у этапах станаўлення яе “я”. Калі ў п’есе Дударова вобраз Барбары Радзівіл становіцца штуршком для развіцця дзеяння, для вызначэння праблемных ліній п’есы і акрэслівання характараў іншых герояў твора, а роля Барбары пасіўная, псіхалагічна азначаная, то ў Баравіковай роля Барбары больш актыўная і рухомая: праз перажыванні гераіні раскрываецца не толькі эмацыянальнае багацце ўнутранага свету жанчыны, але і адлюстроўваецца яе жаночая мудрасць і душэўная чысціня – яна нікому не жадае зла, яна проста хоча быць шчаслівай з каханым чалавекам, які воляй лёсу з’яўляецца вялікім князем. Баравікова знаходзіць вельмі ўдалыя мастацкія сродкі, каб паказаць трагічнасць гэтага светлага кахання:

*...І ніводнай спрэчкі,
а толькі мігаценне гэтай свечкі.
Яе задзьмухну. Сёння ноч, як сажа.
Хай цемрай нашы целы яна звяжа... (с. 100)*

Сапраўды, каханне Барбары і Жыгімонта можна параўнаць з мігценнем свечкі – яно было кароткім і яркім, прыцягальным і незгасальным у сэрцы. Усе вакол супраць уз’яднання каханых у жыцці (перашкодай таму ўлада) і на нябёсах (шлюб гэты непажаданы па маральных і палітычных матывах), а таму ноч, цемра – свайго роду ўвасабленне нягоды, адмаўлення, пратэсту ўсіх іншых супраць дваіх, гэта тая чорная і надобрая атмасфера, у якой яны

павінны адстойваць сваё права на каханне. Барбару абражаюць яе браты: “Сужыцелька! Мо, не? / Гаштольдава ўдава на шыі ў брата! / Ён нават і рукой не варухне, / як хтось цябе адважыцца пасватаць...” (с. 94); “Паскудніца! Паганка! Выляжанка!”, / а хутка стане Аўгуст твой, што ўюн. / Май гонар! Ты сястра мне па крыві” (с. 96) і г. д. Іх мэта – зламаць яе, зрабіць паслухмянай зброяй у палітычных гульнях, а таму яны прапануюць Барбары знікнуць з палаца, схаватца на час, каб абудзіць у Жыгімонце моцнае жаданне і нястрымную страсць. Барбара згаджаецца з братамі – але не дзеля ўсталявання іх права патрабаваць, а дзеля праверкі пачуццяў каханага чалавека. Яна жанчына, і хітрыкі яе па-жаночы прадказальныя, аднак бяскрыўдныя і незласлівыя. “Адзіна ты маё выратаванне”, – так звяртаецца да Жыгімонта Барбара, і сапраўды ён становіцца выратаваннем ад цяжкіх і кайданаў мінулага, ад нагавораў і звадак двара, ад злой славы і непрыняцця каралевай, ад прывідаў родавага пракляцця. Каханне Жыгімонта даравала ёй грахі маладосці, адкрыла ёй шляхі да самой сябе, існай, усёдаравальнай, якая ўмее кахаць самаахварна і аддана. З Жыгімонтамі і толькі з ім Барбара стала Жанчынай у тым сэнсе, які закладзены ў біблейскіх заветах, які культывуецца ў высокай класічнай паэзіі і які імкнецца спасцігнуць любая жанчына – адчуць у сабе Гармонію, якая і вызначае адчуванне шчасця. А гэта шчасце не зведала расчараванняў – яно было кароткім.

Такім чынам, у п’есе Раісы Баравіковай “Барбара Радзівіл” актуалізаваны праблемы класічнай шэкспіраўскай драмы: улада і асоба, свабода і адказнасць, “я” і грамадства і г. д. Актуальнасць вывучэння ў школе названай п’есы звязана з высокамастацкім увасабленнем канфліктаў гістарычнай эпохі XVI ст., у цэнтры якой нясвіжская магнатка, разумная і прыгожая жанчына, каханая ўладара дзяржавы Барбара Радзівіл. Род Радзівілаў мае даўнюю і няпростую гісторыю, нашчадкі замжных князёў і сёння жывуць у розных краінах свету, захаваўся замак у Нясвіжы. Праз мастацкі твор адбываецца своеасаблівае далучэнне чытача да гісторыі Беларусі, дзе ёсць шмат цікавых асоб, якія зрабілі нямала для росквіту і духоўнага і матэрыяльнага ўзбагачэння сваёй радзімы, для прапаганды яе культуры і годнага прадстаўлення краіны сярод многіх іншых дзяржаў свету.

¹ Каралёва, А. Жаночы і мужчынскі погляды на вобраз Барбары Радзівіл (па п’есах Р. Баравіковай і А. Дударова) / А. Каралёва // *Женщина. Образование. Демократия* : Материалы 5-й международной междисциплинарной научно-практической конференции (6 – 7 декабря 2002 г.). – Мінск, 2003. – С. 412.

² Тут і далей спасылкі будуць давацца на кнігу: *Сучасная беларуская драматургія*. – Мінск : Палымя, 1999.

³ Шынкярэнка, В. Раіса Баравікова / В. Шынкярэнка // *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя* : у 4 т. – Мінск : Бел. навука, 2003. – С. 579. – Т. 4. Кн. 2.

Лілія ЛЕСЬКА

МІФАЛАГІЗАЦЫЯ РЭЧАЎ У МАСТАЦКІМ СВЕЦЕ ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА

Рэчавы свет у Яна Баршчэўскага як асобная праблема ў беларускай навуцы не разглядаўся. Айчынныя літаратуразнаўцы нават не ўжывалі тэрмін “рэчавы свет”, а найчасцей выкарыстоўвалі іншыя фармулёўкі: “рэальны план”, “рэальная дакладнасць”, “дэталёвасць”, “фактуальная дакладнасць”, “быт, або побыт”.

Даследчык Навум Перкін у некаторай ступені недаацэньваў важнасць рэчавага свету пісьменніка, адводзячы яму другарадную ролю. Мікола Хаўстовіч таксама не заглыбляўся ў паэтыку рэчаў, а аднёс іх да “прафаннага, побытавага, паверхневага ўзроўню, звязанага са стылізацыяй беларускага фальклору, беларускага жыцця” [5, с. 168], хаця ў свой час Уладзімір Караткевіч захапляўся побытам, паказаным Я. Баршчэўскім, называючы яго “чыста беларускім”. Віктар Каваленка палічыў, што нізкая побытавая народная плынь у Баршчэўскага «стрымлівала “адчуванне Радзімы ўвысь” і вяла да “гарызантальнага” развіцця, не падымаючыся высока ў духоўныя сферы» [3, с. 80]. Уладзімір Мархель, разглядаючы твор* “Рабункі мужыкоў”, ухваліў побытавыя сцэны як план для паказу “разняволення духу... якое дасягаецца не праз пераадоленне чагосьці ў сабе і нават не бунтам, а рабаваннем панскай маёмасці, якое дае на нейкі час адчуванне свабоды” [4, с. 21]. Максім Гарэцкі адзначыў, што “беларускае жыццё, сялянскі побыт Я. Баршчэўскі паказаў неглыбока” [2, с. 121], але прадметна-рэчавы (вызначэнне наша) план у пісьменніка, на думку вучонага, узмацняецца “перапляценнем з міфалогіяй”.

Задача нашай працы – раскрыць міфалагізацыю рэчаў як важную частку рэканструкцыі архаічных міфаў і міфалагічна-рытуальных схем, шырока прадстаўленых у зборніку “Шляхціц Завальня”. Пры стварэнні “новых” міфаў у згаданым творы і ў аповесцях “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта”, “Душа не ў сваім целе” аўтар прайшоў шлях ад “містычнасці да рэалістычнасці”, што выявілася ў пераходзе ад рэчаў-сімвалаў, рэчаў-знакаў да рэчаў-дэталей.

Міфалагізацыя рэчаў у Яна Баршчэўскага – праява ўсеагульнай пераўтваральнасці: кожная рэч у мастацкім свеце пісьменніка бесперашкод-

на пераўтвараецца ў іншую або свабодна мяняе вадкі стан існавання на цвёрды ці газападобны, ярка-вогненны – на патушаны.

У апавяданні “Жабер-травя” цыган Шылка заўважае, што “возера будзе спакойнае, як шыба...” [1, с. 240]. Азёрная вада ў апавяданні “Рыбак Родзька” “ціхая і чыстая, як крышталі” [1, с. 146], а ў апавяданні “Шляхціц Завальня” возера “заснула пад тоўстаю лядоваю глыбай, насытаўся снег з аблокаў – і ўжо зіма. Уздоўж Неішчарды з’явілася шырокая дарога, праходзяць падарожныя і цягнуцца ў Рыгу вазы, грузанья лёнам і пнякою...” [1, с. 92]. Вада стала лядовай глыбай, а потым – дарогай. Змены такога характару – гэта пераўтварэнне адзіночных міфалагем у канцэптуальныя вобразы. Дарога ў Яна Баршчэўскага – не простая сцяжынка, а шлях станаўлення чалавека, вартасць якога раскрываецца праз адносіны да рэчаў. У большасці апавяданняў зборніка “Шляхціц Завальня” назіраецца поўнае адухаўленне рэчаў, аўтар паказвае непарыўную сувязь прадметаў і чалавека, потым чалавек вылучаецца са свету рэчаў, адчувае ў сабе моц творцы, але напрыканцы рэчы запалоньваюць чалавека, валадараць над ім і вядуць яго да фізічнай або духоўнай гібелі, як гэта здарылася ў апавяданні “Вужыная карона”. Лоўчы Сямён хацеў выправіць сваё цяжкае становішча і падпісаў дамову з нячысцікам. Паляўнічы ўкленчыў перад вужыным каралём, паслаў перад ім белую хусцінку, быццам бы паклаў перад ліхім духам сваю яшчэ чыстую душу, а замест яе атрымаў псеўдазалатую карону. Падданніцкімі паводзінамі Сямён падобны да Скамарохі з апавядання “Белая Сарока”, які імкнецца дагадзіць чарнакніжніцы і загадвае служкам адпаліраваць мэблю, люстры, каб усе прадметы адбівалі найяснейшае святло. Героям Я. Баршчэўскага здаецца, што, знаходзячыся ў арэоле падманнага святла і бліскучасці, некаторы час можна адчуць сябе волатамі, але век бліскучых рэчаў кароткі. Як санлівае трызненне, зніклі з вачэй дудар Ахрэма (апавяданне “Радзімы знак на вуснах”) дзяўчаты, прыгожа ўбраныя ў шнуроўкі, на якіх свяціліся “срэбныя і залатыя гафткі” [1, с. 158]. Залатая карона Сямёна стала непрывабнымі пажоўклымі бярозавымі лісточкамі, і зусім мала выхваляўся сваімі “блішчатымі ботамі” Карпа з апавядання “Пра чарнакніжніка і цмока”.

Прыглушаныя натуральныя фарбы, жывыя колеры ў Яна Баршчэўскага маюць больш пра-

* У вызначэнні жанру твора “Рабункі мужыкоў” сустракаюцца разыходжанні. – *Заўвага рэд.*

цяглае жыццё. Письменнік любуецца Агапкай з апавядання “Пра чарнакніжніка і цмока”, заўважае, што дзяўчыне вельмі пасуе чырвоная шнуроўка, але прыродная прыгажосць жанчыны не падабалася яе мужу. Пасля вяселля чарнакніжнік Карпа забараніў жонцы “*насіць шнуроўку і хустку, а загадаў апранацца ў такія паркалёвыя сукенкі, якія носяць шляхціцкі...*” [1, с. 104]. Агапка няёмка адчувае сябе ў новым уборы, жанчыне здаецца, што ўсе думаюць пра яе як пра гультайку. Не так пачуваецца ў новым капоце шляхціц Завальня. Ён успамінае з гонарам: «*Памятаю, калі было мне блізу васемнаццаці гадоў, мой бацька купіў у Полацку сукна (локаць каштаваў у той час пяць золтых), загадаў пашыць мне капот, даў пояс падперазацца і сказаў такія словы: “Ідзі ў свет шукай сабе долі...”*» [1, с. 177]. Той першы капот і прынёс Завальню ўдачу, цяпер сталы гаспадар апрануў футра і прыгожую шапку, але не забывае пра першую вопратку, бо яна дала яму сілы і веру ў самога сябе.

Рэчы ў Я. Баршчэўскага як узвышаюць чалавека, так могуць быць прычынай прыніжэння. Адзіны рух рэшата ў апавяданні “Пра чарнакніжніка і цмока” змяніў стаўленне не аднаго чалавека, а цэлай грамады да Акіма і дудары Грышкі. Чарнакніжнік Парамон варажыў на рэшаце, якое павярнула ся на імёнах Грышкі і яго сябра, пасля сялян пакаралі і яны затаілі крыўду на ведзьмака. Варожыя адносіны паміж героямі выклікаюць і свяцёныя зёлкі. Агапка, засцерагаючыся ад спакусаў д’ябла, кінула ў агонь свяцёных зёлак. У адказ на такі ўчынак рэчы, якія знаходзіліся ў хаце, пад уладай нячысціка пачалі шкодзіць гаспадыні.

Блаславенне ксяндза і рэчы-абярэгі абаранілі Варку ад злых чутак, пераследу, выратавалі гаспадарку Максіма (“Зухаватыя ўчынкi”). Прадметы-абярэгі маглі б выратаваць і Карпу (“Пра чарнакніжніка і цмока”), калі б ён шанаваў народныя звычаі і падчас вяселля надзеў чырвоную шапку, павесіў чырвоны гальштук. Не дапамаглі Карпу нават ахвяраванні, зробленыя Агапкай [2, с. 32].

Шчырая вера беларуса ў чарадзейную сілу рэчаў-абярэгаў, рэчаў-ахвяраванняў перададзена ў “Нарысе Паўночнай Беларусі”. 24 чэрвеня, паводле вераванняў, “*разрыў-трава можа дзівосна ўздзейнічаць на жалеза, яна разрывае нібыта замкі і кайданы ў вязняў; калі каса натрапіць на яе ў лузе ў час сенакосу, дык расколецца на некалькі частак. Пералёт-трава, або лятучае зялё, расказваюць пра яе, што яна мае здольнасць пераносіцца з месца на месца, яе вясёлкавая кветка надзвычай жывая і прыгожая, а ў сваім палёце часам блішчыць, быццам зорачка*” [1, с. 88]. Фантазіруючы пра неверагодныя здольнасці асобных рэчаў, раслін, жывёл, чалавек у Яна Баршчэўскага не толькі марыў пра шчасце, але і здабываў яго

Лілія Пятроўна Леська – даследчык літаратуры. Закончыла Мазырскі педагагічны інстытут імя Н. К. Крупскай (1992), аспірантуру пры Беларускай дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка (1998). Працуе на кафедры беларускай літаратуры БДПУ, выкладае гісторыю беларускай літаратуры XIX ст. Даследуе творчасць Яна Баршчэўскага, разглядае міфапаэтычны свет яго твораў.

сам. Шляхціц Завальня, дзед Гараська (“Стогадовы стары і чорны госць”), рыбак Родзька (“Рыбак Родзька”) шмат працуюць і маюць добрыя набыткі. Рыбак Родзька любіць родную прыроду, шчыра верыць у Бога. Праведнае жыццё робіць яго моцным, а не такім безабаронным, як Праксэда з апавядання “Радзімы знак на вуснах”. Казалі, нібы тая “*апоўначы вешала белы ручнік на сцяне, падстаўляла вядро і з двух канцоў гэты ручнік даіла. Малако лілося ў посуд, і яна хутка напаўняла ўсе збанкі сырадоём*” [1, с. 155]. У народнай гісторыі паказана прыпадабненне рэчаў да ўсяго жывога, адушаўлёнага. Белы ручнік колерам нагадвае малако, а формай – вымя каровы, вось і “ажыў”.

Васіль з апавядання “Зухаватыя ўчынкi” збіраецца ісці і пераначаваць каля “зміёвага каменя”. Герой памылкова лічыць, што яго судакрананне з несапраўдным, нячыстым скарбам прынясе поспех і выключную сілу, але “зміёвы камень” не прынёс багацця, а Васіль загінуў. Згубілі дарагія рэчы і Мальвіну (“Вогненныя духі”). Дзяўчына не адказала ўзаемнасцю ў каханні, паставіла на першае месца багацце і была прыраўняна да рэчаў. Чалавек у Баршчэўскага не раз параўноўваецца з рэчамі: у апавесці “*Душа не ў сваім целе*” Саматніцкі “*сядзеў нібы драўляны ідал*” [1, с. 320], уражаны Скамароха з апавядання “*Белая сарока*” ходзіць, як слуп, а ў апавяданні “*Шкаляр Люцэфуга*” легкадумная Аўрэля – “*лёгка паветраная істота, як пярэ, узляцела...*” [1, с. 300]. У апавяданні “*Горды Філасаф*” “*вокамгненна Філасаф стаў такі маленькі, як драўляная дзіцячая лялька*” [1, с. 305]. Арэчаўленне чалавека ў апавяданнях са зборніка “Шляхціц Завальня” тлумачыцца рознымі прычынамі. Гэта і расчараванне ў каханні, як у апавяданнях “*Летуценнік Севярын*”, “*Вогненныя духі*”. Гэта і пусты, бесклапотны лад жыцця, што вёў шкаляр Люцэфуга (ён марыў жыць так, “*як хочаш, нічога сабе не забараняючы...*” [1, с. 299]). Гэта і погляды, якія прапагандаваў Горды Філасаф, пра тое, што душа чалавека, “*заглыбіўшыся ў даследаванні, разумее ўсе цуды, бачыць усе таямніцы*” [1, с. 305]. Герой працягваў мудрагеліць і ў хуткім часе страціў імкненне да жыцця,

прыпадобніў сябе да партрэта дзеда-нябожчыка і загінуў.

Сузіранне рэчаў у Баршчэўскага не заўсёды вядзе да гібелі герояў. У апавяданні “Думкі Самотніка” герой доўга глядзіць на човен, услухоўваецца ў паступовае заціханне пастукванняў гадзінніка – і перад вачыма летуценніка прачынаюцца шчымлівыя радасныя ўспаміны. Бой гадзінніка на вежы кранае “абмерлую душу” героя “Успамінаў пра наведванне роднага краю”. Пастукванне гадзінніка актывізуе памяць арганістага Андрэя, ён прыпомніў: “Адзін падарожны начаваў у мяне і, пачуўшы голас гадзінніка і зязюлін спеў, расказаў мне апавяданне пра распачнага маладога чалавека і вогненых духаў” [1, с. 181]. Праз заўвагу арганістага Андрэя аўтар паказаў механізм цэласнай знітанасці “апавядання ў апавяданні”. Гадзіннік як прадметная дэталі звязвае рэалістычны аповед арганістага Андрэя і фантастычную гісторыю падарожнага. А ў апавяданні “Вогненыя духі” гадзіннік спыніў прыемныя размовы паміж героямі, хаця аповед фантастычнай гісторыі пра чарнакніжніка Альберта толькі распачаўся. Аўтар зазначае: “Мальвіна кахала Альберта, любіла з ім доўга размаўляць. За такімі прыемнымі размовамі хутка ляцеў вечар, і гадзіннік часта біў на сцяне, лічачы гадзіны, а шэрая зязюля сумна кукавала з адчыненых дзверцаў” [1, с. 183]. Пра рочы сум быў для Альберта небеспадстаўным: у хуткім часе ён даведаўся, што для яго каханай золата і багацце даражэйшыя за шчырае каханне і верную адданасць, і маладыя людзі больш не змаглі быць разам. Бой гадзінніка азначае новы паварот і ў жыцці Скамарохі з апавядання “Белая Сарока”: як толькі гадзіннік прабіў поўнач, з’явілася Белая Сарока, што выклікала шквал эмоцый у гасцей Скамарохі.

Таямнічымі сведкамі праўдзівасці фантастычных гісторый робяцца рэчы. Дзед Гараська ўспамінае: “Поўня свяціла ў самае вакно, бледнае святло разлівалася па ўсім пакоі так, што ўсе рэчы можна было добра ўбачыць” [1, с. 261]. “Добра бачыць рэчы” і рыбак у апавяданні “Рыбак Родзька”, але ён не разумее сутнасць убачанага: рэчы рэальныя і фантазмагарычныя блытаюцца. Нячысцік парэзаў невад, потым прыкінуўся суседам, папрасіў вазок у рыбака і перавёз за ноч усю рыбу. Лава, вазок прысутнічаюць як у рэальным жыцці, так і ў снах і мроях герояў Яна Баршчэўскага. Дудар Ахрэм з апавядання “Радзімы знак на вуснах” у карчме Праксэды на добрым падпінтку чапляўся да карчмаркі. Праксэда адпомсціла: дудару здавалася, што ён ідзе з кумам, “кум просіць сесці яго на лаву, частуе гарэлкаю, дае на прыкуску бліноў...” [1, с. 158], але калі насланне знікла, то ўтульная лава стала гнілой калодай. Падобныя адчуванні перажы-

ваюць “колькі гаспадароў”, якія вырашылі раскрыць чары Праксэды і абвінаваціць яе перад панам. “Дамовіліся прыехаць да Праксэды перад захадам сонца. Купілі ў карчме гарэлкі, выпілі на кілішку і, нібыта ўжо моцна п’яныя, палеглі спаць на лавах. Аднак кожны пазіраў з-пад рукі, што карчмарка будзе чыніць апоўначы” [1, с. 155]. Сон на лавах паяднаў рэальнасць і фантастыку. Начлежнікам падалося, што поўнач ужо даўно наступіла, а адзін “сялянін выйшаў на ганак і дзіўнае бачыць: велізарны певень на высокіх, як у жорава, нагах, у нямецкай вопратцы і капелюшы, п’яе, седзячы на драбіне” [1, с. 155].

Лава, ложка, прызда, драбіны – прадметы, створаныя рукамі чалавека, паказаны аўтарам разам з прыроднымі прадметамі-сімваламі тыпу *крыж-камень, хлеб-камень, камень-скарб*. У апавяданні “Вужыная карона” Сямён спаткаў Марысю, якая яму падабалася, але дзяўчына спалохалася чарнакніжніцтва лоўчага і папрасіла, каб пацалаваў крыжык, і, як толькі Сямён пацалаваў крыж, паказаўся вуж. Лоўчы выхапіў камень, выцяў ім вужа. Каменем быў пакараны нячысцік і ў апавяданні “Рада”, калі сяляне вярталіся з працы і чулі, што хтосьці спявае песню пра захоп іх азёр, рэчак. Усе перапалохаліся, толькі адзін рыбак, думаючы, што так весяліцца ас-таш, крыкнуў: “Не прыўлашчай сабе нашыя азёры і рэчкі, – і з усяе моцы штурнуў камень...” [1, с. 254]. З каменем у руках герой можа не толькі перамагчы адзінокага д’ябліка, а нават супрацьстаяць голаду і неўраджаю. Але камень не заўсёды абараняе, ён прыцягвае да сябе смутак і журбу. Плачка (апавяданне “Плачка”) сядзе на камень і жаласным голасам наракае на нядолю.

Ян Баршчэўскі, на нашу думку, выступіў стваральнікам некалькіх ключавых міфаў – пра Радзіму, пра Чалавека з яго загадкавым душэўным і духоўным светам і пра Чалавека як Гаспадара. Міф пра гаспадара ў параўнанні з першымі двума аўтарскімі міфалагізаваннямі вылучаецца большым ухілам да рэалістычнай дакладнасці, што праявілася ў канкрэтызацыі месца дзеяння, падрабязнай дэталізацыі, апісаннях інтэр’ераў, партрэтаў, пейзажу.

Спіс літаратуры

1. Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы / Я. Баршчэўскі / уклад., прадмова і каментарыі М. Хаўстовіча. – Мінск, 1998.
2. Гарэцкі, М. Гісторыя беларускай літаратуры / М. Гарэцкі. – Мінск, 1992.
3. Каваленка, В. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць... / В. Каваленка. – Мінск, 1975.
4. Мархель, У. Праца духу – дзеля любові : Ян Баршчэўскі. Вяртанне спадчыны / У. Мархель // Роднае слова. – 1994. – № 9. – С. 20 – 24.
5. Хаўстовіч, М. В. Ля вытокаў беларускае ідэі : (Аб творчасці Я. Баршчэўскага) / М. В. Хаўстовіч // Палымя. – 1994. – № 11. – С. 163 – 175.

Наталля ПЫСКО

“ПРАД ВЫСОКАЮ КРАСОЮ...”

ВОБРАЗ-СІМВАЛ ВЕЧНАЙ ЖАНОЦКАСЦІ Ў ПАЭЗІІ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Даследчыкі творчасці Максіма Багдановіча сыходзяцца на думцы, што адной з галоўных у яго паэзіі з’яўляецца тэма жанчыны. «Вяршыняй “Вянка”» [13, с. 511], “адным з самых значных мастацкіх адкрыццяў” [12, с. 42] называюць яны вобраз паэтавай Мадонны.

На мяжы XIX – XX стст. назіраецца ўсплёск цікавасці да тэмы жанчыны і жаноцкасці. Праблемы полу, узаемаадносін жанчыны і мужчыны шырока дыскусуюцца ў грамадскай думцы, асэнсоўваюцца ў філасофіі, знаходзяць адлюстраванне ў мастацкай культуры, – асабліва ў жывапісе і літаратуры сімвалізму. Пры гэтым яскрава выяўляюцца дзве тэндэнцыі. З аднаго боку, жанчына ідэалізуецца, паказваецца чыстай, цнатлівай, недасягальнай. З іншага боку, яна становіцца носбітам цёмнага, праклятага, д’явольскага пачатку. Менавіта такія ракавыя гераіні, на думку некаторых даследчыкаў, персаніфікуюць Вечную жаноцкасць “у разуменні, якое ўласціва большасці сімвалістаў” [14, с. 54].

Упершыню ў мастацкай літаратуры паняцце “Вечная жаноцкасць” ужывае І. В. Гётэ ў “Фаўсце”. У нямецкага пісьменніка вечнажаноцкае выступае ў якасці трансэндэнтнай сілы, што ўздымае героя ў боскія сферы. У гісторыі сусветнай літаратуры Вечная жаноцкасць становіцца універсальным сімвалам, які “аб’ядноўвае разнастайныя ўвасабленні жаноцкасці як вышэйшага пачатку” [8, с. 120], і паза кантэкстам трагедыі Гётэ распаўсюджваецца як на больш раннія, так і больш познія з’явы (культ Цудоўнай Дамы ў паэзіі трубадураў, бессмяротныя гераіні: у Дантэ – Беатрычэ, у Петраркі – Лаура, ідэал жанчыны ў рамантыкаў, жаночыя вобразы Цютчэва, Дастаеўскага, Ібсена і інш.). У канцы XIX – пачатку XX ст. ідэя пакланення Вечнай жаноцкасці атрымала развіццё ў рускай філасофіі, дзе яна зліваецца з культурам Сафіі – прамудрасці Божай. Найбольшую распрацоўку гэты вобраз знаходзіць у творах У. Салаўёва. На думку рускай даследчыцы П. Гайдэнкі, Сафія ў працах філосафа «ўвабрала ў сябе і Шэлінгаву сусветную душу, і “боскую сяброўку” Дантэ, і “вечную жаноцкасць” Гётэ» [4, с. 365]. Сам філосаф у працы “Ідэя чалавецтва ў Аўгуста Конта” веў радавод Сафіі ад рускага рэлігійнага мастацтва, адзначаючы, што старажытны культ вечнажаноцкага пачатку мае сваю гісторыю ў рускім храмавым дойдстве і іканаграфіі, дзе вобраз Сафіі прамудрасці Божай збліжаецца то з Хрыстом, то з Багародзіцай.

Творы выяўленчага мастацтва сталі і для М. Багдановіча крыніцай натхнення, адкрыцця вышэйшай сутнасці Вечнай жаноцкасці. Ключом да яе спасціжэння паэту паслужылі кар-

ціны італьянскіх мастакоў эпохі Адраджэння. Менавіта з іх мадоннамі параўноўвае ён гераінь сваіх твораў з аднайменнай нізкі.

Мадонна, Багародзіца, Дзева Марыя – найвялікшы хрысціянскі вобраз-сімвал Вечнай жаноцкасці. Нездарма ў фінале “Фаўста” Гётэ побач з “адной з грэшніц, што раней называлася Грэтхен”, паўстае велічная фігура – Mater gloriosa (Божая Маці ў славе нябеснай).

Рэнесансная традыцыя, што прысутнічае ў цыкле Багдановіча “Мадонны”, найбольш відавочная, і на яе неаднаразова звярталі ўвагу літаратуразнаўцы. Таму прапануем паглядзець на гэтую нізку крыху ў іншым ракурсе. На нашу думку, у ёй спалучыліся дзве хрысціянскія традыцыі ў трактоўцы вобраза Мадонны – праваслаўная і каталіцкая. Прычым першая найпаўней раскрываецца ў вершы “У вёсцы”, другая – у паэме “Вераніка”. Аб’яднаныя тэматычным і кампазіцыйным адзінствам, гэтыя творы суіснуюць у пэўнай дыялагічнай прасторы. Так, ужо эпіграф, пададзены Багдановічам да верша “У вёсцы”, уводзіць у кола матываў, больш характэрных для “Веранікі”. Словы “Lumen coeli, sancta rosa!” (“Светач мыслі, святая ружа!”), пад якімі ў якасці аўтара ўказаны А. Пушкін, адсылаюць да верша рускага паэта “Жыў на свеце рыцар бедны...”. Асноўны матывы яго – рыцарскае служэнне Дзеве Марыі, афарбаванае містычным пакланеннем. Як вядома, у Сярэднявеччы ў Заходняй Еўропе культ Мадонны часткова зліваецца з эратычнымі адносінамі да Цудоўнай Дамы. У адрозненне ад Захаду ў праваслаўнай традыцыі падкрэсліваецца найперш мацярынская роля Марыі. “У рускім народзе, – пісаў С. Салаўёў, – шанаванне Божай Маці не слабейшае, чым у каталіцтве, але яно носіць іншы характар, бо з’яўляецца пераважна як шанаванне *шматпакутнай маці*, якая дае суцяшэнне” [11, с. 161]. Менавіта гэтая іпастась Багародзіцы, заступніцы і абаронцы, спагадлівай суцяшальніцы, выходзіць на першы план у вершы “У вёсцы”, персаніфікуючыся ў вобразе яго гераіні:

*Дзяўчынка к хлопчыку нагнулася і, слёзкі
Сціраючы яму, ітось пачала казаць,
Каб заспакоіць плач – зусім як быццам маць,
І саліваліся ў жывы абраз ядыны
Той выгляд мацеры ды з воблікам дзяўчыны... [1, с. 145].*

Адзначым яшчэ адзін важны ў гэтым творы матывы, які ўжо не адрознівае яго ад пушкінскага верша, а, наадварот, збліжае з ім. Гэта станоўча адлюстраваны матывы беднасці – беднасці пры духоўнай

Наталля Мікалаеўна Пыско – літаратуразнаўца. Закончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1995), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (1998). Працавала ў Дзяржаўным музеі гісторыі беларускай літаратуры (1994 – 2001). Зараз малодшы навуковы супрацоўнік аддзела беларускай літаратуры XX і XXI стагоддзяў Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Даследуе творчасць М. Багдановіча ў кантэксце мастацкіх кірункаў мяжы XIX – XX стст., а таксама пытанні сучаснага літаратурнага працэсу.

вышыні, дзякуючы якой да велічнага аблічча Маці Божай вырастае воблік дзяўчынкі “ўпэцканай і хілай, і худой”. Дзяўчынкі, у рысах якой герой паэта ўбачыў тое гэтэўскае вечнажаноцкае, што “цягне чалавека ўверх”, дае яму надзею і веру на вышэйшае заступніцтва і падтрымку:

*У памяці маёй, хай тэй дзяўчынкі мілай
Ўжо воблік губіцца у цёмнай глыбіне, –
Я веру, ў цяжкі час ён глянэ на мяне [1, с. 146].*

У праявічым эцюдзе “Мадонна” Багдановіч раскрывае вытокі вобраза гераіні верша “У вёсцы”. Іх ён бачыць у народных казках, найперш у казцы пра браціка Іванку і сястрыцу Алёнку, якую, як лічыць герой эцюда, трэба паставіць вышэй нават за шэкспіраўскія тыпы, у прыватнасці Афелію, якая, безумоўна, таксама з’яўляецца персаніфікацыяй Вечнай жаноцкасці ў англійскага пісьменніка. Такім чынам, акрамя рэнесанснай і праваслаўнай, можам адзначыць у вершы “У вёсцы” фальклорную традыцыю.

У шырокім культурным кантэксце прачытваецца таксама Багдановічавы “Вераніка”. Найперш згадаем ужо памянёную каталіцкую традыцыю трактоўкі вобраза Мадонны, якая знайшла ўвасабленне ў гэтым творы і пра якую сігналаваў радок з Пушкіна “Lumen coeli, sancta rosa!” (ружа, як вядома, з’яўляецца сімвалам Дзевы Марыі ў каталіцтве). У гераіні паэмы найперш падкрэсліваюцца не мацярынскія, а дзявочыя рысы. Вераніка, у якой спалучаюцца знешняя прыгажосць і высакароднасць душы, выклікае ўжо не замілаванне, як дзяўчынкі з верша “У вёсцы”, а першае міласнае пачуццё, становіцца дамай сэрца героя, Цудоўнай Дамай, якой служыць рыцар-паэт. Заўважым, што прысутнасць кантэксту творчасці Пушкіна ў дадзеным выпадку не абмяжоўваецца толькі радком з верша “Жыў на свеце рыцар бедны...”. Т. Ганчарова-Цынкевіч справядліва праводзіць паралель паміж Веранікай і пушкінскай Таццянай – гераіняй “Яўгена Анегіна”. Даследчыца падкрэслівае іх псіхалагічную блізкасць, агульнасць рысаў характару і тое месца, якое яны займалі ў творчасці абодвух аўтараў, увасабляючы “вобраз ідэальнай жанчыны” [5, с. 62]. Варта таксама адзначыць, што Вераніка, як і Таццяна, паўстае музай паэта.

*І толькі ўжо тады я ўгледзеў,
Што поруч, як цвяткок лясны,
Ўзрасла ў красе сваёй вясны
Дачка самотная суседзяў.
І – помню я – тады жа ўперш
З маёй душы паліўся верш [1, с. 150].*

Гэтая ўласцівасць гераіні – натхняць на творчасць – ставіць яе поруч з яшчэ адным бессмяротным вобразам сусветнай паэзіі – Беатрычэ Дантэ. Рускі філосаф М. Бярдызьеў менавіта ў гэтай здольнасці жанчыны бачыў яе сапраўднае прызвание і праяўленне Вечнай жаноцкасці: “...Без містычнага прыцягнення да жаноцкасці, без закаханасці ў Вечную жаноцкасць мужчына нічога не стварыў бы ў гісторыі свету, не было б сусветнай культуры... Быць Дантэ – гэта высокае прызвание, але не менш высокае прызвание – быць Беатрычэ” [3, с. 254].

З гераіняй “Боскай камедыі” Вераніку збліжае і наяўнасць той “высокай красы”, што азорана святлом мацярынскай любові. Параўнаем, у Дантэ: “Агледзела красуня неўспадзеў / Мяне, як маці сына дарагога...” [6, с. 61]; у Багдановіча: “І мела дзеўча выгляд маці, / Калі тады ка мне яна, / трывожнай ласкаю паўна, / Схілілася, як да дзіцяці...” [1, с. 152]. Для беларускага паэта надзвычай важна адзначыць мацярынскія рысы ў сваёй Цудоўнай Дамы. Як падаецца, да яго цалкам стасуюцца словы, сказаныя Дз. Меражкоўскім у дачыненні да І. В. Гётэ, Г. Ібсена і У. Салаўёва, якіх рускі пісьменнік назваў “вялікімі прарокамі Маці” [9, с. 291].

З асаблівай сілай гэтае прароцтва праявілася ў Багдановічавай нізцы “Каханне і смерць”, якая, “у адпаведнасці з сталай традыцыяй сімвалізму, гранічна збліжае архетыпы Эрасу і Танатасу” [2, с. 197]. Сапраўды, у аснове названага цыкла ляжыць вядомы сімвалісцкі парадокс – тоеснасць кахання і смерці, які адлюстраваны ў творчасці многіх пісьменнікаў. Вобразы героя і гераіні нізкі паўстаюць у сімвалічна-абагульненым плане, увасабляючы сабой мужчынскі і жаночы пачаткі. Невыпадкова героі не маюць імёнаў, гэта Ён і Яна, дакладней Я і Яна ці Я і Ты, бо гаворка ў цыкле ідзе ад імя мужчыны. У такім спалучэнні-супастаўленні можна расчытаць дзве закахаваныя метафары, якія вылучае расійскі культуролог А. Рабаў, – гэта “пол як палярнасць” і “пол як палавіна” [10, с. 63]. У нізцы Багдановіча адбіліся традыцыйныя ўяўленні пра адрознасць мужчынскага і жаночага пачаткаў, калі першы трактуецца як апалонаўскі пачатак формы, актыўнасці, адказнасці, розуму, свядомасці, а другі – як дыянісійскі пачатак матэрыі, пасіўнасці, падпарадкавання, пачуцця, несвядомага. Так, гаворачы пра гераіню, паэт падкрэслівае, што яна знаходзіцца ва ўладзе пачуццяў, інстынктаў, нават забабонаў, падпарадкаецца сваёй прыродзе, неабходнасці працягу роду. У адрозненне ад гераіні герой увесь час разважае, рэфлексуе, ён глыбока ўсведамляе сваю адказнасць за тое, што

адбываецца паміж Ім і Ёй, за трагічны зыход па-дзей. І менавіта Ён фармулюе ідэю той глыбіннай палярнасці, што закладзена ў чалавечай прыродзе, у падзеленасці яе на два полы:

*З енкам дзіцё ты раджаеш,
Болю не змогшы сцярпець,
Стогнамі сэрца ўражаеш...
Што я магу зразумець? [1, с. 161].*

Адначасова праз усю нізку праходзіць думка пра тое, што паўната чалавечага быцця дасягаецца толькі праз яднанне дзвюх палавін, якія прагнуць цэласнасці і знаходзяць яе ў каханні. І нягледзячы на тое, што ад верша да верша нарастаюць матывы адчаю і смерці, любоў перамагае. Па сутнасці, на працягу цыкла герой перажывае перараджэнне кахання, а затым болю, страху і гора ў любоў, якая мацнейшая за смерць. Паралельна з лініяй душэўных пакут героя-мужчыны ў нізцы ідзе і ўнутранае перараджэнне гераіні, як выдатна сказала Т. Чабан, – “пераўтварэнне зямной жанчыны ў Маці, Мадонну, яе распяцце на крыжы пакут і смерць у імя жыцця” [13, с. 518]. Таму невыпадкова ў апошнім вершы цыкла Багдановіч згадвае ружу, якая ў кантэксце ўсёй нізкі можа ўспрымацца як сімвал зямнога кахання мужчыны і жанчыны і як сімвал нябеснай мацярынскай любові Мадонны.

Яшчэ адным аспектам увасаблення Вечнай жаночкасці ў творчасці паэта становіцца матыў Беларусі-жанчыны. Безумоўна, Багдановіч тут не быў выключэннем. Так, у Янкі Купалы вобраз жанчыны таксама стала асацыіруецца з Радзімай і, наадварот, Беларусь успрымаецца паэтам як Маладая, Нявеста, Маці. На мяжы XIX – XX стст. ідэя сімвалічнай сувязі пэўных краін і народаў з жаночкім або мужчынскім пачаткам увогуле была дастаткова распаўсюджаная. У прыватнасці, Ф. Ніцшэ ў працы “Па той бок добра і зла” ацэньвае ролю народаў у творчым працэсе пры дапамозе метафар “жаночае” і “мужчынскае”, пра жаночкасць славянскіх краін пісаў Вяч. Іваноў у артыкуле “Духоўнае аблічча славянства”, вобраз Расіі-жанчыны прадстаўлены ў творчасці У. Салаўёва, А. Блока, А. Белыя. Пры гэтым да традыцыйнага матыву “Расіі-матушкі” пад уплывам ідэі аб Вечнай жаночкасці дадаецца новы, эратычны матыў адносінаў да Расіі як да жонкі (згадаем блокаўскае: “О Русь Моя! Жена Моя!”) і каханай, што праявілася ў распрацоўцы сюжэтаў вызвалення Цудоўнай Дамы рыцарам, абуджэння ад сну Зачараванай Прыгажуні (гэты сюжэт сустракаецца ў артыкуле А. Белыя “Луг зялёны”). Такія ж сюжэты прачытваюцца ў паэме Якуба Коласа “Сымон-музыка”, дзе герой вылучвае каханую, абуджае ад доўгага сну, а гераіня, Ганна, асацыіруецца з Беларуссю.

Цікава, што згаданыя вобразы і сюжэты выкарыстоўваюцца даследчыкамі і пры аналізе матыву Беларусі-жанчыны ў творчасці М. Багда-

новіча. Так, аўтары нарысаў “Беларуская літаратура і свет” пішуць аб Беларусі – “зачарованым царстве”, “самнамбулічнай краіне”, якая “адчароўваецца” паэтам у “Вянку” [2, с. 199]. Тое, што Багдановіч «усё сваё нядоўгае жыццё... цалкам аддаў бацькаўшчыне, што ён сам пасвяціў сябе ў рыцары гэтай “даме” свайго юнацкага рамана» [7, с. 110 – 111], заўважыў яшчэ І. Замоцін. Аднак, на нашу думку, паэт успрымаў Беларусь усё ж у вышэйшай іпастасі Мацярынства, што асабліва праявілася ў радках яго “Пагоні”:

*Маці родная, Маці-Краіна!
Не усцішыцца гэтакі боль...
Ты прабач. Ты прымі свайго сына,
За Цябе яму ўмерці дазволь [1, с. 314 – 315].*

Падсумоўваючы, адзначым, што вобраз-сімвал Вечнай жаночкасці, які мае багатую мастацка-філасофскую традыцыю і займае адно з цэнтральных месцаў у культурным дыскурсе мяжы XIX – XX стст., атрымлівае адметную трактоўку ў паэзіі М. Багдановіча, з’яўляецца, фактычна, ключавым для раскрыцця тэмы жанчыны ў творчасці паэта.

Спіс літаратуры

1. **Багдановіч, М.** Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – Т. 1 : Вершы, паэмы, пераклады, наследаванні, чарнавыя накіды. – 752 с.
2. **Баршчэўскі, Л. П.** Беларуская літаратура і свет : ад эпохі рамантызму да нашых дзён : папулярныя нарысы / Л. П. Баршчэўскі, П. В. Васючэнка, М. А. Тычына. – Мінск : Радзіла-плюс, 2006. – 596 с.
3. **Бердяев, Н.** Метафізика пола и любви / Н. Бердяев // Русский Эрос, или Философия любви в России : сборник / сост. и авт. вступ. ст. В. П. Шестаков; коммент. А. К. Богословского. – М. : Прогресс, 1991. – С. 232 – 265.
4. **Гайдзенко, П. П.** Владимир Соловьев и философия Серебряного века / П. П. Гайдзенко. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 472 с.
5. **Ганчарова-Цынкевіч, Т. У.** Максім Багдановіч і беларускае адраджэнне пачатку XX стагоддзя / Т. У. Ганчарова-Цынкевіч. – Мінск : БДПУ, 1998. – 110 с.
6. **Дантэ, А.** Боская камедыя / А. Дантэ; пер. У. Скарыніна // Крыніца. – 1995. – № 4. – С. 51 – 69.
7. **Замоцін, І. І.** Творы : літ.-крытыч. арт. / І. І. Замоцін / склад. Я. М. Гаварушка; навук. рэд. У. М. Конан. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 335 с.
8. **Махов, А. Е.** Вечная женственность / А. Е. Махов // Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Н. Николюкина. – М. : НПК “Интелвак”, 2003. – С. 119 – 121.
9. **Мережковский, Д. С.** Атлантида – Европа : Тайна Запада / Д. С. Мережковский. – М. : Русская книга, 1992. – 416 с.
10. **Рябов, О. В.** Женщина и женственность в философии Серебряного века / О. В. Рябов. – Иваново : ИГУ, 1997. – 160 с.
11. **Соловьев, С. М.** Богословские и критические очерки : собр. ст. и публ. лекций / С. М. Соловьев. – Томск : Водолей, 1996. – 256 с.
12. **Тарасюк, Л. К.** Мастацкія кірункі і плыні ў беларускай паэзіі XIX – пачатку XX ст. : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. / Л. К. Тарасюк. – Мінск : БДУ, 1999. – 72 с.
13. **Чабан, Т.** Космас “Вянка” / Т. Чабан // Багдановіч М. Поўны збор твораў : у 3 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – Т. 1. – С. 463 – 518.
14. **Энциклопедия символизма** : Живопись, графика и скульптура. Литература. Музыка / Ж. Кассу [и др.]; науч. ред. и авт. послесл. В. М. Толмачёв; пер. с фр. – М. : Республика, 1999. – 429 с.

Анатоль САБАЛЕЎСКИ

НА КІРМАШЫ І З КІРМАШУ

П'ЕСА "ПАГАРЭЛЬЦЫ" АНДРЭЯ МАКАЁНКА І ЯЕ ТЭАТРАЛЬНАЕ ЖЫЦЦЁ

Храналагічна драматургічны твор "Пагарэльцы" – першапачатковая назва "З кірмашу" – мусіў выйсці ў свет пасля макаёнкаўскай камедыі "Лявоніха на арбіце", якая з'явілася ў друку і на тэатральных падмостках у 1961 г. Яна мела фактычна аднадушнае прызнанне і шумны поспех. Першы прагляд грамадскасцю спектакля "Лявоніха на арбіце" ў Беларускам тэатры імя Я. Купалы акурат супаў з палётам Юрыя Гагарына ў космас. І можна ўявіць рэакцыю глядачоў, калі ім пра гэта ў час паказу паведамлілі са сцэны. У пастаноўцы былі заняты выдатныя актёры, якія стварылі гэтакія ж выдатныя вобразы. Камедыя набыла вельмі шырокае тэатральнае жыццё і надзвычай маляўнічае, яркае сцэнічнае ўвасабленне ў розных нацыянальных калектывах.

Іншая сітуацыя склалася з "Пагарэльцамі". Але пра гэта гаворка пойдзе пазней. Цяпер жа прыгледзімся да самога твора.

У вызначэнні жанру Андрэй Макаёнак, як звычайна, не так навукова дакладны, як вынаходліва дасціпны. Сваіх "Пагарэльцаў" ён пазначыў: "Пралог і эпілог адной прыватнай трагікамічнай гісторыі". Да гэтай аўтарскай характарыстыкі мы яшчэ будзем звяртацца, а пакуль пацвердзім, што п'еса складаецца з дзвюх частак, і зазначым, што

першую з іх метафарычна можна было б назваць "На кірмашы", а другую – "З кірмашу".

Перад "Пралогам" ідзе "Ад аўтара", перад "Эпілогам" – "Зноў ад аўтара". У гэтых аўтарскіх прадмовах фактычна няма традыцыйных рэкамендацый для рэжысёраў і актёраў, яны хутчэй адрасаваны тагачасным рэдактарам і цэнзарам. Так, у першай прадмове, спасылаючыся на народную мудрасць ("Што пасееш, тое і пажнеш", "Як аукнецца, так і адгукнецца", "Не ў свае сані не садзіся", "Не

ўсё кату масленіца, бывае і вялікі пост"), з характэрнай макаёнкаўскай дасціпнасцю і вастрынёй як бы апраўдваецца выбар тэмы і вобразаў п'есы, развіццё і павароты сюжэта. Другая прадмова прысвечана ўзаконенню сатыры, у сферы якой пераважна працаваў Андрэй Макаёнак, з-за чаго нямала і цягне. Даказваючы яе важнасць і патрэбу для грамадства, аўтар звяртаецца да выказванняў Маркса, Леніна, Маякоўскага і інш. Цяпер жа да самога "Пралога" ці, як мы ўмоўна назвалі, "На кірмашы".

Адбылося страшэннае, спусташальнае землетрасенне. Невымерныя руйнаванні, вялікія чалавечыя ахвяры. Землетрасенне, вядома, сімвалічнае, умоўны драматургічны прыём. Не ведаю, было гэта ў першапачатковай задуме аўтара ці з'явілася, каб зменшыць, лакалізаваць удар па творы ў працэсе яго дапрацовак.

Па прыкметах, дзеянне пачынаецца ў другой палове трыццатых гадоў мінулага стагоддзя. Характэрная для даваеннага перыяду камуналка. Раіса Якаўлеўна, напалоханая грымотамі, з трывогай чакае свайго мужа Хведара Паўлавіча Ухватава. Ужо світае, а яго ўсё яшчэ няма з працы. Такога раней не здаралася. Раісу Якаўлеўну, як можа, супакойвае суседка па камуналцы, душэўная жанчына Наталля Мікалаеўна, у якой арыштавалі мужа, прытым беспадстаўна.

Падчас размовы жанчын са слоў Раісы Якаўлеўны вымалёўваецца характар і вобраз Ухватава, які ў драматычным творы стане цэнтральным персанажам. Ён чалавек вельмі ціхі і асцярожны. Сам крытыкі баіцца і нікога не крытыкуе. Пры галасаванні ніколі не падымае руку першым – глядзіць, як будуць дзейнічаць іншыя. Ні ў чым не пярэчыць начальству, бездакорна паслухмяны. Пазней мы даведаемся, што калісьці Ухватаў мясіў гліну на цагельні, потым яго "выдзвінулі" аж у інструктары гарвыканкама.

І вось, нарэшце, з'яўляецца Ухватаў. Дадому пад'ехаў на "эмцы", у камуналку ўвайшоў шумна, з грукатам. Выяўляецца, што ў выніку землетрасення-катастрофы, калі загінула шмат людзей (і якіх людзей!), Ухватава зноў падкінула ўверх – прызначылі выконваючым абавязкі старшыні гарвыканкама. Падумаць толькі – гаспадаром усяго горада! Спрабаваў адмаўляцца: "Я не спраўлюся... не сумею..." – "Не ўмееш – навучым"; "На такую пасаду я яшчэ не падкаваны" – "Падкуём"; "Такі ўчастак работы я магу праваліць" – "Не дапусцім... Падбярэш надзейныя кадры...". І ў заключэнне – грозна:

Ухватаў – Віктар Тарасаў.

Анатоль Вікенцьевіч Сабалеўскі – тэатразнаўца, літаратар. Закончыў Мінскае педагагічнае вучылішча (1953), Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1958), аспірантуру Дзяржаўнага інстытута тэатральнага мастацтва (Масква, 1961). Доктар мастацтвазнаўства (1974), ганаровы доктар навук Ташкенцага інстытута мастацтваў імя М. Уйгура (1998), акадэмік Міжнароднай Акадэміі навук аб прыродзе і грамадстве (Маскоўскае аддзяленне) і член прэзідыума гэтай акадэміі па аддзяленні “Мастацтвазнаўства, музеязнаўства і калекцыянаванне” (1998). Вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, прафесар Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў і Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Друкецца з 1952 г. Аўтар шматлікіх кніг пра творчасць акцёраў, драматургію, сцэнічнае мастацтва, манаграфій “Кандрат Крапіва: Нарыс жыцця і творчасці” (1989), “Кандрат Крапіва: Постаць і творы” (2003) і інш. Лаўрэат Міжнароднай прэміі “UNITY” (“Адзінства”, залаты медаль, 1994). За “Хрэстаматыю па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі” (1975; 2-е выд. 1997 – 2005) уганараваны Рэспубліканскай тэатральнай прэміяй імя К. Крапівы (2001). Сябра Саюза беларускіх пісьменнікаў (1964), Беларускага саюза тэатральных дзеячаў (1958), Беларускага саюза літаратурна-мастацкіх крытыкаў (1987).

“Яму, панімаеш, аказваюць давер’е, а ён упіраецца, як ішак, панімаеш”.

І Ухватаў згадзіўся. Заняўшы пасаду, першае, што ён робіць, – забараняе жонцы сустракацца з Наталляй Мікалаеўнай: яе муж пацярпелы, а цяпер такі час, што могуць узяць “на заметачку”, западозрыць у сувязях з нездаровымі элементамі. І каб такога не здарылася, Ухватаў для большай пэўнасці барыкадзіруецца – цяжкой шафай застаўляе дзверы ў пакой Наталлі Мікалаеўны.

Дзве задачы паўсталі перад Ухватавым – намацаць правільную лінію, знайсці патрэбны арыенцір і падбраць надзейныя кадры.

Першая вырашаецца лёгка – Ухватаў жа старшыня выканаўчага (выканаўчага!) камітэта, а значыць, будзе рабіць тое, што скажучь ці загадаюць зверху. З другой задачай таксама не бяда: патрэбны Ухватаву кадры самі знойдуць яго. Што да апошняга, то новаспечаны старшыня гарвыканкама як у ваду глядзеў.

Не паспеў Ухватаў пра ўсё перагаварыць з жонкай, як да яго, заўважым, яшчэ на досвітку, пастукаўся першы наведвальнік. Гэта Кудасаў, якога прырода надзяліла незвычайным носам, – за вярсту чуе пахі. Але цяпер ён прыйшоў не дзеля таго, каб вынюхаць, што смажыцца-парыцца на Ухватавай кухні, хоць і зараз дэманструе свае выключныя, феноменальна здольнасці. Цяпер ён выкарыстоўвае свае дадзеныя ў кар’ерных мэтах – атрымаць добрую пасаду. А каб справа лепей пайшла, прыхапіў з сабой і бутэлечку (“Падначаленыя павінны быць прадбачлівымі. Ва ўсім! І нават у гэтым”). Прайшоўшы ў час застолля праверку на добранадзейнасць і вернападданніцтва, атрымаўшы адпаведныя клятвы, Ухватаў дае згоду рабіць Кудасава сваёй “правай рукой”.

А вось і новы наведвальнік – у драматургічным творы паказваецца свайго роду парад будучых кадрў Ухватава і, як ён спадзяецца, верных падначаленых і хаўруснікаў.

Папрасіўся ўвайсці ў кватэру-камуналку Бусько, які ў свой час разам з Ухватавым мясіў гліну. Але потым і яго “выдзвінулі” – у “заготжывёлу”. Цяпер Бусько жыве ў графскіх пакоях, але ў дзікай глыбінцы, як сам гаворыць, у балоце. Адцві-

таць жа там не хочацца. Ды і мае ўладу адно толькі над жывёламі, а прагне камандаваць людзьмі. І пачуўшы, што ў выніку катастрофы ў горадзе вызвалілася шмат кіруючых пасадаў, прыехаў сюды з мэтай атрымаць “цёплае” месца. З’явіўся да Ухватава не з пустымі рукамі, з сабою захапіў вэнджаныя кумпякі і сялянскі сыр са скарынкай, як патлумачыў Бусько, – для змычкі сяла з горадам. І, пакляўшыся ў вернасці і адданасці Ухватаву, атрымлівае ад таго згоду стаць у яго камандзе другім чалавекам. Але Бусько паведамляе, што ён выгадаў быць першым, а другі стаць унізе, чакаючы сваёй чаргі. І кліча з двара ў кватэру Сілана Клёпкіна, з якім разам прыехаў у горад.

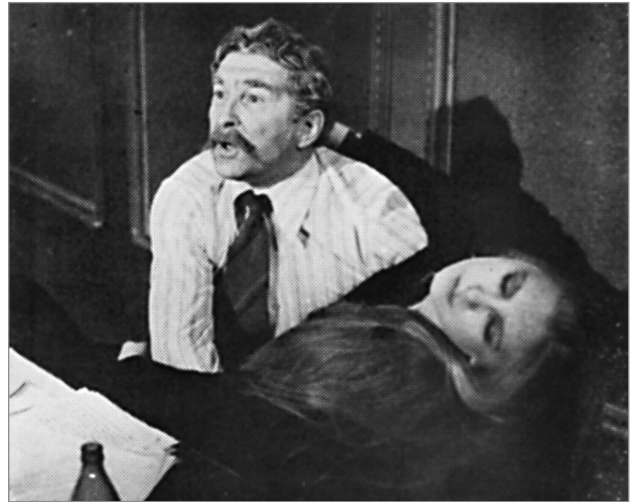
Сілан – ці не самая камічная асоба. Вельмі ідэйны, на розных сходах, зборшчых усіх прамоўцаў, акрамя першага сакратара райкама і супрацоўнікаў НКВД, папраўляе ці абвясняе. І гэтым ён так надакучыў, што адзін інструктар учыніў злы жарт – нібыта па даручэнні райкама прапанаваў Сілану стаць бельгійскім каралём. А той, паверыўшы ў праўдзівасць, паставіў свае ўмовы і згадзіўся. Вось і смяюцца цяпер усе з Сілана, проста праходу не даюць. І таму з глыбінкі прыехаў у горад, каб атрымаць пасаду. Згодзен на любую, але з умовай, каб можна было кіраваць людзьмі. А што ж тады рабіць Ухватаву? А ён будзе кіраваць сваімі “выдзвіжэнцамі”, а тыя – іншымі, таксама сваімі. На тым і пагадзіліся і будучае супольніцтва падмацавалі чарговымі чаркамі, на гэты раз з рэквізаванага Сіланам у самагоншчыка напой. І ва ўсіх на ўме ўлада, прагнасьць да кіравання людзьмі, здэклівае, нават садысцкае стаўленне да сваіх падначаленых.

Андрэй Макаёнак, сагырычна падкрэсліваючы і гранічна завастраючы сітуацыі і ўчынкі персанажаў, выкарыстоўвае ў “Пагарэльцах” мастацкія дэталі-сімвалы, даводзячы іх да фантазмагорый. Да прыкладу, адна з іх. Да Ухватава, як ужо адзначалася, былога мясільшчыка гліны, а цяпер у выніку трагічных катастроф і катаклізмаў узнесенага на небывалую і абсалютна незаслужаную ім вышыню, у час размовы са сваімі “выдзвіжэнцамі” прычапілася надакучлівая муха. Ухватаў адганяе, але яна не адстае, упарта са-

дзіцца на нос (са слоў Сілана: “Насякомае, а... на нос лезе... і каму?”). Тады Ухватаў дае каманду Бусько і Сілану злавіць муху, і абавязкова жывой. Пасля доўгай бегатні, выцікоўвання загад, нарэшце, выкананы, і адзін, трымаючы за адно крыльца, другі – за другое, падносяць начальніку муху. Той бярэ яе ў свой кулак і пытаецца, што ў ім. Муха, ну вядома ж, муха. А Ухватаў у адказ: “Балты! Ненарэзаныя. Тут сіла. Улада!” – і, расціраючы ў сваім кулаку так, што ад мухі і мокрага месца не застаецца, дэманструе сваю сілу і моц. Гэта найвышэйшы ўзлёт Ухватава, калі ён улада рыў на сваім кірмашы.

Другая частка твора – “Эпілог”, ці, як мы ўжо называлі, “З кірмашу”. Прайшло дваццаць або, можа, нават болей гадоў. Многае што перамянілася. Ухватаў, як зазначае драматург, ужо апынуўся пад лясвіцай, г. зн. на пенсіі. А на яго “выдзвіжэнцаў” час таксама наклаў выразны адбітак: ад страху сталі абачліва асцярожнымі, ад зайздрасці – злоснымі, але “інстынкт самазахавання навучыў іх лагодненька ўсміхацца”. І пакуль трымаюцца на пасадах.

Усё адно як па іроніі, дзеянне, усё з тымі ж персанажамі, адбываецца ў былой кватэры Ухватава. Цяпер тут размяшчаецца жылкантора. Расстаноўка яе супрацоўнікаў такая: узначальвае кантору Бусько, на ніжэйшай прыступцы службовай лясвіцы знаходзіцца Кудасаў, яшчэ на ніжэйшай – Сілан. Ёсць і новыя супрацоўнікі. Гэта сакратарка канторы Стэла, па аўтарскім вызначэнні, “чароўная дзяўчына, якая імкнецца перагнаць прагрэс ва ўсім”, а па абавязках – куды пашлюць і што загадаюць. Але і пры выкананні гэтых сціпрых даручэнняў імкнецца мець, і часам небеспаспяхова, сабе выгоду. А каля Стэлы ўецца Гарык, пляменнік Бусько. Па прафесіі ён заатэхнік, спецыяліст па штучным асеманенні, а ў кантору яго ўзялі інжынерам па бягучым рамонце. Праўда, пакуль з выпрабавальным тэрмінам, які акурат цяпер заканчваецца. Гарык стараецца ўсім спадабацца, каб застацца на гэтым “цёплым месцы”. Калі ж не ўдасца, то “з маёй адукацыяй цяпер адно – шукаць шчасця ў ведастве Міністэрства культуры ці... каля кінастудыі”. Але гэта ўлюбёны макейкаўскі жарт, яго чарговая “шпілька”. На самай жа справе Гарык – чалавек новага пакалення, які ідзе на змену сваім папярэднікам і будзе дзейнічаць учэпіста і настэрна, але больш вытанчанымі і хітравымі прыёмамі і метадамі. У пацверджанне драматург зноў звяртаецца да сімвала-метафары. Гэта расповед самога Гарыка пра свінню, у якой дзесяць цыцак і адзінаццаць народжаных парасят. Дзесяць з іх корміцца, а адзінаццаце лётае вакол, вішчыць. Параўноўваючы сваё становішча з тым адзінаццатым парасём, Гарык упэўнены, што выцесніць каго-небудзь з дзесяці і ні ў якім разе не выпусціць цыцку з зубоў.

Бусько – Генадзь Аўсяннікаў, Стэла – Галіна Фёдарова.

Далейшыя ж і, зазначым, асноўныя падзеі “Эпілога” наступныя. У жылкантору наведваецца Хведар Паўлавіч Ухватаў. Ён хоць ужо і з былых, ад яго, паводле нюху Кудасава, нічым ужо не пахне, але па-ранейшаму трымаецца ўпэўнена і ганарыста. Ухватаву па сямейных абставінах трэба размяняць сваю пяціпакаёвую кватэру на дзве двухпакаёвыя. Справа ўвогуле дробная, ды і працуюць жа ў канторы яго “выдзвіжэнцы”. Аднак падзеі паварочваюцца ў іншы бок. Бусько, які цяпер тут галоўны, згаварыўшыся з Кудасавым і Сіланам, пускае Ухватава па кругавой арбіце, выкарыстоўваючы тую метад, якую ў свой час увёў у дзеянне былы гаспадар горада. Бусько накіроўвае Ухватава да Кудасава, той – да Сілана, зноў да Бусько... і гэтаму, здаецца, не будзе канца. Пісаных законаў, каб задаволіць Ухватаву просьбу, Сілан не знайшоў, а па няпісаных ніхто з саслужыўцаў нічога рабіць не будзе. Бо няма “аснованія”.

Андрэй Макаёнак даволі часта карыстаецца русізмамі. Вядома ж, не ад недасканалыя валодання беларускай мовай. Ён выбірае такія слоўцы, якія не проста перадаюць сэнс, але і маюць асаблівую эмацыянальную афарбоўку. У драматургіі, менавіта ў гутарковай мове персанажаў, гэта пры ўмелай аўтарскай падачы можа ўспрымацца натуральна, болей за тое – служыць выразным мастацкім сродкам. Дык вось у “Пагарэльцах” драматург трапна, можна сказаць, пашнайперску выкарыстоўвае лексіку, найбольш характэрную для ўладна-бюракратычных колаў.

Выкармышы Ухватава не знаходзяць для яго “аснованія” па дзвюх прычынах – з-за гіпертрафіраванай боязі, каб не зрабіць нешта не тое, і з-за скрытнай, ціхай помсты за перажытыя раней прыніжэнні і здзекі. Папярэдне дамаўляючыся прымаць былога шэфа стрымана ветліва, паступова, з настойлівымі дамаганнямі апошняга, мяняюць гаворку на іншую, больш жорсткую. Бусько нават прапаноўвае Ухватаву

злавіць для яго муху. Надакучлівы наведвальнік, нічога не дамогшыся, пакідае кантору.

А пасля яго неўзабаве з'яўляецца Аляксей Аляксеевіч. З гэтым персанажам драматург пазнаёміў яшчэ ў “Пралогу”. Тады ён быў проста Алёшам, вазіў на “эмцы” старшыню гарвыканкама Ухватава і тых, каго той загадваў. Чакаючы ў машыне свайго шэфа, не марнаваў час, чытаў кнігі. Вучыўся на рабфаку, намерваўся паступаць у архітэктурна-будаўнічы інстытут. Калі ж Ухватаў, увайшоўшы ў раж ад раздачы пасадак, прапанаваў і Алёшу большую, чым шафёра, той адмовіўся: трэба спачатку набыць прафесію, кваліфікацыю. Вось тады можна будзе не толькі машынай кіраваць. Бусько запытаўся, ці, можа, Алёша хоча і імі кіраваць, на што той як бы па сакрэце яму адказаў: “Не, трохі разумнейшымі”. Бусько тады ўзвіўся: “О даёць!”

Цяпер Аляксей Аляксеевіч займае пасаду сакратара гаркама партыі, і ўжо той самы Бусько не скажа: “О даёць!” А з'явіўся ён перад развязкай падзей, каб паведаміць, што кантора, як адростак горжылупраўлення, апендыкс, зліквідоўваецца, а састарэлы будынак, які не мае ніякай гістарычнай каштоўнасці, будзе знесены, на яго месцы пабудуюць новы.

Вобраз Аляксея Аляксеевіча, нягледзячы на каларытныя штрыхі ў яго абмалёўцы, усё ж у творы службовы, прысутнасць персанажа не абумоўлена ходам падзей. Яго з'яўленне, думаецца, вытлумачваецца наступным. У той час, калі пісалася і знаходзіла дарогу да чытачоў і глядачоў п'еса, згодна з ідэалагічнымі патрабаваннямі, абсалютна недастатковай лічылася маральная перамога станоўчага над адмоўным. Неадменна патрабавалася і перамога, так бы мовіць, фізічная, іншымі словамі кажучы, не толькі ідэалаў, а і саміх дзейных асоб. І таму ў драматычныя творы ўводзіліся функцыянальныя персанажы-схемы, прызначэнне якіх – у службовым выкананні намераў аўтараў.

Аляксей Аляксеевіч, здзейсніўшы свае абавязкі, хутка пакідае кантору, а ў яе зноў урываецца Ухватаў. Але ён цяпер не можа патрапіць ні ў адзін кабінет: не пускаюць, забарыкадзіраваліся. Тады раз'юшаны Ухватаў ваяўніча ідзе на штурм. А каб разбарыкадзіраваць, спрабуе пасунуць – зноў сімвал-алегорыя! – старую цяжкую шафу, якой раней загароджваў дзверы да Наталлі Мікалаеўны. Але цяпер яе зрушыць не ўдаецца – не тых сілы, – і, зняможаны, Ухватаў бездыханна падае.

“Пагарэльцы” завяршаюцца, як і пачыналіся, словамі Наталлі Мікалаеўны. На гэты вобраз варта яшчэ раз звярнуць увагу. Ён, у адрозненне ад іншых персанажаў, не надзелены ні камедыйнымі, ні сатырычнымі фарбамі і ў творы не ўплятаецца ў агульную карціну. Існуе як бы асаблена, аўтаномна. Уводзіцца ж ён драматургам не ў службова-функцыянальных, а выключна ў маральных мэтах. У фінале твора дадаткова

вуснамі старой паважанай жанчыны прамаўляюцца вельмі павучальныя ісціны...

Наталля Мікалаеўна так і не дачакалася свайго мужа, журналіста па прафесіі, і не ведае пра яго далейшы лёс. У “Эпілогу” яна ўперамежку з Ухватавым таксама наведваецца ў жылкантору, каб здаць сваю кватэру дзяржаве, бо паедзе няньчыць унукаў да дачкі, якая жыве ў іншым горадзе. І таксама, як і Ухватаў, не можа вырашыць справу.

У свайго былога суседа Наталля Мікалаеўна знайшла страчаную запісную кніжачку мужа, у якой былі сфармуляваны тэзісы яго запланаванага выступлення. Яны ўспрымаюцца ў творы як заповет. Прывядзем цытату цалкам: “Ідучы на спачын, запытай сябе сам: што ты зрабіў сёння? Падвядзі вынікі справам тваім. Можа, чужое проса вытаптаў? Пакрыўдзіў каго? Аблаяў? Пакараў? Звольніў з работы? Ці асудзіў? Каго? За што? Ці справядліва? Чым гэта павернецца для цябе, для людзей заўтра? Праз год? Успомніць аб гэтым не сорамна будзе табе? Перад сабой. Перад сынамі. І перад унукамі. Што ты зрабіў сёння? Дрэва пасадзіў? Проса пасеяў? Прыласкаў каго? Падахвоціў каго? Пасаду даў – уладу над людзьмі ўручыў? Каму? Справядліва? Чым гэта павернецца для цябе, для людзей заўтра? Праз год? Праз дзесяць гадоў? А праз дваццаць? Успомніць аб гэтым не сорамна будзе табе? Перад сабой. Перад сынамі. І перад унукамі.

Падводзячы вынікі справам тваім, жыццю свайму, каляцца не будзеш?

Адыходзячы на спачын, спытай сябе сам: што ты зрабіў сёння?..”

А цяпер, калі драматычны твор дачытаны да канца, час зноў вярнуцца да яго жанравага вызначэння. Наконт “адной прыватнай гісторыі” ўвогуле зразумела – аўтар гэтай фармулёўкай імкнуўся адвесці ад п'есы ўдар, які не мог не прадбачыць. Канкрэтныя рэаліі другой паловы трыццатых і другой паловы пяцідзесятых гадоў мінулага стагоддзя, якія дакладна прапісаны ў

Сілан – Генадзь Гарбук.

“Пагарэльцах”, застануцца як акраса і прыкметы адпаведнага часу. А вось характары людзей і іх учынкi зусім не прыватныя, яны агульныя. Драматург ускрыў і высветліў негатывы і заганы, уласцівыя розным часам. Нічога, што з ходам гісторыі яны могуць трансфармавацца, у нечым нават змяняцца, але асноўная іх сутнасць застаецца.

Што ж да “трагікамічнага”, то яно ў творы не адпавядае жанру трагікамедыі. Можна выказаць шкадаванне і спачуванне, што так здарылася з Ухватавым. Але ў гэтым не было ніякага наканавання, трагічнага лёсу. Усё-ўсё сатварыў ён сам, давялося жаць тое, што пасеяў уласнымі рукамі. Калі ж звярнуць увагу на характарыстыку вобразаў, то яны, акрамя аўтарскіх пасланнікаў – функцыянальнага (Аляксея Аляксеевіча) і маральнага (Наталлі Мікалаеўны), – пададзены праз прызму сатыры. Намалюваны кідка, буйнымі мазкамі, на грані рэалізму і гратэску, нават шаржу. Ды і ўся танальнасць твора мае сатырычны накірунак. Прытым трэба адзначыць, што “Пагарэльцы” – адна з самых вострых сатырычных камедый у творчасці Андрэя Макаёнка, дзе аўтарскі сарказм мае асаблівую сілу.

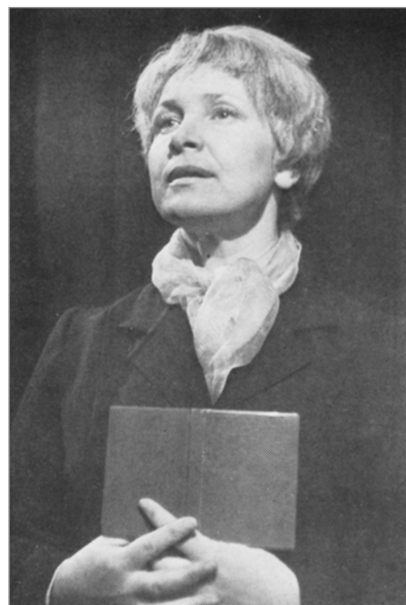
Сатыра ў савецкія часы была самым нялюбным дзіцём і на сцэнічных падмостках паўставала як рэдкае выключэнне. Доля “Пагарэльцаў” таксама выдалася вельмі цяжкай. Калі і раней у Макаёнка надараліся вострыя канфлікты з мясцовым уладна-адміністрацыйным начальствам, то ў адносінах да новага твора няздольнымі былі паспрыяць і самыя ўплывовыя кіраўнікі.

Першы варыянт п’есы быў завершаны ў 1967 г., што аддалена ад папярэдняй “Лявоніхі на арбіце” на шэсць гадоў. Андрэй Макаёнак пісаў няспешна, але вось тое, што канчатковая рэдакцыя “Пагарэльцаў” пазначана аж 1980 г., патрабуе адпаведных тлумачэнняў.

Як гаворыцца, глянём праўдзе ў вочы. Поспех і шчаслівае жыццё камедыі “Лявоніха на арбіце” былі народжаны не толькі збегам акалічнасцей. Твор патрапляў у прамое рэчышча тагачаснай палітычнай лініі – заклікаў да адмовы ад прыватнай уласнасці, да ўсяго агульнага, калгаснага. Вось калі б і “Пагарэльцы” з’явіліся ў час шырокай кампаніі барацьбы з культурам асобы, то справа была б кардынальна іншай.

Але ў 1967 г. было іншым палітычнае надвор’е. Не дапускаліся і намёкі на былы культ, а ў “Пагарэльцах” гэтыя намёкі больш чым выразныя. Давялося п’есу адкласці ўбок, калі-нікалі робячы папраўкі, хутчэй за ўсё, кампраміснага парадку, і працаваць над новымі драматычнымі творамі.

“Пагарэльцы” атрымалі літаратурнае і тэатральнае жыццё ў 1980 г., калі ідэалагічныя аковы так званага застою ўна аслаблі. Ды і тады ішло не ўсё гладка. Пастаноўку камедыі ў Беларускай

Наталля
Мікалаеўна –
Марыя Захарэвіч.

акадэмічным тэатры імя Я. Купалы абмяркоўвалі на працягу шасці гадзін. Дэбаты былі настолькі бурнымі, што, як сведчыў Іван Шамякін, вельмі баяліся за стан здароўя драматурга.

Урэшце, дазвол на паказ спектакля глядачам быў атрыманы. У ім удзельнічала выдатная плеяда актёраў. Ухватава іграў Віктар Тарасаў, Кудасава – Павел Кармунін, Бусько – Генадзь Аўсяннікаў, Сілана – Генадзь Гарбук. Выканаўцы з’яўляліся на падмосткі пачаргова, і выхад кожнага з іх быў ашаламляльна бліскучым. Сцэнічныя вобразы, сатырычна завостраныя і ўзбуненыя, літаральна паланілі глядачоў. Яркімі камедыйнымі фарбамі надзяляла вобраз Раісы Якаўлеўны Лілія Давідовіч, у душэўна спавадальнай манеры іграла ролю Наталлі Мікалаеўны Марыя Захарэвіч. Гэтыя актёрскія працы ўвайшлі памятнымі і адметнымі старонкамі ў мастакоўскія біяграфіі творцаў. А вось спектакль не ўвайшоў такімі старонкамі ў гісторыю тэатра. У другой яго частцы сатырычны напал слабеў, падмяняўся аблегчанымі, вадэвільна-побытавымі характарыстыкамі. У выніку – стылёвы разнабой, эклектыка. Не знайшлі “Пагарэльцы” шырокага асвятлення і ў друку, і спектакль, які мог стаць вялікай падзеяй у сцэнічным мастацтве, праз пэўны час ціха сышоў з падмосткаў.

Камедыю “Пагарэльцы” пераклалі на рускую мову і надрукавалі ў Маскве, а ў Тбілісі яе апублікавалі па-грузінску, але ніводзін з тэатраў больш да п’есы не звярнуўся. Былі ўжо іншыя клопаты і праблемы, а можа, паўплывала і рэпутацыя першай пастаноўкі.

Ды вось парадокс. “Лявоніха на арбіце”, пра жыццё багатае, проста-такі асяпляльнае жыццё, засталася ў сваім часе, а сатырычная камедыя “Пагарэльцы” і цяпер успрымаецца вельмі жывой, чаруе не толькі высокімі мастацкімі вартасцямі, але і надзённай актуальнасцю.

Мікалай ГУСОЎСКИ

ПРА ЖЫЦЦЁ І ПОДЗВІГІ СВЯТОГА ГІЯЦЫНТА

УРЫЎКІ З ПАЭМЫ

- Простым пяром апісаць намагаюся справы святых:
Шмат пра цябе я чытаў і хачу хоць крыху распавесці,
Боскі, святы Гіяцынт! Умацуй мае кволыя сілы,
Мною кіруй і дазволь, каб народ твой чытаў пра ўсё гэта.
- 5 Слава смяротных табе не патрэбна была, не імкнуўся
Ты да людское хвалы, а цяпер у Нябеснай сядзібе
Плату сваю атрымаў за зямную вялікую працу.
Дай прыгадаць мне пра ўсё, што ўчыніў ты калісьці, бо гэта
Вельмі патрэбна для тых, каго зводзіць са шляху аблуда,
- 10 Грэх легкадумства, – яны хай пабачаць, якое значэнне
Мае твой след на зямлі, гэты плён, што для нас ты пакінуў.
Дай ім узор чысціні між віхурамі нашага часу.
Трэба, каб душы ўсіх тых, што загразлі ў бяздонні і змоку,
Ясна спазналі, як ты ў Божых словах нёс Боскае свету.
- 15 Можа, твой голас, які ажыўляў нават мёртвых, а хворым
Хутка палёжку даваў ды лячыў усялякую немац, –
Можа, кране ён, кажу, тых няшчасных, якіх ліхаманка
Апанавала цяпер, на пагібель народу... Вар’яты!
Рвуцца і прагнуць яны аж дашчэнту ўсё знішчыць навокал!*
- 20 Хай бы твой голас хаця б выбіў шалы з галоваў палякаў,
Каб ад суседзяў сваіх не набраліся пошасці гнюснай!
Ім бы захоўваць мацней у душы непахіснай і чыстай
Тое, чаму ад цябе навучыліся нашыя продкі!
-
- Вось і з’явіўся Хрыстос як пасланнік з высокага неба.
Велічна творачы цуды для ўсіх паасобных народаў,
- 520 Так і не змог да канца іх павесці дарогаю праўды,
Хоць настаўляў на шляхі, што Айцец наш нябесны акрэсліў.
Толькі чаму ж? Бо вучыў Ён нязвыклым для свету парадкам.
Так, за адным Чалавекам пабеглі ўсе разам, калі Ён
Слодыч даваў спажываць ды паказваў ім мёд, што змагае
- 525 Горкае жоўці брыду, і калі ім было зразумела,
Што на пачатку было, што ў канцы адбывацца павінна...
Можа, й не ўсё, што было, нам цяпер падабаецца – толькі
Тое, што Лютэр прыдумаў, нам не падабаецца яўна.
Ясна, што часта гандляр перамешвае з добрым благое.
- 530 Толькі без сэнсу, кажу, ды без поспеху. Што за вар’яцтва:
Кінуць старое хутчэй ды схапіцца за новае. Страшна!
Жахам ахоплены я, прадчуваю нядобрае ў сэрцы.
Здарыцца можа бяда: прынясе сапсаваная вера
Большы яшчэ заняпад, супярэчнасці вырастуць комам,
- 535 Будуць буяць бадылём ды ўмацуюцца ў цэлым сусвеце.
Лепш бы нам звычай стары прывязаць вельмі крэпкай вяр’юкай,
Чым за прывідам якімсь квалілепшым бязглузда ганяцца,
Чым напрасоўваць шляхі для таго, што пазней і пагубіць:

* У гэтых словах паэта прачытваецца першы ў творы намёк на палеміку з лютэранамі. У канцы паэмы пра святога Гіяцынта гэтая тэма атрымала спецыяльнае развіццё.

Жанна Некрашэвіч-Кароткая ў папярэднім нумары распавяла пра гістарычныя ўмовы стварэння паэмы “Пра жыццё і подзвігі святога Гіяцынта” Мікалая Гусоўскага, прааналізавала змест твора.

Гравюры з кнігі “Пра жыццё і подзвігі святога Гіяцынта” Мікалая Гусоўскага.

- Жорсткі, бязлітасны гвалт перакуліць магутную варту.
 540 Глян, недалёка ад нас ганаруюць вужоў і ахвяру
 Дрэвам высокім ліюць ды кідаюць плады аж у рэкі, –
 Боства рачное сваё так шануюць няшчасныя людзі, –
 Потым глядзяць, як кругі і віры тое боства закруціць.
 Гэта табе не гульня, на падумай, – яно ўсё не жартам!
 545 Голас жahlівы лунае, мармыча над водамі штосьці...
 Вераць у бога фартуны, што ён толькі шанцам кіруе,
 Вераць, што статку прырост ад яго, несумненна, залежыць.
 Лепей маўчаць бы было пра шаленствы такога народа.
 Горай яшчэ, што яны гэты звычай захочуць пакінуць
 550 Нашым нашчадкам! Тады больш не будзе, канечне, і следу
 Нашых касцёлаў святых. І не будзе ніколі ў святых
 Проста нічога з таго, што душу чалавеку хвалюе,
 Вочы лагодзіць, – таго, што шануе народ працавіты.
 Мы ж дазваляем іконы, органы, касцельныя спевы,
 555 Гучны, на многа ладоў шматгалосы харал. Боскай песняй
 Марныя вушы свае мы лагодзім. І ўсё гэта трэба
 Дзетачкам нашым – няхай прывыкаюць да Бога з маленства,
 Веры пачаткі яшчэ з малаком сваёй маці засвояць,
 Будуць дужэць, падростаць, – гэтаксама акрэпне і вера.
 560 Залататканыя шаты і келіх святы ганаруем:
 Золата вабіць душу, аж пакуль не сфармуецца ў сэрцы
 Вера ў збаўленне, пакуль не асядуць там Боскія словы, –
 З часам і плён, і плады прынясе дабрадатнае семя.
 Так і Хрыстос у свой час вабіў цудамі род чалавечы,
 565 Быццам бы целу спрыяў, а душу фармаваў адначасна;
 Справы зямныя любіў далучаць да нябесных праяваў,
 То супакойваў душу жыватворнай ласкаваасцю слова,

- То лютым страхам яе абцяжарваў, бянтэжыў і часта
 Мноства Яго ўзнагарод чаргавалася з жудаснай карай.
- 570 Прыкладам справаў зямных Ён для нас усе Боскія рэчы
 Добра тлумачыў, і Сам асцярожна кранаў нашы душы
 Тысячай спосабаў, каб не збурыць, не збянтэжыць – паціху.
 З вучнямі рупіўся Ён, каб пранікнуць у самае сэрца,
 Лепшую форму навукі паказваў выразна і яўна.
- 575 Ён выступаў абаронцам для тых, хто хацеў у святынях
 Многа чаго захаваць ад амаль непатрэбных абрадаў, –
 Гэта для тых, хто яшчэ дастаткова не вырас духоўна:
 Могуць слабым саступіць дасканалыя людзі ў мізэрным,
 Так і Хрыстос наш любіў больш малых, чым вялікіх, вядома.

 Як пахваліць мне цябе, Жыгімонце кароль, як уславіць?
 Ты – як у моры скала, што магутных вятроў не баіцца,
 Моцна трываеш у шторме ды гоніш высокія хвалі,
- 715 Тыя, што сэрца тваё сваім пошумам блізкім турбуюць.
 Пастырам моцным стаіш, непакіснай цвярдэняй народу.
 Справай падданных сваіх заклапочаны ты, – ды не толькі!
 Мір беражэш для народаў, магутнага ворага з карка
 Скідваеш моцнай рукой, бо, аслеплены прагай спажывы,
- 720 Хоча ён нашай крыві... Пра дабро паспалітае дбаеш,
 Розных падданных сваіх на аднолькавых шалях ты важыш.
 Гэтак шляхетна для нас ты й нябесныя рэчы пільнуеш,
 Сочыш, каб бліжні сусед не завёў твой народ у аблуду.
 Зманных вучоных-пісак праганяеш ад межаў дзяржавы:
- 725 Вучаць яны раскрадаць залатую аздобу касцёлаў,
 Боскія спевы глушыць ды скідаць прамяністыя свечкі.
 Ты ж зацікаўлены ў тым, каб захоўваць убранства святыняў,
 Сам аздабляеш іх так, каб багаці далёка памножыць, –
 Гэткім касцёлам народ будзе ў сэрцы сваім захапляцца,
- 730 Гэтак у душах дзяцей умацуецца вера святая.
 Тыя ж, вар’яты, крычаць: “Не нясіце святых у касцёлы!”
 Нават загадваюць нам абразоў старажытных пазбыцца.
 Ты ж нават новых святых для касцёлаў даеш, дзякуй Богу,
 Праўду бароніш – яны ж крывяць праўду ў аблудлівых словах.
- 735 Колькі ўчыніў Гіяцынт розных цудаў, ты Рыму засведчыў*,
 Зноў раскрываеш для ўсіх дзеі брата свайго Казіміра**,
 Самых дастойных з людзей да нябеснага воінства ўносіш.
 Шчыра малю, хай заўжды насупроць крыкунам ліхадзейным,
 Гожацю здзіўнай сваёй нас твае захаплялі касцёлы,
- 740 Гэта зусім не таму, што адна са святыняў сусвету
 Богу мілей і важней за душу, што пазбылася грэху,
 Чыстаю стала, о не! У душы хай будзе святыню
 Той, хто падзяку складаць пажадае, захоча зрабіцца
 Годным малітвы да Бога. Святыні ж – прыстанкі, дзе кожны
- 745 Можа збаўлення шукаць. Іх такія майстры будавалі!
 Столькі стагоддзяў стаяць! Ці ж не гэта ўсім доказ найлепшы?
 Гэта мацуе ў душы нават кволыя парасткі веры.

* Ян Пельчар адзначае, што менавіта кароль Жыгімонт I выступіў перад апостальскім стальцом з прапановаю аб кананізацыі святога Гіяцынта. 31 мая 1518 г. ён склаў ліст да папы Льва X, дзе апісаў пантыфіку цуды, учыненыя Гіяцынтам, а таксама гісторыю яго жыцця паводле кнігі Альберта Леандра. У тым жа лісце кароль прасіў дазволу аднесці да ліку святых, апроча Гіяцынта, яшчэ і яго брата Казіміра.

** Казімір, другі сын Казіміра Ягайлавіча і Эльжбеты Аўстрыйскай, нарадзіўся ў кастрычніку 1458 г., памёр у 1480 г. Праз маральную чысціню і асаблівую набожнасць у дачыненні да Найсвяцейшай Панны Марыі быў адзінадушна прызнаны святым. Афіцыйна кананізаваны ў 1521 г.

- Што ж за дарадца ліхі прапануе змяніць усё гэта?
 “Годзе цяпер нам, – крычаць, – літургію прывычную правіць.
 750 Што за патрэба ў святых? Павыносіць іх трэба!” – Бязгледзасць!
 Бог наш для слугаў сваіх учыняе шматлікія справы
 З ласкай бязмежнай, праз іх навучае сусвет, каб імёны
 Гэтых вялікіх святых годным прыкладам велічных дзеяў
 Марных смяротных вялі тым жа шляхам, які мы спрадвеку
 755 Хочам знайсці для сябе, каб да іх нам наблізіцца разам,
 Разам спасцігнуць усю найвышэйшую праўду Хрыстову.
 Хочацца святасці цуд ахапіць сваім розумам кволым,
 Хочацца ўзняцца вышэй праз апеку святых, абарону.
 Іх для жыццёвых патрэб нам прызначыў сам Бог міласэрны,
 760 Той, Хто нябёсы стварыў, і зямлю, ды ўсё іншае ў свеце,
 Потым напоўніў сусвет разнастайнасцю рэчаў шматлікіх,
 Бачачы гэта, мы ўсе захапляемся шчодрасцю Бога.
 Ён так разліў сваю моц, каб любое стварэнне пад небам
 Чымсьці хоць неяк магло чалавечаму роду прыдацца:
 765 Гэткага ў свеце няма, што не мае ніякай карысці.
 Зоркі на небе гараць і зямлю азараюць здалёку
 Скрытым, таемным святлом, так што хочацца ўспомніць імёны
 Самых маленькіх свяцілаў... Дарункі прыносяць і птушкі,
 Рыбы, таксама звяры; гэтакіх мноствам пладоў і металаў
 770 Добрая маці-зямля земляробам спрыяе паўсюдна;
 Дрэва дае сваю моц, дыяменты змяняюць свой колер
 Мноствам адценняў жывых; нават самая сціплая краска,
 Зёлка падвялая ўсё ж маюць права на месца ў прыродзе,
 Вабяць сваім хараством, апранаючы гожаццю нівы,
 775 Плацяць падзякай заўжды тым, хто дбае пра іх клапатліва.
 Не, немагчыма ўявіць, каб хоць штосьці было непатрэбным,
 Штосьці, што б даць не магло чалавеку бясспрэчнай карысці.
 Тое ж – анельскі сабор! Разважайма яшчэ раз пра гэта.
 Тыя, для шчасця якіх усё ў свеце ўчыніў Бог Узвышні,
 780 Тыя, каго Ён здаўна адарыў найвышэйшаю сілай,
 Самі сабе памагчы сваёй шчырай малітвай не могуць,
 Толькі адно павядзе за сабою Нябесныя Моцы:
 Тыя, хто разам з Хрыстом сталі цела адным непадзельным.
 Ён дзеля іх і прыйшоў, і спустіўся з высокага неба,
 785 Трыццаць гадоў працяпеў для Сябе недастойныя рэчы,
 Каб забяспечыць для іх найвышэйшыя гонар і славу.
 Свету ўсяму паказаў Свае рукі на дрэве пакутным,
 Члены цвікамі працятыя ўзнёс да журботнага неба.
 Там, дзе ўзнікае паветра, якое зямлю абцякае,
 790 Сонца злучылася з цемрай, зямля, здрыгануўшыся страшна,
 Горы раскідала ўшчэнт ды разбіла высокія скалы
 З жудасным грукатам, потым у попел рассыпала мрамур.
 Гэтак спазнала зямля на сабе Кроў святую Хрыстову,
 Гэтак адчула, што Цела вышэйшага Творцы памерла
 795 Разам з ліхімі зладзеямі. Сталася гэта папраўдзе,
 Збыўся той дзень, а цяпер мы здзіўляемся з гэтага – толькі!
 Самі ж не здольны цяпець, пачынаем у зайздасці нашай
 Гнацца за чымсьці ліхім, што не можа прынесці карысці.
 Чэзлы лісток крапівы не падасць успамогі ў хваробе
 Большай, чым Маці Хрыста нам дае сваёй велічнай ласкай,
 З ёю – усе, ад каго мы заўжды толькі добрае бачым.

Вольга САКОВІЧ

СУВЯЗЬ АПАВЯДАННЯ “БЕЛАЯ САРОКА” ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА З БЕЛАРУСКАЙ МІФАЛОГІЯЙ. АЛЕГОРЫЯ І АЛЮЗІЯ Ў ТВОРЫ

ІХ КЛАС

Мэты:

ведаць сэнс міфалагічных вобразаў твора;
паглыбіць веды пра паняцці *алегорыя, алюзія*;
умець тлумачыць ідэйны сэнс твора;
развіваць вуснае маўленне;
развіваць уменне вылучаць гіпотэзы, аргу-
ментаваць свой пункт гледжання;
развіваць уменне працаваць у групе, быць
лідэрам;
разумець вартасць сапраўдных і падманных
каштоўнасцей.

Абсталяванне:

1. Партрэт Яна Баршчэўскага.
2. Запіс на дошцы эпіграфа, мэтаў урока, па-
няццяў *алегорыя, алюзія* і іх значэнняў; запіс на
адваротным баку дошкі паняцця *каштоўнасці*
і яго значэння.
3. Малюнак да апавядання “Белая Сарока”.
4. Карткі з заданнямі для груп, карткі з роз-
наўзроўневымі заданнямі.

5. Літаратура:

Рагуля, А. У. Беларуская літаратура, 9 клас / А. У. Ра-
гуля, В. В. Кушнярэвіч, Г. С. Гарадко. – Мінск : Маст. літ.,
2006. – Ч. I;

Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмі-
наў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – Мінск : Нар. асвета,
1996;

Баханькоў, А. Я. Тлумачальны слоўнік беларускай
мовы / А. Я. Баханькоў, І. М. Гайдукевіч, П. П. Шуба. –
Мінск : Нар. асвета, 1996;

Беларускія прыказкі. Прымаўкі. Фразеалагізмы /
Склад. Ф. Янкоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992;

Сосна, У. А. Гісторыя Беларусі, 8 клас / У. А. Сосна,
С. В. Марозава, С. В. Паноў. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ,
2005.

6. Стол, на якім знаходзяцца запаленая свеч-
ка і кнігі:

Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у
фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі. – Мінск :
Маст. літ., 1990;

Беларуская міфалогія : Энцыклапедычны слоўнік /
С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – Мінск : Бела-
русь, 2006;

Беларускі народны каляндар / Аўтар-уклад. А. Лоз-
ка. – Мінск : Польша, 1993;

Ліцьвінка, В. Святы і абрады беларусаў / В. Ліцьвін-
ка. – Мінск : Беларусь, 1998;

Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак /
І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск : ГА “Беларус-
кая асацыяцыя “Конкурс”», 2006.

Тып урока: урок вывучэння новага матэрыялу.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны этап.

II. Знаёмства з эпіграфам.

Урок пачынаецца з верша беларускага пісь-
менніка эпохі Асветніцтва і рамантызму Яна
Баршчэўскага, апавяданне якога будзе вывучаць-
ца. Ён змясціў гэты верш у цудоўным творы на-
цыянальнай літаратуры – “Шляхціц Завальня,
або Беларусь у фантастычных апавяданнях” – і
выказаў у ім сваю любоў да роднага краю.

Зачытваецца эпіграф.

*Край мой, дзе горы паўсталі узнёсла,
Край сініх вод, чаратамі зарослых,
Пушчаў, дзе ў голлі хаваецца сонца,
Колькі прыгадак ты будзіш штодзённа,
Ў промнях вясновых, у барвах зялёных
Ты мне з’яўляешся казкай бясконцай.*

Ян Баршчэўскі.

III. Паведамленне тэмы ўрока і яе сацыяль- най значнасці.

Вобраз Беларусі ў казачным, фантастычным
выглядзе паўстае ў кнізе Яна Баршчэўскага дзя-
куючы сувязі яго твораў з беларускай міфала-
гіяй. Менавіта ў міфалогіі і фальклоры Ян Бар-
шчэўскі бачыў крыніцу ведаў пра гісторыю
нашай зямлі, характары і пачуцці беларусаў,
спрадвечныя маральныя каштоўнасці народа.
Менавіта таму, што праблема вартасці сапраўд-
ных і падманных каштоўнасцей важная для кож-
нага чалавека, асабліва ў маладым узросце, тэма
нашага сённяшняга ўрока: «Сувязь апавядання
“Белая Сарока” Яна Баршчэўскага з беларускай
міфалогіяй. Алегорыя і алюзія ў творы».

IV. Фармулёўка мэтаў урока разам з вуч- нямі.

На аснове тэмы ўрока настаўнік прапануе
вучням сфармуляваць мэты заняткаў.

V. Актualізацыя суб’ектнага вопыту вучняў.

Цяпер няхай кожны задумаецца над паняц-
цем *каштоўнасці*.

Як вы разумееце гэтае слова?

У “Кароткім слоўніку па філасофіі” даецца
такое азначэнне паняцця: “Каштоўнасці – з’явы
як матэрыяльнага, так і духоўнага характару,
якія валодаюць станоўчай значнасцю, здоль-
насцю задавальняць якія-небудзь патрэбнасці
чалавека, класа, грамадства, службы іх інтарэ-
сам і мэтам”¹.

Зачытваецца паняцце, напісанае на дошцы.

Вольга Іванаўна Саковіч – настаўніца беларускай мовы і літаратуры гімназіі № 1 г. п. Астраўца Гродзенскай вобласці. Магістр педагагічных навук (2004). Закончыла Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы (1995), Акадэмію паслядыпломнай адукацыі ў г. Мінску (2004). Мае 1-ю кваліфікацыйную катэгорыю.

Якія каштоўнасці – матэрыяльныя (напрыклад, грошы) або духоўныя (веды, вера ў Бога, дабрыва, праца, любоў да роднага краю) – найбольш важныя для вас?

І галоўны герой апавядання “Белая Сарока” пан Скамароха, і сам аўтар Ян Баршчэўскі выказваюць у творы сваё разуменне вартасці сапраўдных і падманых каштоўнасцей.

VI. Актуалізацыя апорных ведаў, уменняў і навыкаў.

Спачатку паўтараюцца некаторыя звесткі, якія дапамогуць у разуменні новага матэрыялу.

Ахарактарызуйце рамантызм як творчы метада, у рэчышчы якога працаваў Ян Баршчэўскі.

Што называецца міфалогіяй?

Што называецца міфалагічным вобразам?

VII. Слова настаўніка.

У апавяданні “Белая Сарока” Ян Баршчэўскі выкарыстоўвае міфалагічныя вобразы прадметаў, жывёл, птушак, пра якія ў беларускага народа склаліся свае ўяўленні. Адзін з вучняў падрыхтаваў паведамленне пра сэнс асобных міфалагічных вобразаў. Звесткі спатрэбяцца для разумення ідэі твора.

VIII. Вуснае паведамленне вучня.

Цэнтральным вобразам апавядання “Белая Сарока” з’яўляецца міфалагічны вобраз птушкі – сарокі. Ва ўяўленнях беларусаў яна надзялялася дэманічнымі рысамі. Лічылася, што ў сароку можа ператварыцца прыгожая багатая ведзьма. Апярэнна сарокі ў рэальнасці чорна-белае, а ў апавяданні Я. Баршчэўскага гэтая птушка апрагнае толькі белыя пёры, каб прывабіць людзей да сябе, упэўніць іх у тым, што яна – увасабленне знешняга і ўнутранага характара.

Акно – таксама адзін з міфапаэтычных сімвалаў. Пранікненне птушкі праз акно ў дом лічылася прадвесцем бяды. Меркавалі асабліва небяспечным пакідаць вокны адчыненымі і неперахрышчанымі нанач.

Ян Баршчэўскі выкарыстаў і міфалагічны вобраз бліскавіцы. Людзі верылі, што асноўная функцыя маланкі – забойства нячысцікаў, “ліхіх дэманаў”, якія па прыродзе несмяротныя і гінуць галоўным чынам ад гэтага. Хаваючыся ад перуна, яны выбіраюць самыя разнастайныя

месцы, якіх чалавеку трэба асцерагацца, пераўвасабляюцца ў розных жывых істот.

Пра міфалагічныя вобразы можна прачытаць у энцыклапедычным слоўніку “Беларуская міфалогія”, што выйшаў у Мінску ў выдавецтве “Беларусь” у 2006 г.

Кніга дэманструецца класу.

IX. Работа над зместам апавядання.

Пытанні і заданні настаўніка вучням.

Што вы даведаліся ў пачатку твора пра характар, звычкі, адносіны да людзей пана Скамарохі?

Прачытайце апісанне дзіўнага госця, які нечакана з’явіўся ў пакоі пана Скамарохі.

Чаму пасланец Белай Сарокі наведваў менавіта Скамароху? Чым ён зацікавіў пана?

Як незнаёмец ахарактарызаваў Белую Сароку? Што адбывалася з лёкамі пана Скамарохі падчас візіту пасланца Белай Сарокі?

Якую будучыню прадракалі іх сны?

Зачытайце партрэт Белай Сарокі, якая ў хуткім часе сама наведала пана Скамароху.

З якой мэтай Белая Сарока наведала гэты край?

Зачытайце размову, якая адбылася паміж Белай Сарокай і панам Скамарохам (*па ролях*).

Як пан ахарактарызуе наш край і жыццё тутэйшых сялян? У чым праўдзівасць, а ў чым адсутнасць праўды ў яго словах?

Хто і чаму быў запрошаны Скамарохам на наступную сустрэчу з Белай Сарокай?

Чаму пан Скамароха быў так шчодро ўзнагароджаны Белай Сарокай?

Што адбылося з панам у канцы апавядання? Ці заканамерныя змены ў яго далейшым лёсе?

Якія змены адбыліся ў ваколліцах пасля апошняга візіту Белай Сарокі?

На якія каштоўнасці спакусіліся пан Скамароха і яго знаёмыя і якія каштоўнасці былі імі забыты?

За што Ян Баршчэўскі асуджае панства?

X. Работа па групах.

У кожнай групы ляжыць картка з заданнем. 1-я і 2-я групы для выканання задання карыстаюцца “Слоўнікам літаратуразнаўчых тэрмінаў”, 3-я – падручнікам па беларускай літаратуры, 4-я – зборнікам “Беларускія прыказкі. Прымаўкі. Фразеалагізмы”. На выкананне адводзіцца 5 хвілін.

Заданні для груп:

1-я група. Дайце азначэнне паняццю *алегорыя*. Які іншасказальны сэнс укладвае Ян Баршчэўскі ў вобраз Белай Сарокі?

2-я група. Дайце азначэнне паняццю *алюзія*. На якое становішча вышэйшага саслоўя і сялянства намякае Ян Баршчэўскі?

3-я група. Якія яшчэ два важныя міфалагічныя вобразы выкарыстоўвае Ян Баршчэўскі

ў апавяданні? (*Жывёлы; звышнатуральнай істоты.*) Якая роля ў творы кожнага з іх?

4-я група. Якія беларускія прыказкі (выбраць з прапанаваных тры) раскрываюць ідэю апавядання “Белая Сарока”? Растлумачце галоўную ідэю твора.

Пасля абмеркавання прадстаўнік кожнай групы зачытвае пытанне і дае на яго адказ.

XI. Фізхвілінка.

XII. Работа над рознаўзроўневымі заданнямі.

На партах ляжаць карткі з заданнямі. Выбірайце ўзровень і самастойна рыхтуецца да вуснага адказу.

Першы ўзровень (1 – 2 балы). Які эпізод з апавядання “Белая Сарока” вас найбольш уразіў?

Другі ўзровень (3 – 4 балы). Як вы разумееце сэнс радкоў: “Але зло, якое яна [Белая Сарока] пакінула, распаўзлося па ўсім наваколлі. Тыя, што пілі віно за яе здароўе, п’юць слёзы няшчаснага люду”²

Трэці ўзровень (5 – 6 балаў). Якія словы называюцца ўстарэлымі? Прывядзіце прыклады ўстарэлых слоў з апавядання “Белая Сарока”, растлумачце іх значэнне. Карыстайцеся “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы”.

Чацвёрты ўзровень (7 – 8 балаў). Вызначце кампазіцыю апавядання. Як у канцы твора выяўляецца аўтарская пазіцыя?

Пяты ўзровень (9 – 10 балаў). З якой мэтай Ян Баршчэўскі звяртаецца ў сваёй творчасці да беларускай міфалогіі?

XIII. Інсцэніраванне.

Гэта развітальная размова галоўнага героя, які ў маладым узросце выпраўляецца ў дарогу, з дзядзькам шляхціцам Завальнем. Пасля прагляду трэба адказаць на пытанне, на якія сапраўдныя каштоўнасці, што з’яўляюцца самымі важнымі ў жыцці і перадаюцца беларусамі з пакалення ў пакаленне, раіць звярнуць увагу пісьменнік.

Два вучні выходзяць да дошкі і інсцэніруюць урывак.

Ян Баршчэўскі: *Сярод весялосці прыроды, сярод добрага надвор’я быў я журботны, мае думкі азмрочыў смутак; адведваў палеткі ды лясы, развітваючыся з веснавою роднаю зямлёю; будучыня паўставала ў маіх думках як далёкая, дзікая і страшная пустэча, дзе мяне могуць спаткаць стромы, звяры і гадзюкі.*

Шляхціц Завальня: *Чаму ты такі змрочны і задуманы?*

Ян Баршчэўскі: *Думаю пра дарогу.*

Шляхціц Завальня: *Калі маеш пакінуць наш край?*

Ян Баршчэўскі: *Хацеў бы заўтра...*

Шляхціц Завальня: *Не трымаю, калі ўжо вырашыў... Але паўтару табе напамін, які калісьці сам чуў ад свайго бацькі: “Ідзі ў свет, шукай сабе доли, любі Бога, бліжняга і праўду. Воля Творцы цябе не пакіне. Служачы, будзь адданы і працавіты, калі зазнаеш няшчасце, цяргі, у бядзе не паддавайся распачы, памятай, што няма нічога вечнага на свеце, толькі на небе тыя самыя свецяць зоркі ды тое ж самае сонца ад стварэння свету”.*

Пасля прагляду інсцэніроўкі настаўнік задае класу пытанні:

Якія каштоўнасці з’яўляюцца для беларусаў сапраўднымі?

Якія з іх вы можаце дадаць у лік тых, што будуць самымі важнымі ў вашым будучым жыцці?

XIV. Слова настаўніка. Абагульненне.

Педагог пытаецца ў вучняў, чаму, на іх думку, на сталае побач з запаленай свечкай ляжаць кнігі. Школьнікі прыходзяць да высновы, што свечка – гэта сімвал асветы і мудрасці, сапраўдных каштоўнасцей – тых, якія спасцігаюцца праз мову, літаратуру, міфалогію, фальклор нашага народа і ўвасоблены ў кнігах. Імкнучца да спазнання іх на сваёй жыццёвай дарозе павінен кожны.

XV. Рэфлексія.

Успомніце пачатак урока і мэты, якія вы ставілі перад сабой. Што вы рабілі на ўроку, каб іх дасягнуць?

Што вы рабілі ўдала?

Што і чаму вы хочаце змяніць у сваёй працы?

XVI. Падвядзенне вынікаў урока. Выстаўленне адзнак і іх абгрунтаванне.

XVII. Дамашняе заданне.

Першы ўзровень (1 – 2 балы). Якія звесткі з жыцця і творчасці Яна Баршчэўскага вам запамніліся?

Другі ўзровень (3 – 4 балы). У рэчышчы якога літаратурнага кірунку працаваў Ян Баршчэўскі? Ахарактарызуйце гэты літаратурны кірунак.

Трэці ўзровень (5 – 6 балаў). Дайце азначэнне паняццям *алегорыя*, *алюзія*. Растлумачце іх сэнс на прыкладзе апавядання “Белая Сарока”.

Чацвёрты ўзровень (7 – 8 балаў). Ахарактарызуйце галоўных герояў апавядання Яна Баршчэўскага – Белую Сароку, пана Скамароху.

Пяты ўзровень (9 – 10 балаў). Напішыце сачыненне-разважанне “Каштоўнасці сучаснага жыцця”.

¹ **Краткий словарь по философии** / Под общ. ред. И. В. Блауберга и И. К. Пантина. – М. : Политиздат, 1979. – С. 362.

² **Баршчэўскі, Я.** Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі. – Мінск : Маст. літ., 1990. – С. 192.

Валянціна СМЫКОЎСКАЯ

ГРАМАДЗЯНСКАЯ ЛІРЫКА

ВЕРШ “БЕЛАРУСКАЯ ПЕСНЯ” УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА. VIII КЛАС

Мэты:

паглыбіць разуменне паняцця грамадзянскай лірыкі на прыкладзе праграмнага твора У. Караткевіча, данесці да вучняў аўтарскую ідэйна-эстэтычную пазіцыю ў асэнсаванні грамадзянскіх праблем;

удасканальваць уменні і навыкі выразнага чытання грамадзянскай лірыкі, цэласнага ўспрымання лірычнага твора ў адзінстве формы і зместу, аналізу і сінтэзу фактычнага матэрыялу;

абудзіць грамадзянскія пачуцці моладзі, цікавасць і павагу да паэта і яго творчасці.

Абсталёванне:

партрэт пісьменніка, кніжная паліца “Сёння на ўроку”, ілюстрацыйны матэрыял да верша, вобраз-сімвал урока, вобразы-сімвалы Беларусі.

Эпіграфы да ўрока:

Роўнага яму няма ў нашай літаратуры.

Васіль Быкаў.

Выхоўваць любоў да нацыянальнай культуры можна адным толькі спосабам: выхаваннем у чалавеку гордасці за свой народ і яго дзеянні ў гісторыі...

Уладзімір Караткевіч.

Да творчасці Уладзіміра Караткевіча як паэта і празаіка вучні далучаліся, пачынаючы з 5-га класа, ведаюць яго як пісьменніка-патрыёта, як сапраўднага мастака, у кнігах якога своеасабліва перапляліся мінулае і сучаснае, радасць і боль, шкадаванне і надзея, жыццёвая мудрасць народа і перажытае асабіста. З усяго пералічанага “вытканы” лепшы ўзор грамадзянскай лірыкі пісьменніка, яго “Беларуская песня”. Усё ў вершы апісана з суровай праўдзівасцю і адкрытасцю, з вялікай любоўю і сімпатыяй да роднай зямлі.

I. Паэтычны вернісаж.

Верш “Беларуская песня” У. Караткевіча чытаецца пяціцю-шасцю вучнямі.

II. Аналіз мастацкага твора.

Пасля ўступнага слова настаўніка і выразнага прачытання верша настаўнік праводзіць гутарку па наступных пытаннях:

• Чым народжаны такі стан душы паэта – радасцю ці гонарам, светлымі ўспамінамі ці грамадзянскім асэнсаваннем сваёй ролі ў літаратуры?

• Чалавек з якімі поглядамі мог напісаць такі глыбока патрыятычны верш?

Галоўная задача настаўніка пры вывучэнні “Беларускай песні” У. Караткевіча – падвесці школьнікаў ад агульнага знаёмства з творам у ходзе яго ідэйна-мастацкага аналізу да вывадаў і абагульненняў, разумення яго галоўнай ідэі, высокай грамадзянскай місіі паэта-творцы.

• Чым верш асабліва ўсхваляваў, як вы яго ўспрынялі?

• Чаму такая, здавалася б, традыцыйная тэма Радзімы, Бацькаўшчыны, да якой ва ўсе часы звярталіся і звяртаюцца паэты, загучала ў творы У. Караткевіча незвычайна, нетрадыцыйна?

Далей настаўнік прапануе паглядзець на дошку, дзе пададзена тлумачэнне незразумелых слоў, а таксама звярнуць увагу на структуру твора, падумаць, на якія лагічна завершаныя часткі можна яго падзяліць.

• На дошцы:

Вежа – высокае і вузкае абарончае архітэктурнае збудаванне.

Ветразь – паэт. парус.

Журба – пачуццё смутку, душэўнай прыгнечанасці; туга, маркота.

Знічка – разм. падаючая зорка.

Кажан – начная млекакормячая жывёла з шырокімі перапончатымі крыламі; лятучая мыш.

Поліўка – суп з якой-небудзь прыправай (мучной, бульбяной, крупяной і г. д.).

Раць – войска; тут: вялікая колькасць.

Сафія – будынак старажытнага сабора ў Полацку.

III. Самастойнае чытанне твора. Кампазіцыйны аналіз твора.

Прачытваючы тэкст самастойна, вучні вылучаць у ім пяць кампазіцыйна завершаных частак: першыя тры пачынаюцца з аўтарскага пытання “Дзе мой край?” і ўтрымліваюць у сабе разгорнутыя адказы на яго, чацвёртая – словамі “Ты – наш край...” – гэта своеасаблівае аўтарскае падагульненне, пятая – вывад-ідэя ў форме клятвы “Мы клянёмся табе”. Самастойнае складанне модуля “Дзе мой край?”.

Вучні адказваюць на пытанні настаўніка да першай часткі:

У №№ 6, 7, 8 былі змешчаны ўрокі па вывучэнні патрыятычнай, філасофскай і пейзажнай лірыкі на ўроках беларускай літаратуры.

• Ад імя каго вядзецца апавяданне? Аб чым нагадвае нас аўтар?

• Які эмацыянальны настрой выклікае ў нас споведзь паэта аб гістарычных, памятных мясцінах краю, яго цудоўнай прыродзе?

Васьмікласнікі адзначаюць, што У. Караткевіч улаўляе багатую гісторыю свайго роднага краю. Гэта і “...вечная песня Белавежы” – мясціны, у якія заўсёды ўваходзіш, нібы ў храм; і споведзь пра Нёман, які “на захадзе помніць варожую кроў”, пра Наваградак, на ўзвышшах якога “дрэмлюць суровыя вежы”, Сафію, што “плыве над Дзвіною, нібы карабель...” Успаміны аўтара ўражваюць узаемазвязанасцю часу і прасторы, адметным мастацкім вырашэннем праблемы гістарычнага мінулага, узаемасувязі часоў і эпох, праблемы Бацькаўшчыны.

Пісьменнік апавядае пра гістарычнае мінулае Беларусі і даносіць нам сваё асабістае ўспрыманне Радзімы з яе высокімі зорамі, палётам кажаноў, белым ветразем “на сініх, на гордых, як мора, азёрах”, і “барамі-акіянамі”, і небам – “разлівамі ільною”. Суровы грамадзянскі роздум паэта над мінулым краю арганічна паяднаны з цёплым і радасным ўспамінамі аб яго прыгажосці, непаўторных краявідах. Адсюль і эмацыянальнасць аўтарскіх уражанняў і пачуццяў: “Што сляпым? Нават мёртвым успомню...”

Пераключаючы ўвагу вучняў на другую частку верша, настаўнік падводзіць іх да высновы, што тут грамадзянскі пафас твора паглыбляецца: у цэнтры ўвагі У. Караткевіча – высокая чалавечая годнасць беларуса, гонар аўтара за народ, краіну, “дзе людзі ніколі не будуць рабамі”, “дзе асілкі-хлопцы...”, а “мужчыны, як скалы – ударыш, і зломіцца меч”, сцвярджэнне адметнага менталітэту беларускага этнасу, свабодалюбства і высокай чалавечай годнасці яго прадстаўнікоў.

Пры аналізе трэцяй часткі “Беларускай песні” акцэнт пераносіцца на выяўленне аўтарскіх адносін да мудрых продкаў, што “ў хвоях паснулі”, да беларускіх жанчын і дзяўчат, да сівых матуль, да беларускіх неўміручых песень і роднай мовы. Асабіста перажытае некалі паэтам усплывае з глыбіні памяці, ажывае з новай сілай.

Класу ставяцца пытанні, якія стымулююць творчыя ўяўленні вучняў:

- Як трэба было адносіцца да жанчыны, каб напісаць такія хвалюючыя радкі:
 - з пяшчотай і замілаваннем;
 - з удзячнасцю і павагай;
 - са смуткам і трывогай.

Абраны варыянт адказу вучні павінны абгрунтаваць.

• Чым народжаны такі стан душы паэта? Што з’яўляецца для яго ў вершы самым святым?

• Якая з прыведзеных фармулёвак найлепш падыходзіць да акрэслівання тэмы верша:

– паэтычнае асэнсаванне значнасці роднага краю для чалавека;

– аўтарская споведзь аб сваёй непарыўнай сувязі з зямлёй бацькоў.

Пачуццё еднасці з прыродай, гісторыяй роднага краю напаўняецца яшчэ і асабістай адказнасцю Караткевіча-грамадзяніна за зберажэнне і шанаванне спадчыны продкаў, ягоным захапленнем духоўнай, працоўнай, знешняй прыгажосцю беларускай жанчыны, мудрай і руплівай, паважанай і паважлівай, шчырай і шчодрай.

Надзеленыя багатым жыццёвым вопытам, нашы продкі і нашы жанчыны-маці перадалі ў спадчыну нашчадкаў усё самае лепшае: працоўную закалку, духоўнае багацце народа, сваю любоў да бацькоўскай зямлі, свае заветы берагчы яе ад гора і зла, шанаванне неўміручых песні і родную мову. Караткевіч даводзіць чытачу, што на ўсіх шляхах айчыннай шматпакутнай гісторыі мова наша была гонарам і сумленнем народа, дапамагала яму ў горы і радасці, натхняла, “як булатны клінок”, на подзвігі. А ў народных песнях праходзілі праверку на чысціню і трываласць жыццёвыя ідэалы беларуса, яго ўяўленні пра маральныя і духоўныя каштоўнасці, пра сэнс жыцця. Таму, па слушным сцвярджэнні самога У. Караткевіча, яны “неўміручыя”, таму і звіняць у родным краі “на поўныя грудзі”.

Пачаўшы сваё апавяданне ад імя лірычнага героя-аўтара (на што ўказваюць займеннікі *я, мой*), У. Караткевіч у 4-й і 5-й частках верша напаўняе іх новым зместам, выкарыстоўваючы займеннікі *мы, наш*. Спакойная апавядальная інтанацыя верша цяпер змяняецца ўрачыста-ўзнёслай, якая найлепш адпавядае настрою аўтара.

У чацвёртай частцы верша гучыць цвёрдая ўпэўненасць пісьменніка ў тым, што спадчыну дзядоў, бацькоў нашчадкі не дадуць “абсмяяць, апаганіць, забыць ці мячом зваяваць”. Сцяг краіны становіцца для яго адметным сімвалам-компасам, які дапамагае ісці да жаданай мэты.

Вучань-даследчык каменціруе вобразы-сімвалы Беларусі, іх колеравую палітру. Герб і сцяг лічыліся спрадвечу і лічацца ва ўсіх краінах вышэйшымі сімваламі народа. Яны – сімвал Бацькаўшчыны, Радзімы. Зялёны колер сцяга – колер жыцця, нашых лясоў і сенажацяў, пушчаў і дубраў, колер дабрабыту і міру. Чырвоны колер яшчэ са старажытнасці – знак сонца, кроўнай повязі, братэрства. Арнамент – сімвал працавітасці, незвычайнага майстэрства народа. Блакітны лён і сноп жытнёвых каласоў, напоўненых спелым зернем, на гербе Беларусі – сімвал мірнай стваральнай працы і дабрабыту.

Асаблівая ўвага вучняў звяртаецца на апошняю частку верша, яе структурную пабудову, на словы рэфрэна “Ніколі, / Ніколі, / Ніколі, / Так, / Ніколі не кінем, / Не кінем, / Не кінем цябе”, якія гучаць як клятва вернасці роднаму краю ад імя нашчадкаў. Слова *край* напаўняецца цяпер абагулена-сімвалічным значэннем – гэта Радзіма, Бацькаўшчына, Беларусь. А словы клятвы адбіваюць яе ролю ў лёсе народа, у лёсе самога У. Караткевіча, раскрываюць яго выразна акрэсленую грамадзянскую пазіцыю. Мэтазгоднасць ужывання ў заключнай частцы верша падобнага рэфрэна абгрунтоўваецца самім настаўнікам: ён узмацняе экспрэсіўнасць аўтарскага выказвання, надае яму большы дынамізм і натуральнасць. Рэфрэн – рытарычнае пытанне да трох першых частак твора “Дзе мой край?” – адцяняе яго асноўныя сэнсавыя часткі.

IV. Стылёвы аналіз верша.

Заклучны этап урока – работа над вобразна-выяўленчымі сродкамі верша У. Караткевіча. У творы здзіўляе высокая культура паэтычнага радка, мазаічнасць, пластыка слова, асобных выказаў і цэлых сказаў. Акцэнтуюцца ўвага вучняў на метафарычных дзеясловах дзеяння, ужытых пераважна ў пераносным значэнні. Малюнк роднага краю ачалавечваюцца аўтарам, успрымаюцца як жывыя, што робіць іх адухоўленымі. Дзеясловы ў вершы то лёгкія і празрыстыя (“*песню няе Белавежа*”, “*хаты глядзяць у шырокі Дняпро*”, “*Сафія плыве, нібы карабель*”), то важкія і грувастыя (“*Нёман помніць варожую кроў*”, “*дрэмлюць суровыя вежы*”, “*асілки-хляпцы маладымі ўзрастаюць дубамі*”), то мужныя і трывожныя (“*людзі ніколі не будуць рабамі*”; “*сэрца, як молат, заб’еца*”). Вялікую сэнсава-эмацыянальную нагрузку нясуць у вершы сінанімічныя дзеясловы “*абсмяць, апаніць, забыць* ці мячом *зваяваць*”.

Верш “*Беларуская песня*” У. Караткевіча пабудаваны на скразных параўнаннях розных паняццяў:

– прыгажосці прыроды роднага краю (“*сінія, гордыя, як мора, азёры*”; “*бары-акіяны, і неба – разлівы ільноў*”);

– аўтарскіх пачуццяў (“*сэрца, як молат, заб’еца*”);

– вызначальных рысаў беларуса (“*а мужчыны, як скалы*”; “*жанчыны, як радасны сон*”; “*а дзяўчаты, як дождж залаты*”; “*а сівыя матулі, як жніўе*”).

У выніку вучні прыходзяць да высновы, што параўнанне як мастацкі прыём працуе на вобразнасць верша ў цэлым, надаючы яму большую выразнасць, эмацыянальнасць, з’яўляючыся адным са сродкаў перадачы псіхалагічнага стану пісьменніка.

Дзейным сродкам стварэння эмацыянальнага вобраза роднага краю выступаюць у вершы і

эпітэты – то рамантычна-прыўзнятыя, з пэўным колеравым адценнем (“*вішнёвыя хаты*”, “*сіняя Прыпяць*”, “*чырвоная рака*”, “*Белы ветразь*”), то метафарычныя (“*радасны сон*”, “*мудрыя продкі*”, “*суровая вежа*”, “*гордая мова*”). Здзіўляе і незвычайная графічная структура верша: пыталыныя кароткія сказы, абсечаныя фразы, шматлікія рэфрэны – усё гэта служыць дзейным сродкам завастрэння аўтарскай думкі і гучыць як яго перакананне-сцвярджанне.

Вучань-лінгвіст, які атрымаў апераджальнае заданне, акрэслівае, зыходзячы з назвы твора і яго зместу, жанравую адметнасць разглядаемага ўзору грамадзянскай лірыкі У. Караткевіча як верша-песні, верша-гімна, верша-клятвы, верша-споведзі і дае тлумачэнне лексічнага значэння прыведзеных слоў па ТСБМ.

Песня – *невялікі верш, напісаны ў стылі музычна-паэтычнага твора.*

Споведзь – *шчырае прызнанне ў любові да радзімы.*

Гімн – *хвалебная песня ў гонар каго-небудзь, чаго-небудзь.*

Клятва – *урачыстае абяцанне, запэўненне.*

У апошніх радках верша – глыбокая філасофская думка паэта аб хуткаплыннасці чалавечага жыцця (“*баразна свая першая на полі і апошняя ралля, на якую ўпадзём у журбе*”) спасцігаецца праз трапяткое лірычнае пачуццё аўтара, які ад імя нашчадкаў, бацькоў і дзяцей дае клятву роднаму краю. У словах клятвы – галоўная думка твора, яго ідэя.

V. Падагульненне вывучанага.

У падагульненні да ўрока настаўнік павінен адзначыць, што ўмудроны багатым жыццёвым вопытам Караткевіч-мастак пакінуў у спадчыну нашчадкам не толькі выдатныя ўзоры грамадзянскай лірыкі, але і заветы, даў нам незвычайны ўрок мужнасці і патрыятызму. Таму верш успрымаецца яшчэ і як завет-просьба, звернутая да нас, жывых.

Зачытванне і абмеркаванне “*ўрокаў*” У. Караткевіча.

Урокі вялікага майстра,

яго заветы нам, нашчадкам

1. Не прыніжайцеся ні перад кім і самі не прыніжайце.

2. Прыслухоўвайцеся да навукі старэйшых, якія больш мудрыя, разумныя, паважайце іх.

3. Вучыцеся чытаць “*кнігу жыцця зямлі*”, кнігу нашай мінуўшчыны.

4. Ведайце свае карані, сваю гісторыю, бо без яе няма і не можа быць будучыні.

5. Ведайце, што жыццё складанае, зменлівае.

6. Трымайцеся народа, бо толькі з ім пераможаце ўсе няшчасці.

7. Трымайцеся роднай зямлі, бо чалавеку заўсёды павінен быць дарагі той куток, “тая хатка, дзе радзіла яго матка”.

8. Будзьце роўнымі з роўнымі, смелымі з дужымі, паблажлівымі да слабых, літасцiвымі да іншых.

9. Будзьце асцярожнымі ў выбары свайго шляху, далейшай дарогі, жыццёвага лёсу.

10. Будзьце стрыманымі і разумнымі ў сваіх жаданнях, у сваіх марах-летуценнях.

11. Будзьце ўдзячнымі за дабро, якое для вас зрабілі.

VI. Дамашняе заданне:

– навучыцца дома выразна чытаць верш, перадаючы пры чытанні багаты ўнутраны свет пісьменніка, яго настрой, грамадзянскую глыбiню і пераканаўчасць яго сцвярджэнняў. Перад чытаннем пазнаёміцца са зместам артыкула “Вучымся выразна чытаць верш”;

– прадумаць адказы на пытанні падручніка.

Крытыка і бібліяграфія

ВАЖКІ ўКЛАД У ВЫВУЧЭННЕ НАРОДНАЙ МОВЫ

Народныя скарбы : Дыялекталагічны зборнік : Да 80-годдзя А. А. Крывіцкага. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 388 с. – Тыраж 100 экз.

Дыялекталагічны зборнік “Народныя скарбы” паслядоўнікі і вучні прысвяцілі юбілею вядомага вучонага-лінгвіста Аляксандра Крывіцкага. Пра гэта сведчыць артыкул “Аляксандр Антонавіч Крывіцкі – гонар і слава славянскай дыялекталогіі” В. Курцовай і “Храналагічны паказальнік прац вядучага навуковага супрацоўніка А. Крывіцкага” (спіс налічвае 190 навуковых публікацый юбіляра). З рубрыкі “Навуковае рэдагаванне” відаць, што А. Крывіцкі спрычыніўся да рэдагавання 30 навуковых прац. Далей ідзе спіс літаратуры пра А. Крывіцкага. Ён сведчыць, што пра навукова-даследчую дзейнасць вучонага-дыялектолага пісалі І. Германовіч, М. Крыўко, В. Курцова, П. Міхэйлаў, І. Саламевіч, Г. Юрчанка, І. Яшкін. Змяшчаецца рэцэнзія Э. Блінавай і Н. Гаўрош на кнігу А. Крывіцкага “Дыялекталогія беларускай мовы” (2003).

Першы раздзел зборніка называецца “3 лексікі народных гаворак”. У ім пададзены наступныя артыкулы-слоўнікі па розных гаворках Беларусі: “3 лексікі роднай вёскі (вёска Смаляніца Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці)” (аўтары В. Босак, А. Босак), “3 лексікі гаворак Гарадоцкага раёна” (Н. Бунько, Ю. Маліцкі, А. Шаблюўскі), “Назвы лекавых раслін у гаворках вёскі Стары Свержань Стаўбцоўскага раёна” (І. Гапоненка, В. Трайкоўская), “Лексіка вёскі Касцюкі Бярозаўскага раёна” (Т. Грачыха), “Гарадзенскі дыялектны слоўнік” (Я. Казачок), “3 гаворак паўночнай Мёршчыны” (М. Крыўко, С. Панізнік), “3 гаворкі вёскі Галоўчыцы” (П. Кулік), “3 лексікі вёскі Рухава Старадарожскага раёна” (Л. Кунцэвіч), “3 лексікі гаворак Ушачыны” (К. Панюціч), “3 лексікі жыхароў вёскі Беражное Столінскага раёна” (К. Руц), “Ткацтва Гродзенскай вобласці: Этнадыялектны слоўнік” (І. Смірнова), “Лексіка вёскі Замошша Любанскага раёна” (Т. Трухан).

У другім раздзеле “Фразеалогія” апублікаваны артыкулы “Трапнасць народнага слова” Г. Юрчанкі, “3 дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны” М. Даніловіча, “3 народных выслоўяў Мёршчыны” М. Крыўко і С. Панізніка, “У фразеалагічную скарбонку Брэстчыны” П. Міхэйлава, І. Труновай.

Трэці раздзел зборніка “Навуковыя даследаванні” прапануе наступныя навуковыя артыкулы: “Этналінгвістычны назіранні над лексікай народнага календара Мазырска-Прыпяцкага Палесся” М. Антропава, “Матывацыйная варыянтнасць у гаворках Верхняга

Над’ясельдзя” А. Босак, “Матывацыйныя і лінгвагеаграфічныя асаблівасці назваў коніка і цвыркуна ў беларускіх гаворках” Н. Бунько, “Пашырэнне назваў тыпу *хвоя* і тыпу *сасна* ў гаворках беларускай мовы і іх паходжанне” А. Крывіцкага, “Тышы найменняў адуванчыка ў беларускіх народных гаворках” Л. Кунцэвіч, “Аб адрозненнях у фарміраванні дыялектнай наменклатуры назваў тыпу *буякі* (*дурніцы*) і іх намінацыя” В. Курцовай, “Значэнне дэфектнасці дзеяння як падстава для ўзнікнення эмацыянальна-ацэначнага зместу дзеясловаў” Ю. Маліцкага, “Зараджэнне беларускай тапанімічнай лексікаграфіі” С. Палашкевіч, “Суфіксальнае ўтварэнне ацэначных субстантываў-характарыстык асобы ў дыялектнай мове” В. Урбан, “Назвы свят у традыцыйным народным календары Усходняга і Заходняга Палесся” С. Фацеевай, «Канцэпцыя “актантнага” артыкула для дыялектнага тэматычнага слоўніка» А. Шаблюўскага.

У чацвёртым раздзеле “Тэксты беларускіх гаворак” змешчаны ўзоры дыялектнага маўлення мясцовых жыхароў з розных куткоў Беларусі. Запісы зроблены пераважна ў час дыялекталагічных экспедыцый супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвістычнай геаграфіі Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі. Матэрыялы сістэматызавалі спецыялісты А. Босак, Н. Бунько, Ф. Клімчук, У. Кошчанка, А. Ксяндзова, Л. Кунцэвіч, І. Лучыц-Федарэц, Ю. Маліцкі, К. Руц, Н. Сівіцкая, Т. Трухан, В. Філософ. Гэты раздзел кнігі ўяўляе сабой мікрахрэстаматыю па беларускай дыялекталогіі.

Публікуецца вялікая па аб’ёме (с. 317 – 357) “Праграма па вывучэнні назваў працэсаў і дзеянняў у гаворках беларускай мовы”, падрыхтаваная А. Крывіцкім і В. Курцовай.

Кнігу завяршае “Індэкс”, дзе ў алфавітным парадку змешчаны ўсе дыялектныя словы з падборак лексікі (1599) з указаннем старонкі, на якой ужыта слова. У індэкс не ўвайшлі ўстойлівыя моўныя выразы, якіх у гэтым зборніку 425. Многія лексічныя і ўстойлівыя моўныя адзінкі, лексікаграфічна апрацаваныя тут, упершыню ўводзяцца ў навуковы зварот.

Зборнік “Народныя скарбы” будзе карысны не толькі для спецыялістаў-мовазнаўцаў, але і для этнографіаў, фалькларыстаў, гісторыкаў, усіх аматараў роднага слова.

Мікалай КРЫЎКО.

НА РОДНАЙ НІВЕ

ЯНКУ САЛАМЕВІЧУ – 70

Ужо само месца нарадзінаў наканавала Янку Саламевічу стаць беларускім фалькларыстам, беларусазнаўцам у шырокім значэнні гэтага слова. Малая Кракотка, Слонімшчына – малая бацькаўшчына яго – стараннем занага этнографа Міхала Федароўскага засведчана была, адкрыта як зямля багатай народнай культуры, векавечнай народнай мудрасці. На пачатку ХХ ст. адсюль прыйшлі ў літаратуру нашаніўскай пары Гальяш Леўчык, Кандрат Лейка... У 20-я гг., калі нацыянальна-вызваленчы рух беларусаў пад Польшчай набыў грамадаўскі размах на абарону беларускага рабачая, тут узвысіў мужны голас ахвярны паэтрэвалюцыянер Валянцін Таўлай. З 1920-х гг. да апошняга часу ў Вялікай Кракотцы існавала грамадская (публічная) бібліятэка імя Янкі Купалы, арганізаваная мясцовымі актывістамі Беларускай сялянска-работніцкай грамады.

Будучы фалькларыст, літаратуразнавец, энцыклапедыст па ведах і прафесійным занятку, Янка Саламевіч нямала зачэрпнуў душой ад народнага духу, мудрасці роднай Слонімшчыны, а імёны М. Федароўскага, Г. Леўчыка і іншых рупліўцаў на ніве беларушчыны сталі для яго пасля заканчэння філфака Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта аб'ектам навуковай увагі.

Абарона кандыдацкай дысертацыі па збіральніцкай, даследчыцкай, эдытарскай дзей-

Янка Саламевіч з мамай Валянцінай Раманаўнай.
12 лютага 1977 г.

насці Міхала Федароўскага ў 1971 г., выданне манаграфіі ды бібліяграфічнага даведніка па беларускай фалькларыстыцы былі пэўным этапам у жыцці і працы Івана Уладзіміравіча Саламевіча. Унікальна для біяграфіі творчага чалавека: 36 гадоў працы, ад пачатку заснавання выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя”, Янка Саламевіч аддаў гэтай прэстыжнай і рэпрэзентатыўнай для кожнай нацыі ўстанове, на жаль, яшчэ належна так і не ацэненай у духоўным жыцці, грамадска-палітычным сталенні беларусаў.

Усяго зробленага за 60 – 90-я гг. Янкам Саламевічам нельга пераацаніць. Патрэбна была высокая дасведчанасць і неаглядная апантанасць ды працаздольнасць, каб падняць у энцыклапедычных выданнях такі неабсяжна вялікі матэрыял з галіны беларускай гуманітарыстыкі, перадусім літаратуразнаўства і фалькларыстыкі, культуры ў цэлым. І гэта аднолькава роўна як ва ўніверсальных энцыклапедыях (12-томнай і 18-томнай), так і ў галіновых, у “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі”, а асабліва ў двухтомнай “Беларускі фальклор”. Імёны вядомых, малавядомых, забытых прадстаўнікоў айчыннага прыгожага пісьменства, беларускага народазнаўства, традыцыйнай культуры прадстаўлены Я. Саламевічам для публічнага ведання, у асобных персаналіях вернуты ў пантэон айчыннай навукі, літаратуры – беларускай ду-

Вялікі свет адкрыццяў на ніве беларускай культуры чакае гэтага маленькага чалавека. Янку Саламевічу ідзе чацвёрты год... Сакавік 1942 г.

хоўнасці. У сціплым юбілейным эцюдзе іх проста не пералічыць. У адной толькі энцыклапедыі “Беларускі фальклор” аўтарствам Я. Саламевіча пазначаны 122 артыкулы.

Паралельна з працай у Беларускай энцыклапедыі, якая адна вымагае ад супрацоўніка ўсяго яго часу, Іван Уладзіміравіч (1987 – 1997) чытаў курс фальклору на філалагічным факультэце сваёй альма-матэр, займаўся ўкладаннем спадчыны Гальяша Леўчыка, кнігі дакументаў і ўспамінаў “Максім Гарэцкі”, пераклаў на беларускую мову дзве манаграфіі знанага казказнаўца прафесара Льва Барага “Беларуская казка”, “Сюжэты і матывы беларускіх народных казак”, пераклаў, забяспечыў прадмовай “Вяселле” да тома М. Федароўскага “Люд беларускі” (1991), склаў анталогію “Беларуская балада”, зборнікі “Беларускія загадкі”, “Беларускія скорагаворкі” і інш. А яшчэ Янка Саламевіч як аўтар матэрыялаў па фальклору, этналогіі з 1993 да 2003 г. шчыраваў у календары “Родны край”, дарэчы, вельмі папулярным у карыстальнікаў.

Была на беларусазнаўчай ніве яшчэ адна дзялянка, да прыходу на яе Саламевіча, зусім занябная. Праблемай псеўданімаў і крыптанімаў Янка Саламевіч зацікавіўся рана, яшчэ калі апынуўся ў атачэнні мора кніг, перыёдыкі падчас непрацяглай працы ў штаце Нацыянальнай бібліятэкі. З часам клопат вывучэння і збору псеўданімаў стаў справай жыцця даследчыка. Задача вывучэння, збірання, расшыфроўкі псеўданімаў, крыптанімаў задае мноства загадак. Трэба перабраць тысячы і тысячы крыніц, каб стварыць звод псеўданімаў.

Праца карпатлівая і дужа працаёмкая. Праўда, нястомнага даследчыка ў такой сферы чакаюць сапраўдныя адкрыцці і знаходкі. Даць уяўленне пра маштаб працы збіральніка і даследчыка псеўданімаў можа, напрыклад, такі факт.

Над Свіслаччу. Філолагі-аднакурснікі Эдуард Безбард, Уладзімір Піскун, Рычард Ханяўка, Янка Саламевіч, Валерый Вязевіч, Мікалай Багдановіч, Кастусь Цыбулька, Яўген Несцяровіч, Уладзімір Вязевіч.

Мінск, 1955 г.

Першакурснік
Янка Саламевіч.
29 кастрычніка 1955 г.

Вядомы пісьменнік і палітычны дзеяч Зміцер Жылуновіч у творчасці карыстаўся дзесь каля 130 літаратурнымі псеўданімамі і крыптанімамі. Каб іх усе выявіць, трэба было праштудзіраваць літаратуразнаўчыя крыніцы, а перадусім выдаваныя пісьменнікам газеты і ўсю беларускую перыёдыку 10 – 20-х гг. мінулага стагоддзя. Натуральна, лягчэй даведацца пра псеўданімы пісьменнікаў і журналістаў, сучасных даследчыку. Нешта падказваюць публікацыі літаратуразнаўцаў, а галоўнае, нямала можна ўстанавіць метадам апытання. Але няпроста вызначыць, якімі літаратурнымі імёнамі карысталіся тыя, што адышлі, чыя творчасць мала вывучалася або зусім не даследавалася.

Першае выданне “Слоўніка беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў”, падрыхтаванае Янкам Саламевічам, пабачыла свет у 1983 г. У ім змешчаны псеўданімы дзеячаў беларускай культуры, пісьменнікаў, публіцыстаў пачынаючы з XVI ст. У першым выданні “Слоўніка...” 4 тысячы псеўданімаў і крыптанімаў. Дарэчы, аўтарам “Слоўніка...” ўлічаны і псеўданімы мастакоў, афарміцеляў кніжных і перыядычных выданняў, падазнення часцей у форме крыптанімаў. За 25 гадоў, што прайшлі пасля выхаду “Слоўніка...”, Я. Саламевіч у другім, падрыхтаваным да друку, выданні сабраў больш за 20 тысяч беларускіх псеўданімаў. Чым не лоцманаўская карта для арыентацыі ў шырокім моры беларушчыны яе даследчыкаў і проста аматараў айчыннай культуры?

Пажадаем жа нястомнаму рупліўцу на ніве навукі Янку Саламевічу з нагоды яго сталага юбілею зямной трываласці, рэалізацыі творчых задум, а чытачам – хутчэйшага выхаду ў свет плёну працы вядомага вучонага і літаратара.

Арсень ЛІС.

Рэдакцыя далучаецца да віншаванняў нашага сталага аўтара Івана Уладзіміравіча Саламевіча, які 29 кастрычніка 2008 г. адзначае 70-годдзе з дня нараджэння. 10 гадоў (з 1988 да 1998) на старонках часопіса друкаваўся “Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён”, які рыхтаваў для нас Янка Саламевіч. З 2006 г. мы змяшчаем публікацыі, прысвечаныя псеўданімам беларускіх пісьменнікаў. А цяпер хочам пазнаёміць чытачоў з яшчэ адной сферай дзейнасці вядомага даследчыка – мовазнаўчай. Янка Саламевіч склаў слоўнік гаворкі роднай вёскі Малая Кракотка, які яшчэ чакае свайго выдаўца. Прапануем невялікую падборку слоў на літару **А**.

Мова маёй зямлі

Янка САЛАМЕВІЧ

3 ЛЕКСІКІ ВЁСКІ МАЛАЯ КРАКОТКА

А-а, *выкл.* 1. Выказванне незадаволенасці. (Ганяючы курэй з агарода.) *А-а, каб вас шуляк драў, як вы тут ўсё навывідзіралі!* 2. Пры выказванні здзіўлення. – *О, гэто та гэто! Гэто та шчупачына! А-а, ліхо на яго голаў, папаўсё!*

Абабіцца. Прывыкнуць да чаго-н. *Адразу ный, ный, а посла нека абабіўсё, прывык.*

Абабіць. Параніць, абабіўшы скуру. *О, гэто та падаў – усё калено абабіў. Я хацеў на пчале, да як тропну на вуляі – усе чучаланкі абабіў – а каб ты спрахло! Цяпер цацкайся!*

Абабраць. 1. Сарваць плады. *Ноччу чысто ўсю яблыну аабралі, от гіцілі! Гэты куст яграсту трэба ўжэ аабраць, бо куры абяруць, пакуль збярэмсё самыя.* 2. Сабраць што-н. *Абіраяш, абіраяш гэтых жукоў, а за ноч зноў аднекуль навываўзая, што і знаку тае работы ўчарашняе німа.* 3. Абчысціць лупіны. *Ось троху картопяль наабіраю да супу свежанькага звару на вячэру.* 4. Абрабаваць. *Абабралі таго чалавека да ніткі: і грошы, і сумку, і яшчэ й раздзелі.* 5. Абгрызці мяса каля косткі. *Чаплянята так абяруць рыбу, што з гнязда выкідаюць толькі чысцянькія шкілеты, усёроўно як ножыкам ці чым пачысцяць. Мой любіць косці абіраць да абсмоктаць – калуаўсё б з імі паўдня.*

Абабэнчыць. Раздуць (пра жывёлу). *Нажэрлася канюшыны, то і абабэнчыло.*

Абагнаць. 1. Абадраць, зрэзаць, садраць кару, скуру. *Гром як улупіў у ліпу, так кару зверху да нізу абагнало.* 2. Ачысціць ад шалупіння зерне. *На куцю ячменю з пудзік абжану і даволі.* 3. Збіць, змахнуць расу, пыл і г. д. *Абжані росуды й годзі.* 4. Прагнаць вакол чаго-н. *Абжані кароў кругом, не патапчы граду.*

Абадрэняць. Абарванец, які рве на сабе хутка адзенне. *От абадрэняць, ужэ палупіў і гэту рубашку.*

Абадраць. Узяць з чаго-н. вялікую цану. *Гэто ж трэба гэдык абадраць, от шкуралуп.*

Абадрацца. Абнасіцца, абтрапацца. *Я ўжэ саўсім абадралася, абнасілася, трэба нешто нова купляць.*

Абамбэрыць. Абстрыгчы. *Давай яго абамбер пад Катоўскаго.*

Абарвацца. 1. Адарвацца. *Ні цяні моцно, можа абарвацца.* 2. Сарвацца і паляцець уніз. *Добро трымайся, асярочно лезь, а то ні дай бог абарвейся.*

Абамлэць. Страціць прытомнасць. *Гэдыка горач, што яна абамлела, адпойвалі вадою.*

Абапнуць. Накрыць чым-н. зверху. *Абапні радзюжкаю ногі, цяплей будзя.*

Абвалакаць. Абцягваць. *Небо чысто абвалакло хмарами.*

Абвэтраць. Пакрыцца болькамі пад уздзеяннем ветру. *Усе губы абвэтралі, абкідало балячкамі.*

Абгальялёдзець. Пакрыцца лёдам. *Уся дарога абгальялёдзяла.*

Абгарнуць. Абсыпаць зямлёй пры акучванні. *Гэты кусцік абгарні да пайдзем дадому.*

Абгльшыць. Абтрэсці, абабраць. *Усю грушу абгльшылі, от гады! Гэто ж трэба гэдык абгльшыць!*

Абгляданё. Агляд, агляданне. *Што гэто за абгляданё, пакінь, кажу табе!*

Абдаць. Абліць варам. *Абдай бочку кіпятком, хай будзя апарана.*

Абдзэртус. Абарванец. *Гэты, халера, абдзэртус, ужэ зноў парваў нагавіцы, няхай носіць так.*

Абдзёубены. Абкляваны, абдзяўбаны. *Гэты куст яграсту саўсім абдзёубаны курамі, ліхо на іх.*

Абдзіранё. Абдзіранне. *Што гэто за абдзіранё, трэба ляпей.*

Абдзірантус. Абадранец. *Ну і абдзірантусы, ці ў вас калі што цэло папарыцца?*

Абдзіртус. Той, хто часта і хутка рве на сабе вопратку. *Ужэ палупіў, абдзіртус гэты, хвігу палучыш больш ново.*

Абэруч, *прысл.* Абедзвюма рукамі адначасова. *Трымай абэруч, а то вырвьяцца, ні зловім тады.*

Абіваць. Абмалочваць, акалочваць. *Лён абіваць трэба, бо асыплецца.*

Абіраць. 1. Здымаць лупіны з бульбы. *Абяры крыху картопяль.* 2. Выбіраць муку з жорнаў. *Змалоўшы, абіраюць муку з каша.*

Абкарыць. Ачысціць ад кары. *Абкары гэту дзеравіну, хай ні парыцца.*

Абкідаць. Абшыць краі. *Абкідай крае ў радзюжцы, каб ні высыталіся.*

Абкідаць. 1. Абвязаць. *Трэба абкідаць берагі, каб ні абицёпкваласё.* 2. Абсыпаць болькамі. *Што гэта яго ўсяго абкідало, мо прастудзіўсё?*

Аблажнѣ, прым. Дождж, калі ўсё неба зацягнута хмарамі. *Дождж аблажны надоўго.*

Аблачок. Воблачка. *Як завьў ваўчок, вышаў аблачок.*

Аблёт. Вылет пчол пасля зімы. *Пчолы ўжэ пачалі свой аблёт.*

Абліты. дзеепрым. зал. пр. ад абліць. *Ты што гэта рабіў, чаму ты весь абліты? Што малаком абліты* – увесь усыпаны белым цветам. *Вішне як зацвілі – харашыня, садок што малаком абліты.*

Аблог. Неаранае, пакрытае дзірваном поле. *Ляжаць аблогам* – ляжаць неўзараным. *Он Новіны аблогам ляжаць, не аруць, бо што на іх вырасце – пясочак.*

Аблысіць. Зняць кару. *Аблысь гэту жэрдку.*

Аблямоўка. Апуха. *Некалі кажухі шылі з аблямоўкаю.*

Абмагчы. Перамагчы. *Ось яшчэ дні тры як панілюю, патрэніруюсё, то і Адамчыка абмагу.*

Абманваць. Падманваць. *О, абманваць ён майсцяр.*

Абмачанка. Мачанка з тоўчанай бульбы са скваркамі. *Маці нарабіла сковараду абмачанкі. Як казаў той Каміндаша: калі ўжываць, та ўжываць – бі паўтара яйца ў абмачанку.*

Абмешка. Вобмешка. *Карова добро есць сечку з абмешкаю.*

Абмылак. Памылка (пры тканні). *У кроснах абмылак зрабіла.*

Абношка. Пылок з кветак, які збірае пчала і нясе на лапках у вулей. *Абношку пчолы носяць на соты.*

Абодвыя, ліч. зб. Абодва. *Абодвыя вы адзінакавыя, абоё – рабоё.*

Аболтус, абразл. Асталоп, тупіца. *Гэты аболтус другі год у адным класі.*

Абрабляць. 1. Апрацоўваць. *А хто тыя соткі ёй абрабляць будзя? 2. Абвязаць. Вазьме тыя платочки, абробіць горанем, то і харашо.*

Абрадзініцца. Нарадзіць. *А я якраз аб гэтой пары абрадзінілася.*

Абракацца. Даць зарок выканаць. *Я аброксё гэта зрабіць, то і зраблю.*

Абрашотка. Дошкі, набітыя на кроквы.

Аброк. Авёс, які бралі каню ў дарогу. *Аброк вазьмі ж, ні забудзься.*

Аброчна торба. Торба, у якую насыпаюць корм каню ў дарогу. *Аброчна торба ў нас называецца зобка.*

Абрындацца. Забрудзіцца. *Гэта ж трэба было так абрындацца.*

Абрындаць. Забрудзіць ніз вопраткі, намачыўшы, запэчкаўшы і інш. *Лянь, усё плацё абрындала, ні магла падняць.*

Абрысклоё. Малако і інш., якое пачало кіснуць. *Гэта абрысклоё, прынясі салодкага, забялі.*

Абсадзіць. 1. Прымусіць змоўкнуць. *Бацько яго адразу абсадзіў, а то халяву раззвяіў.* 2. Паставіць на сваё месца. *Німа каму яго абсадзіць, гіроя такога.*

Абсаюзіць. Паставіць новыя перады ў ботах. *Абсаюзіў боты, цяпер будуць доўго насіцца.*

Абсэкці. 1. Абсячы. *Наліхо ты гэтыя сукі пакінуў, трэ было і іх абсэкці.* 2. Перан. Спыніць, рэзка перапыніць. *А ты чаго маўчаў, як ён разышоўсё, ні мог яго абсэкці, асэсара гэдыкаго смаркатаго.*

Абсмаргнуць. Садраць шкурку. *Дзе гэта ты так палец абсмаргнуў?*

Абсунуцца. 1. Асунуцца. *Бачыш, як бераг абсунуўсё, пясок, та й едзя.* 2. Знепрытомнець, апусціцца ад нечаканага моцнага ўдару і г. д. *Як даў у грудзі, так той і абсунуўсё адразу.*

Абтаўкаць. Таўкучы, утрамбаваць. *Вазьмі он той кол і абтаўчы землю, то слупак мацней стаяць будзе.*

Абтрэсці. Абтрэсці, абкалаціць. *Абтрэсі адзяло, бачыш сено набраласё. Трэба самому абтрэсці гэту яблыну, а то абтрэсуць чужыя мічурынцы.*

Абубніць. Абстрыгчы нагола. *Нашто ты яго абубніў гэдык як баранчыка?*

Абуванё. 1. Абуванне. *Што гэта за абуванё – друпаешся паўчаса!* 2. Абутак. *Парваласё ўсё маё абуванё, трэба нешто купіць, пакуль яшчэ ў магазіне е.*

Абўх. Някемлівы, дурны. *Абўх ты, нічога ні панімаеш.*

Абхлюпацца. Апырскацца, намачыцца, забрудзіцца. *А божа, аброхаўсё, абхлюпаўсё як чорт, ідзі сушыся.*

Абходзіць. Кранаць, непакоіць. *Мяне гэта ні абходзіць.*

Абцёпкацца. Абарвацца па краях (пра адзенне). *Рукавы саўсім абцёпкваліся, трэба падлажыць.*

Абцымбэрыць. 1. Абстрыгчы нагола. *Абцымбер мяне добро.* 2. Вельмі коратка абрэзаць, абстрыгчы (галіны, хвост). *Нашто ты гэдык абцымберыў гэту сліву? От дурань, абцымберыў хваста кабылі на саму макавіцу, брыдко выглядае.*

Абшастаць. Адрэзаць, падрэзаць. *Мая дзеўка мела такія косы – узяла абшастала.*

Абшлындаць. Неадабр. Абхадзіць без мэты. *Усё абшлындае, німа чаго рабіць.*

Абшчапэрыць. Моцна абняць. *Малы абшчаперыў яе за шыю.*

Абшчапіць. Абхапіць рукамі. *Абшчапіла за шыю, задужыш бацька.*

Абэржа. Перан. Вялікая і няўключная (пра жывёлу, будынак). *Дзе на гэту абэржу сена набрацца?*

Аб'ядзёнё. Вельмі смачнае. *Свежанькія памідорчыкі, паляндрвічка, кумпяк – аб'ядзёнё, нясі, баба, бутылку!*

Авёс. Авёс. *Наша баба кажа не авёс, а авес, або аўёс, а мы рагочам.*

Аглабіна. У возе драбінка з ляскамі. *Е такая прыказка: Як многа ягад на верабіні, то восенню будзе гразі на аглабіны.*

Аглаблёво, прым. Апошняя чарка перад разыходжаннем. *Яшчэ ні пілі аглаблёво.*

Агледзець. Нагледзець. *Я агледзеў на Тарасовым Грудзе добру сухастоіну.*

Аграбаць. Зарабляць, браць. *Ён добрыя грошы аграбая.*

Агузак. Ніжняя частка дрэва. *Агузак натто цяжкі, давай яго папілуям першаго.*

Адабраць. Адняць сілаю. *Будзьяш ты ў яго яшчэ прасіць, трэба было адабраць ды ўсё. Адабраць ногі, рукі – страціць здольнасць рухаць рукамі або нагамі. Нешто руку праву саўсім адабрало, ні здыму. Адабраць мову – страціць здольнасць гаварыць. Каб табе, дай божа, мову адабрало, як ты брэшаеш.*

Адбіцца. Адстаць, адлучыцца. *Ваша цялушка была адбілася ад кароў.*

Адбіць. Адкасіць тое, што прытыкаецца да чыйго-н. участка. *Пажджы, ось адаб'ю яшчэ ад Бронінаго і пайдзем дадому.*

Адваліць. Адрэзаць многа. *О, гэта та адваліў, рука адломіцца, ні ўтрымаяш.*

Адвараны, дзеепрым. зал. пр. ад адварыць. *Паставілі адвараных картопля і ядуць з гуркамі.*

Адварушкі. Бульба, звараная з лупінамі. *Пастаў адварушак, паядуць, дзе дзенуцца. Некалі адварушак з тоўчаным льняным семям наямосё і лепшаго ні пытаю.*

Адваліць. 1. Адкінуць з цяжкасцю. *Трэба было адваліць той камяніско, каб выкапаць яму.* 2. Адрэзаць многа. *Адваліў такі кусішчо, ці ты яго з'ясі.*

Адвэку. Даўно. *Адвэку ён живе адзін.*

Адвінуцца. Адлучыцца на кароткі час. *Толькі адвінулася, ужэ тут натварылі, навываблялі.*

Ададжгаць. Адлупцаваць. *Ададжгаў бы яго ж добро, каб помніў.*

Ададзіць. Аддзякаваць. *Я табе чым-небудзь тожа ададджу.*

Адгакаць. 1. Пабудаваць вельмі добры будынак. *Такі дом адгакаў, будзь здароў і ні кашляй.* 2. Прайсці. *Адакалі вёрст дваццаць, дзіво што замарыліся.*

Адгануць. Адагадаць. *Адгані яшчэ анну загадку.*

Аддзяжыць. Пабіць. *Трэба было яго аддзяжыць, хай бы знаў, як у чужоё лезці.*

Аддзялёнэ. Уст. Клас. *Я кончыў анно два аддзяленні, бо паехалі з Расіі дадому.*

Аддўха. Перапынак, адпачынак. *Давай крыху сапнем! Дай аддўхі хоць троху. Ні магу боляй!*

Аддўхаць. Адпачыць, аддыхнуць. *Што ты ўсё чытаеш, аддыш крышку. Аддыхаў бы, хай яно згарыць з гэтымі дрывамі.*

Ад'ехацца. Ад'ехаць. *Анно ад'ехаліся мэтраў дзвесця – на табе, суноня пэнкла.*

Адзывацца. 1. Падаваць голас. *У лесі адзываюцца жанкі.* 2. Падаваць звесткі пра сябе. *Адазваўсё толькі праз дзесяць гадоў.*

Адкінуць. Зноў паўтарыцца (пра хваробу). *Та ж, здаецца, ужэ пачаў напраўляцца, а то, бачыш, зноў адкінуло.*

Адкузубацца. Адпірацца, адмаўляцца. *Яшчэ і адкузубаюцца, смаркач.*

Адкукаваць. Перан. Адгараваць. *Яна ўжэ адкукавала сваё.*

Адлэжаць. Адляжаць. *Нека хвароба прычэпілася, та цэло лето адлежаш.*

Адлучыць. 1. Перастаць карміць грудзямі (пра дзіця). *Гэдыкаго быка ўжэ даўно пара адлучыць, а то сцягнуў самую на трэску.* 2. Адсдзіць цяля ад каровы. *Бычка ўжэ трэба адлучыць ад каровы, няхай п'е пойло і траву есць.*

Адмэнны, прым. Інакшы, іншы. *Гэты прабойнік саўсім адмэнны, ні гэдыкі, як той.*

Аднікаі, прым. Аднолькавы. *Вы абодва аднікаі.*

Аднелічнік. Аднаасобнік. *Аднелічнікам баяўсё аставацца, маглі б пасадзіць, хай іх гром наб'е.*

Аднелічніца. Аднаасобніца. *А Верка Гілярова ў калхоз ні пашла, аднелічніцаю асталася з дзяцьмі.*

Аднэгадак. Аднагодак. *Вы ж, мусі, з Васяю аднэгадкі?*

Адпэрыць. Набіць. *Трэба адпэрыць, як каня, каб помніў і дзесятаму загазаў гэдык ні рабіць.*

Адрабіць. Зрабіць, выканаць, вывучыць. *Адрабіць урокі.*

Адразочку, прысл. Адразу. *Дачулася, так адразочку і прышла.*

Адрэз. 1. Абрэз, вінтоўка з укарочаным ствалам. *Бандзюгі, хто ж, адзін з адрэзам, а тыя з вінтоўкамі.* 2. Кавалак тканіны. *Купіла адрэз на касцюм.*

Адсдзіць. Адняць цяля ад каровы. *Ужэ пара адсдзіць цяля ад Кветкі, а то ўсё малако высысая.*

Адсвятніцаць. Адлупцаваць, набіць. *Што ты яго б'еш рукою на галаве, напружкаю можаеш адсвятніцаць, напружкаю ні заб'еш.*

Адскачыць. Хутка вырасці. *Маладая атава ўжэ адскачыла.*

Адстрапаліць. Рабіць незвычайнае. *О, адстрапаліў дык адстрапаліў!*

Адсцэбаць. Набіць, адлупцаваць, адсцябаць. *А потым маці мяне матузамі добро адсцэбала.*

Адтўхнуць. Спасці. *О, шчака ўжэ адтўхла, а то была надута.*

Адубець. 1. Ахалодаць, астыць. *Ешця, а то картоплі і так ужэ адубелі.* 2. Памерці. *Пакуль тая скоро прыехала – гатоў, адубеў.*

Адхаяць. 1. Адратаваць, вярнуць жыццё. *Так захварэў, што ледва адхаялі, о, было бяды.* 2. Адкарміць, падлячыць, паставіць на ногі. *Адхаяла ўжэ сваю цялушку, стала есці – направилася.*

Адхварэць. Памучыцца. *Летаў, дурань, голы, то цэлы тыдзень адхварэў, гарачка была.*

Адхляпéсціць. Адчыніць, парасчыняць. *На што окна адхляпесцілі?!*

Адчaпнóё. Адчэпнае. *Палучыў сваё адчaпнóё?!*

Адшчыкнóць. Адшчыпнуць, адарваць. *Адшчыкні он таго гурочка, дай яго сюды.*

Адшывáць. Адпрэчваць. *Хлопцы яго адшылі адразу.*

Ад'яда. Неадабр. Надакучлівы чалавек. *От, ужэ ад'яда сэрца, жміндзіць і жміндзіць, усе нервы пераела.*

Ажні. Ажно. *Назбірала грыбоў ажні два кошыкі.*

Азáдзэ. Тое, што застаецца пасля веяння зерня. *Сабяры азадзэ, хай будзя чысто.*

Аказáцца. Падаць вестку пра сябе. *Чаго ж ты маўчаў дагэтуль, мог бы хоць аказацца. Як паехаў, то растаў, як кампора, і ні разу ні аказаўсё.*

Акалаціць. Абабіць, абтрэсці (грушу, сноп і пад.). *Гэту грушу акалацілі сёні днём, як нас ні было дома.*

Акалэць. Змерзнуць, астыць. *Я ўжэ тут акалеў, а вас усё німа. Гэтыя смажонкі даўно ўжэ акалелі, падагрэй на сковарадзі, ці што.*

Акаціцца. Прывесці ягнят. *Наша белянька аўца ўжэ акацілася, прывяла баранчыкаў.*

Аклáдзіна. Дошка ў возе для вывазу гною. *Палажы на воз акладзіны, каб гной ні выпадаў.*

Акóрваць. Здымаць кару. *Вазьмі скоблу і акорвы гэтыя жэрдачкі, няхай падсыхаюць.*

Акéнячко. Ваконца. *На што вы тоё акенячко сенам завалілі? Хоць крыху было б відно.*

Акрáс. Якраз. *Акрас добра падыходзіць.*

Актáр. Гектар. *Усе кажуць гактар, а ён актáр, от мадэсно.*

Акурáт, прысл. Якраз. *Тады я акурат каравэ прыгнала.*

Акыч! выкл. Слова, якім адганяюць (заганяюць) авечак. *Акыч, халеры, у хлеў!*

Аліва. Аліфа. *Прынясі алівы, памажам сячкарню, будзя лягчэй круціць.*

Альшы́на. Алешына. *Гэту альшыну зрэжам на дрова.*

Альшына́, зб. Альховы лес. *У альшыне спявая салавей.*

Альяс. Алоэ (Aloe). *Палі альяс у чыгуніку, даўно ні паліваны.*

Аля́рм. Галас, шум. *Што гэто за алярм?!*

Ам, жарт. Пабуджэнне дзіцяці да яды. *Зара я зраблю ам, еш.*

Амаць. Есці (з дзіцячай мовы). *Давай будзям амаць, ужэ пара.*

Аме́ці, толькі мн. Дробная салома, каласкі, якія застаюцца пасля змалочанага збожжа. *Амеці андай карові, няхай з'есць.*

Андаць. *Андаць Богу душу* – памерці. *Тут такая халадзіна, што можна андаць Богу душу. Аляксандар хварэў, хварэў, кашляў, кашляў да андаў Богу душу.*

Анігдачкі, прысл. Ніколі. *Я яе ні бачыў такой анігдачкі.*

Аннó, часц. Толькі, адно. *Анно высунуў голаў, а немяц як улупіць. Анно дай, пакажы моду, ні адвяжацца. У мяне анно куры, больш нічога ні трымаю. Анно я да я, а вы што?!*

Анто́ны, толькі мн. Плады антонаўкі. *Антонны даспелі ўжэ, трэба трасці.*

Апарóць. Выпараць, адшукаць. *О, гэто та грыбкі, дзе ты іх апароў?!*

Аперазáць. Ударыць. *Вішня, куды лезыш, хочаш, каб аперазоў пугаю?!*

Аплявúшыць. Многа з'есці. *Цэлу місу аплявушыў.*

Аплясáць. Прыбіць лапатаю разоркі ў градах. *Ты ось тут разорку выкідаў, а я апляшчу.*

Аплетáнік. Устар. Збанок ці гаршчок гліняныя, аплеценыя дротам. *Цяпер аплетанікаў німа, а некалі купіш, паб'еца ці трэсня, аплетуць дротам, бо шкада выкідаць, і вараць, пакуль саўсім ні рассыпляцца.*

Аплетáць. Прагна есці. *О, аплетая, мусі выбутляў добро.*

Апóна. Верхняя камера кола веласіпеда, мацяцкля, аўтамашыны. *Ні ўзяў, падло, каб табе апоны палопалі.*

Апóркі, толькі мн. Стары зношаны абутак. *Як табе ні брыдко, начапіў некія апоркі і шлындая.*

Апράв́іць. Апрацаваць сякераю. *Апраў гэту дзеравіну і пайдзем абедаць.*

Апранáха. Верхняя вопратка. *Надзень гэту апранаху, цяплеі будзя.*

Апράгаць. Прыбраць, давесці да належнага выгляду. *Апрач падпаветку, будзям туды торф складаць.*

Апúха. 1. Дошкі па краях страхі. *Апухі прыбіваюць да ўсякае стрэхі, ні толькі саломянае.* 2. Аблямоўка ў абутку. *Купіла файныя снягоўцы з апухамі, здатныя.* 3. Аблямоўка ў кажуху.

Апцэ́нгі, толькі мн. Абцугі. *Прынясі пасаціжы або апцэнгі.*

Апытáць. Пытаючы, знайсці тое, што шукаеш, што трэба. *Ужэ карову добру апыталі, можна купляць.*

Апярэ́сціць. Ударыць. *Апярэсці гэтой чорной, мо ні палезя.*

Ара́нэ. Ворыва. *Уцякай, смаркач, што гэто за ара́нэ, анно спорціў усё, пэцкаль.*

А́рха. Арфа. *Раней многія добрыя гаспадарэ мелі архі, а цяпер каму яна патрэбна, што ён архаваць будзя.*

Архавáць. Арфаваць (зерне). *Чысто настолько, што і архавець ні трэба.*

Асалавéць. Ачмурэць, стаць сонным. *Я ажні асалавеў, як пачуў гэто.*

Асвóйтацца. Прызвычаіцца, прывыкнуць. *Пакуль асвóйтаўсё нілёгка было, а потым пашло, як па маслі.*

Асмáлак. Абгарэлы кавалак чаго-н. *Усё згарэло, анны асмалкі асталіся.*

Асмеліцца. Адважыцца. *Пастаяў, пастаяў, а ў хату зайці ні асмеліўсё.*

Асмычыны, толькі мн. Адыходы пры часанні лёну, канпель. *Сабяры гэтыя асмычыны, хай пад нагамі ні валяюцца.*

Асовік. Бабка. *Мы на гэтыя грыбэ кажам падбярозавікі, а мама асовікі.*

Асца. Сліна. *Кіславатыя гэтыя ягады, асцу жане.*

Асыпаць. Акучваць. *Ужэ трэба асыпаць картоплі, добра падраслі.*

Асянчук. Парася, баран, авечка, свіння, дзіця, якое нарадзілася восенню. *Гэты баранчык асянчук, бачыш, які ўжэ вырас. Мае дзеці ўсе асянчুকі.*

Атопкі, толькі мн. Стары, зношаны абутак. *Закінь гэтыя атопкі на хату.*

Аўсянішчо. Поле, на якім быў пасеяны авёс. *На аўсянішчы сёні пасуць авец.*

Аўсянка. Аўсяная салом. *Дай карові аўсянкі.*

Афэрма. Няздара, нязграбны. *Афэрма, як ты трымаў, што наразліваў на ўсёй кухні? Афэрма, што яна можа зрабіць добра.*

Ахалодаць. Зрабіцца халодным, астыць. *Картоплі ўжэ ахалодалі, ешця.*

Ахаяць. Ачысціць, апрацаць. *Чуць ахаяла хату.*

Ахлабушыць. 1. Хутка і многа выпіць. *Паўзбанка кіслага малака ахлабушыў.* 2. Стукнуць, ударыць. *Ахлабушыў паршука абухам.*

Ахмістрыня. Уст. *Перан.* Вялікая пані, вельмі ганаровая асоба. *Ідзі кліч тую ахмістрыню есці, хай ідзе і носа ні задзірае.*

Ацерабіць. 1. Абсячы сукі. *Ацерабі гэту ёлачку.* 2. Зрэзаць лісце ў гародніне. *Ацерабі гэтыя буракі да паўдня.*

Ацэслівы, прым. Недапечаны, глёўкі (пра хлеб). *Хлеб сёні ні ўдаўсё, некі ацэслівы, усёроўно, як сыры.*

Аціца. Лічынка аўсяніка. *Нашто вам чэрві, налавеця ў рэчыцы аціцы і хваціць вам на вашу рыбу яшчэ як.*

Ацяробкі, толькі мн. Абрэзкі ад гародніны. *Андай ацяробкі карові.*

Ачалавечыцца. Ажаніцца. *Нарэшці і Пеця ачалавечыўсё, а то ўсё боўтаўсё нівядома чаго, ужэ ж ні малады.*

Ачапіць. Акружыць. *А немцы ачапілі сяло з усіх бакоў: пулямёт на Быстраўцы, на аселицы на лёдзе танцуюць са скавародамі пры боку [дыскі з патронамі], о, страху было. Самсоново гумно тады спалілі.*

Ашчына. Вашчына. *Наш бацько казаў ні вашчына да ашчына.*

Ашывацца. Знаходзіцца. *Што вы тут ашываецца?*

Ашыпуліць. Знайсці. *Як ён ашыпуліў гэтыя боты?*

Аюсь, выкл. Вокрык, якім адганяюць свінней. *Аюсь ад карыта, гады, усё сплешчаце, павыварочваяця.*

Род блізкі і далёкі

“ЖОНКА ЛЮБА ДЛЯ САВЕТУ, А ЦЕШЧА – ДЛЯ ЗАЕЗДУ”

НАЗВЫ ЦЕСЦЯ І ЦЕШЧЫ ў БЕЛАРУСКАЙ ДЫАЛЕКТНАЙ МОВЕ

Найменні жончыных бацькоў у беларускай дыялектнай мове не вылучаюцца значнай разнастайнасцю і адрозніваюцца ў розных гаворках пераважна фанетычнай формай, што абумоўлена гукавой сістэмай кожнай канкрэтнай гаворкі, і асобнымі словаўтваральнымі варыянтамі, якія нярэдка надаюць ім пэўную экспрэсіўна-стылістычную афарбоўку.

Жончынага бацьку ў вусным вясковым маўленні звычайна называюць **цесць** (фанет. **тэсць, тэсть**): *Янка, гатуў кварту гарэлкі – цесць ёдзя ў госці* (в. Міцькаўшчына Мсціслаўскага р-на; Бялькевіч, с. 480); *Прывёў ад цесця сабаку* (в. Навікі Бешанковіцкага р-на; Каспяровіч, с. 335); *Паёду да ціся наўздабыткі* (Лагойшчына; Варлыга, с. 28); *Прывёў с цесцем* (Насовіч, с. 688); *Цесць памагае то даціць, то зяцю* (в. Кірлі Шчучынскага р-на; СПЗБ, 5, с. 354); *Раман любіць свайго цесця, с цесцям добра жыўуць* (в. Засецце Дзятлаўскага р-на; Сцяшковіч-72, с. 538); *Построіўса кола цесця да той цесць помогает* (в. Старажоўцы

Жыткавіцкага р-на); *Було ў ёго цесця дзве карові, то ўжэ воні далі* (в. Кароцічы Столінскага р-на; ТС, 5, с. 272); *Трэба пойти тэсцевы помохчы косьты сіно* (в. Ушкавіца Кобрынскага р-на; уласныя запісы); *Мой тэсць у другой вёсцы жыўе* (в. Куклі Воранаўскага р-на; Сцяшковіч-72, с. 508); *Гэто яго тэсць* (в. Васілевічы Гродзенскага р-на); *Тэсць – жончын бацько* (в. Смаляніца Пружанскага р-на; СПЗБ, 5, с. 159). У цэнтральнай і ўсходняй Беларусі, за выключэннем яе паўднёва-ўсходняй часткі, у гэтым значэнні выкарыстоўваецца фанетычны варыянт **цесь** (фанет. **цезь, тэсь**): *Цесь і цешча да яго прыехалі* (в. Магуны Пастаўскага р-на); *Мой цесь як родны* (в. Быстрыца Астравецкага р-на); *Стары ўжо мой цесь* (в. Асавец Вілейскага р-на); *Цезь, бувала, гаворыць: “Разьві мобыць козь [косць] балець?”* (в. Ласвіцкія Шумілінскага р-на; СПЗБ, 5, с. 354); *Цесь даўно памёр* (в. Судзілавічы Ушацкага р-на; Панюціч, с. 47). Вядомая такая назва ў аналагічным фанетычным афармленні і беларускім гаворкам Латвіі

і Літвы: *Тут яго цесь* (в. Индра Краслаўскага р-на); *Прыёдзе тэсьц у гóсці* (в. Старыя Трокі Тракайскага р-на); *Тэсьц жыў, а твой бацька даўно памёр* (в. Гемзы Шальчынінскага р-на); *Тэсьц і тэсьцёва памёрлі* (в. Малькуны Ігналінскага р-на; СПЗБ, 5, с. 159). У пэўных жыццёвых сітуацыях (прыязнай унутрысямейнай размове), фальклорных творах ужываюцца такія памяншальна-ласкальныя формы, як *цэсьцік, цэсьцічак, цэсьцюхна*: *Гэта ж твой цэсьцік, цэсьцічэк прыехаў* (Насовіч, 688); *А Сашацка ў цэсьцюхны п'е, гуляе* (з вясельнай песні; в. Вулкан Лоеўскага р-на; Янкова, с. 400). Між іншым, на думку шэрагу этымологаў, па сваім паходжанні ўжо спрадвечна ў слове *цэсьц* было закладзена ласкальнае адценне (Фасмер, 4, с. 51 – 52).

Асноўным для наймення жончынай маці ў беларускіх гаворках выступае тэрмін *цёшча* (фанет. *тэ́шча, тэ́сця*): *Обык з ім ідзёць яго цёшча, а жонка напéрыдзі з сынам* (в. Дзеражна Касцюковіцкага р-на); *Што ты тут рассеўся, як у цёшчы на хрэзьбінах, пайдзём двóру* (в. Касары Чэрыкаўскага р-на; Бялькевіч, с. 480); *Маці жонкі мне прыходзіцца цёшча* (в. Магуны Пастаўскага р-на); *Цёшча зяця ня цэ́ніць зусім* (в. Беразіно Докшыцкага р-на; СПЗБ, 5, с. 355); *Лявон у цёшчы на ўша́чы жыве́ць* (в. Слабада Ушацкага р-на; Панюціч, с. 47); *Яго цёшча яшчэ маладая* (в. Засецце Дзятлаўскага р-на; Сцяшковіч-72, с. 538); *У цёшчы пазычыў грóшай* (в. Старына Чэрвеньскага р-на; Шатэрнік, с. 299); *Прыйшо́в до тэ́шчы, а вонá хвóра лыжы́ть* (в. Ушкавіца Кобрынскага р-на; уласныя запісы). Яму выразна супрацьпастаўляецца фанетычны варыянт *цёшча*: *Дзе цёшча есьць, там ла́ду німа́ ў сям'і* (в. Забор'е Сенненскага р-на; Каспяровіч, с. 336); *Цёшча врэ́дная, бурклівая, усё бурчы́ць і бурчы́ць* (в. Ёдлавічы Браслаўскага р-на); *Я цёшча майму́ зяцю́* (в. Малахоўцы Баранавіцкага р-на; СПЗБ, 5, с. 355). Тэрыторыя пашырэння формы *цёшча* праходзіць у цэнтры краіны паласой з усходу на захад, раздзяляючы яе на паўночную і паўднёвую зоны, дзе яна ў народных гаворках не адзначаецца. Аднак, як сведчаць дыялекталогічныя крыніцы, назва *цёшча* ўласліва беларускім гаворкам Беластоцчыны (Рэспубліка Польшча; Казбярук, с. 264).

У гаворках цэнтральнага Палесся і паўднёвай Случчыны ў гэтым значэнні выкарыстоўваецца фанетычны варыянт *чэ́шча*: *Пойдзе жэ́ніх по молодую́ да да́е гóсці́нца чэ́шча е́му* (в. В. Малешава Столінскага р-на); *Чо́го, е чэ́шчы ек рóдные мацэ́рэ для зяце́ў* (г. п. Тураў Жыткавіцкага р-на); *Абу́ я буў, а чэ́шча будзе* (прымаўка; в. Верасніца Жыткавіцкага р-на; ТС, 5, с. 318); *Чэ́шча смáшно да́е зяцю́ е́сці, а ё́н ні е́сь* (в. Пасека Старадарожскага р-на; СПЗБ, 5, с. 449); *Мы прыйшлі́, а чэ́шчы дóма няма* (в. Ванелевічы Капыльскага р-на); *Ой чэ́шча зяця́ да жа́дóм жада́ла* (в. Горка Слуцкага р-на); *Собіра́ецца зяць і́к чэ́шчы ў гóсці* (в. Маньчыцы Лельчыцкага р-на; Хрэстаматыя, с. 254).

На паўночным захадзе Беларусі (беларуска-літоўскае пагранічча), а таксама ў Жлобінскім р-не Гомельскай вобласці для наймення жончынай маці ўжываецца форма *цэ́сця* (фанет. *тэ́сця*), якая, відаць, уяўляе з сябе вынік кантамінацыі назваў *цэсьц* і *цёшча*: *Мая цэ́сця такая харо́шая была* (в. Луки Жлобінскага р-на; МДСГ, 10, с. 115); *Тэ́сць памёр, тэ́сця прые́хала да нас жыць* (в. Забалаць Воранаўскага р-на; Сцяшковіч-72, с. 508).

Як вынік уплыву польскай мовы на беларускую варта разглядаць ужыванне ў гаворках крайняга паўночнага захаду на мяжы з Літвой словаўтваральных варыянтаў *ця́сцява* (фанет. *тэ́сцява, тэ́сцява, тэ́сцява́я, тасця́ва, тасцява́*): *Тэ́сцява бы́ла фа́йна, яна́ ўміра́ла на ма́х рука́х* (в. Каўняны Гродзенскага р-на); *Тэ́сцява́я тут жыла́* (в. Старыя Смільгіні Воранаўскага р-на); *Тасцява́я гаравало́ яго́* (в. Новікі Гродзенскага р-на; СПЗБ, 5, с. 159). Дарэчы, гэты тэрмін шырока прадстаўлены ў беларускіх гаворках на тэрыторыі Літвы: *Тэ́сцява прыхо́дзіла да мяне* (в. Старыя Трокі Тракайскага р-на); *Тэ́сцява ў друго́й вёсцы́ жые* (в. Ліпнікі Вільнюскага р-на); *Ма́ім зяце́м мая́ жонка – тасця́ва* (в. Гемзы Шальчынінскага р-на); *Мая́ тасцява́ любі́ла пячы́ бу́лку* (в. Руднікі Шальчынінскага р-на; СПЗБ, 5, с. 159).

Як сведчыць сабраныя намі і прыведзены ў артыкуле фактычны матэрыял, назвы *цэсьця* і *цёшчы* ў беларускай дыялектнай мове не вылучаюцца значнай разнастайнасцю і ў сваіх асноўных агульнапашыраных формах супадаюць з адпаведнымі літаратурнымі нарматыўнымі найменнямі. Гэта ўказвае на іх старажытнасць і пэўную стабільнасць беларускай народнай наменклатуры роднасці і сваяцтва.

Скарачэнні

Бялькевіч – Бялькевіч І. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970; Варлыга – Varylha A. Krajovy slovník Łahojščyny. – New York, 1970; Казбярук – Казбярук У. Некаторыя дыялектныя асаблівасці гаворкі вёскі Бандары Беластоцкага ваяводства (Польшча) // Жывое наша слова : дыялектал. зб. – Мінск, 2001. – С. 257 – 264; Каспяровіч – Каспяровіч М. Віцебскі краёвы слоўнік (матэрыялы). – Віцебск, 1927; МДСГ – Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова і мовазнаўства : міжвуз. зб. Вып. 3 – 10. – Мінск, 1975 – 1982; Насовіч – Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1983; Панюціч – Панюціч К. Лексіка народных гаворак. – Мінск, 1976; СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т. 1 – 5. – Мінск, 1979 – 1986; Сцяшковіч-72 – Сцяшковіч Т. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1972; ТС – Тураўскі слоўнік. Т. 1 – 5. – Мінск, 1982 – 1987; ТСБМ – Глумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 – 5. Мінск, 1977 – 1984; Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1 – 4. – Москва, 1986 – 1987; Хрэстаматыя – Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. – Мінск, 1962; Шатэрнік – Шатэрнік М. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. – Мінск, 1929; Янкова – Янкова Т. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск, 1982.

Павел МІХАЙЛАЎ,
кандыдат філалагічных навук.

ДА ЮБІЛЕЮ АНАТОЛЯ ГІРУЦКАГА

Анатоль Антонавіч Гіруцкі нарадзіўся 23 кастрычніка 1948 г. у вёсцы Смаляны Талачынскага раёна. Пасля заканчэння Сар’янскай сярэдняй школы служыў на Балтыйскім флоце, дзе не толькі загартоўваў характар, але і рыхтаваўся да паступлення на філфак.

У 1972 г. паступіў на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Тут выявілася схільнасць да навуковай дзейнасці, і як вынік гэтага – паступленне ў аспірантуру пры Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук. Вучоба ў аспірантуры завяршылася паспяхова абаронай кандыдацкай дысертацыі на тэму “Лексічная інтэрферэнцыя пры перакладзе як асобым відзе білінгвізму (на матэрыяле перакладаў беларускай паэзіі на рускую мову)”. А. Гіруцкі працаваў малодшым навуковым супрацоўнікам у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа, пасля – загадчыкам кафедры рускай мовы ў Беларускім політэхнічным інстытуце. У 1986 г. яму прысвоена званне дацэнта. На працягу васьмідзiesiąтых гадоў вучоны распрацоўваў тэму “Беларуска-рускае двухмоўе ў мастацкай літаратуры: тыпалогія і гісторыя, моўныя працэсы”, якая вылілася ў доктарскую дысертацыю (абаронена ў 1990 г.).

З 1991 г. Анатоль Гіруцкі ў Беларускім дзяржаўным педагогічным універсітэце імя Максіма Танка на пасадзе загадчыка кафедры тэорыі і гісторыі мовы. Прымае актыўны ўдзел у распрацоўцы стандартаў адукацыі, тыповых праграм па лінгвістычных дысцыплінах. Чытае лекцыі па “Уводзінах у мовазнаўства”, “Агульным мовазнаўстве”, выкладае аўтарскі курс “Асновы нейралінгвістыкі” і спекурс “Структура слова”. У 1990 г. выкладаў рускую мову ў Мэрылендскім універсітэце (ЗША), праходзіў стажыроўку ў Ягелонскім універсітэце (Кракаў, Польшча).

Кола навуковых інтарэсаў даследчыка даволі шырокае. Гэта тэорыя і філасофія мовы, нейралінгвістыка, русістыка і беларусістыка, рэлігіязнаўства. Можна лічыць, што Анатоль Антонавіч стварыў сваю навуковую школу, бо пад яго кіраўніцтвам абаранілі кандыдацкія дысертацыі 6 маладых навукоўцаў. Ён аўтар больш як 120 навукова-метадычных публікацый, у тым ліку 6 манаграфій, 15 вучэбных і вучэбна-метадычных дапаможнікаў. Уваходзіць у склад Спецыялізаванага савета па абароне доктарскіх дысертацый пры БДУ. А. Гіруцкі быў арганізатарам і непасрэдным удзельнікам многіх міжнародных навуковых форумаў. З’яўляецца членам рэдакцыйнай калегіі часопіса “Весці БДПУ”.

Анатоль Гіруцкі – чалавек творчы. Ён член Саюза пісьменнікаў, аўтар рамана і трох зборнікаў прозы.

Васіль СТАРЫЧОНАК,
дэкан факультэта рускай
філалогіі БДПУ імя Максіма Танка, прафесар.

Мова мастацкіх твораў

Анатоль ГІРУЦКІ

ПЕРАКЛАДЫ ПАЭЗІІ ЯНА РАЙНІСА НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ Ў КАНТЭКСТЕ МАСТАЦКАГА БІЛІНГВІЗМУ

Мастацкі білінгвізм займае сваё месца ў развіцці і ўзаемаўзбагачэнні моў і літаратур. З таго часу як існуе мастацкая літаратура, існуе і ўзаемадзеянне моў у гэтай сферы духоўнай дзейнасці. Яно абумоўліваецца перш за ўсё заканамернасцямі развіцця сусветнай літаратуры, адзінствам літаратурнага працэсу. Як слушна сцвярджаў акадэмік М. П. Аляксееў, ізаляваных нацыянальных літаратур не існуе. Усе яны “ўзаемазвязаны то агульнасцю свайго паходжання, то аналогіямі ў сваёй эвалюцыі, то наяўнасцю існуючых паміж імі непасрэдных адносін і ўзаемаўплываў, то нарэшце, дзвюма ці трыма адзначанымі ўмовам адначасова ў іх рознабаковых магчымых спалучэннях” [1, с. 179]. У роўнай ступені не існуе ізаляваных адна ад другой

моў. Кожная літаратурная мова развіваецца не толькі за кошт сваіх унутраных рэсурсаў, але і шляхам узаемадзеяння і кантактавання з іншымі мовамі.

Як з’ява культуры, як факт літаратурнай творчасці мастацкае двухмоўе прасочваецца яшчэ з антычнай эпохі, для якой былі характэрны лацінска-грэчаская і грэчаска-лацінская формы білінгвізму – сведчанне ўзаемадзеяння і ўзаемаўплыву лацінскай і грэчаскай моў і літаратур. Так, у мове паэмы рымскага аўтара Лукрэцыя (каля 98 – 55 гг. да н. э.) “Аб прыродзе рэчаў” даследчыкі знаходзяць даволі значную колькасць грэцызмаў. Частка з іх ужо замацавалася ў лацінскай мове таго часу, калі стваралася паэма, другую частку Лукрэцыі выкарыстоўваў у

стылістычных мэтах. У многіх месцах “Рымскай гісторыі” Апіяна (VI ст. н. э.), напісанай на грэчаскай мове, даследчыкі адшукалі сляды ўплыву мовы лацінскай. Розныя формы мастацкага двухмоўя і шматмоўя прасочваюцца пазней у літаратуры практычна ўсіх краін і кантынентаў [гл. падрабязней: 2, с. 10 – 20].

Традыцыйнае разуменне мастацкага білінгвізму як творчасці на няроднай мове ці дзвюх мовах засноўваецца ў першую чаргу на адрозненнях, якія абумоўлены працэсам творчасці толькі на мове, што з’яўляецца для пісьменніка роднай, і яго спецыфікі на няроднай ці дзвюх мовах. Гэтыя адрозненні ў вобразнай форме адлюстраваны І. Тургенеў, які сцвярджаў: “Можна пісаць толькі на роднай мове. Калі я пішу па-руску, я свабодны. Калі пішу па-французску, я адчуваю сябе сціснутым. Калі пішу па-англійску, то мне здаецца, нібыта я надзеў на ногі занадта цесныя боты” [1, с. 12]. Якуб Колас, які пісаў па-беларуску і па-руску, адзначаў: “Руская мова не можа выклікаць у такім поўным аб’ёме, калі я пішу, тых адчуванняў, тых пачуццяў і каларытнасці, якія ўласцівы беларускай мове, беларускім карцінам, у якім дае беларуская мова, якая з малаком маці ўвайшла ў маю прыроду” [3, с. 22]. Безумоўна, такая несвабода – адна з прычын з’яўлення іншанацыянальных моўных сродкаў у мастацкім тэксе. Аднак часцей за ўсё ўключэнне ў тэкст твора элементаў іншай мовы абумоўлена аб’ектам мастацкага адлюстравання, законамі мастацкай творчасці. Напрыклад, у эпапеі Л. Талстога “Вайна і мір”, для якога руская мова з’яўляецца роднай, палова дзейных асоб размаўляе па-французску, што абумоўлена фактам існавання руска-французскага двухмоўя ў паўсядзённым жыцці таго часу.

Мастацкая літаратура служыць адным са шляхоў пранікнення запазычанняў у тую ці іншую мову. Ужыванне “чужога” слова ў мастацкім маўленні можа быць толькі першым крокам да яго замацавання ў мове або прывесці да змянення яго семантычнага аб’ёму і стылістычных функцый, да актывізацыі той ці іншай словаўтваральнай мадэлі ў мове, якая запазычвае. Так, выкарыстанне А. Пушкіным, М. Лермантавым, А. Грыбаедавым, М. Горкім, Л. Лявонавым і іншымі рускімі празаікамі і паэтамі ў творах грузінскіх слоў прывяло да пранікнення ў рускую мову значнай колькасці так званых грузінізмаў. Такім жа шляхам – праз творы пісьменнікаў – у рускай мове з’явілася значная колькасць цюркізмаў. У гоголеўскі перыяд у рускую мову прыйшла цэлая серыя ўкраінскіх слоў.

Таму ў больш шырокім плане мастацкі білінгвізм можна вызначыць як творчасць з выкарыстаннем у мастацкіх тэкстах іншанацыяналь-

ных моўных сродкаў. Элементы іншых моў выкарыстоўваюцца ў іх як мастацкі сродак для адлюстравання жывой рэчаіснасці з яе сацыяльнымі, рэлігійнымі, палітычнымі, нацыянальнымі, моўнымі асаблівасцямі. Пры гэтым сітуацыя двухмоўя ў мастацкім тэксце можа знаходзіць падвойнае адлюстраванне: у плане сюжэтна-тэматычным і ў плане мастацка-стылістычным, уласна моўным. Напрыклад, даволі дакладную замалёўку размеркавання моў і іх функцый у Беларусі сярэдзіны XIX ст. праводзіць У. Караткевіч у рамане “Каласы пад сярпом тваім”: у колах беларускай арыстакратыі на прыёмах пераважае французская мова; нягледзячы на параженне паўстання 1830 – 1831 гг., яшчэ пашырана польская мова; актыўна пачынае распаўсюджвацца руская мова, а беларуская мова ўсё яшчэ застаецца “мужыцкай”. Характэрная асаблівасць стылю рамана балгарскага пісьменніка І. Вазава “Пад прыгнётам” – змешванне моўных пластоў, дзе балгарская мова абслугоўвае нізавое жыццё, цюркізмы – зносіны на побытавым узроўні, русізмы – галіну палітыкі, еўрапейскія – сферу філасофска-маральных роздумаў. Іншамоўныя элементы дапамагаюць перадаць нацыянальны каларыт, асаблівасці моўнай сітуацыі таго ці іншага перыяду, служаць сродкам маўленчай характарыстыкі персанажаў. Яны выступаюць таксама ў якасці дадатковай сэнсавай, эмацыянальнай і экспрэсіўнай характарыстыкі вобразаў. У паэтычных творах іншамоўныя ўкрапленні часта выкарыстоўваюцца для стварэння гукапісу, каламбураў, у іншых паэтычных мэтах. Аднак злоўжыванне імі зніжае эстэтычную вартасць мастацкага твора.

Буйныя тэарэтыкі перакладу адносілі пераклад да мастацкай творчасці. Так, А. Фёдараў сцвярджаў, што пераклад мастацкай літаратуры “выконвае мастацкія творчыя задачы, патрабуе літаратурнага майстэрства і належыць да галіны мастацтва” [4, с. 21]. Г. Гачэчыладзе меркаваў, што “мастацкі пераклад належыць да галіны мастацкай творчасці, падпарадкоўваецца яе заканамернасцям і з моўнымі законамі знаходзіцца ў такіх жа адносінах, як і арыгінальная творчасць” [5, с. 88]. У многіх лінгвістычных працах пераклад разглядаецца як асаблівасць від двухмоўя. Б. Ларын падкрэсліваў, што пераклад ёсць найвышэйшая, дыферэнцыраваная фармацыя білінгвізму [6, с. 6]. В. Камісараў указвае на тое, што “адметнай прыкметай перакладу з’яўляецца ўдзел у працэсе зносінаў дзвюх моў, яго двухмоўны характар” [7, с. 31]. У гэтай сувязі нельга не згадаць пра тое, што пераклад можа значна ўплываць на развіццё сістэмы той ці іншай мовы, г. зн. мець вынікам звычайныя наступствы білінгвізму. Агульнавядома, што на развіццё рускай мовы, асаблі-

ва яе лексічнай сістэмы, у свой час паўплывалі пераклады з заходнееўрапейскіх моў. Недастатковасць словаўтваральных сродкаў рускай народнай і кніжна-царкоўнаславянскай моў прыводзіла да таго, што ў перакладах з’яўлялася мноства неперакладзеных слоў і калек. Такім чынам, мастацкі пераклад – адна з форм літаратурных узаемасувязей паміж народамі, у працэсе перакладу адбываецца ўзаемнае пранікненне і ўзбагачэнне літаратур, культур і моў.

Пэўнае ўяўленне пра асаблівасці латышска-беларускага мастацкага двухмоўя дае перакладная паэзія Яна Райніса. Найбольш поўна ў перакладах на беларускую мову яна пададзена ў кнізе “Выбранае”, выдадзенай у Мінску ў 1993 г. выдавецтвам “Мастацкая літаратура” з прадмовай і каментарыямі Мірдзы Абалы (серыя “Скарбы сусветнай літаратуры”). Пераклады твораў Я. Райніса зрабілі такія вядомыя майстры слова, як М. Арочка, Р. Барадулін, Г. Бураўкін, А. Вольскі, Н. Гілевіч, С. Грахоўскі, А. Звонак, В. Зуёнак, П. Панчанка, С. Панізнік, В. Сёмуха, Я. Сіпакоў, У. Скарынкін і інш. Ян Райніс – пісьменнік сусветнага маштабу. Для латышскай літаратуры ён тое ж, што Купала для беларускай, Пушкін для рускай, Шаўчэнка для ўкраінскай літаратуры. Як слушна сцвярджае адзін з даследчыкаў творчасці Я. Райніса, “запазычыўшы ў майстроў сусветнага класа архітэктурныя веды, Райніс узяў латышскую паэзію ад узроўню цялярскага рамяства да вышынні класічнага домабудавання” [8, с. 9]. Менавіта з Райніса ў латышскай паэзіі пачынаецца новая эпоха. Да яго латышская літаратура яшчэ не падключылася ў поўнай меры да вяршыняў чалавечай культуры.

Асноўныя матывы паэзіі Яна Райніса агульначалавечыя: любоў, барацьба, прырода і чалавек, найвышэйшыя ідэалы. Аднак у многіх выпадках гэтыя матывы праламляюцца праз нацыянальную сімволіку, набываюць бачныя рысы латышскага светабачання. Геаграфічныя параметры паэзіі Я. Райніса надзвычай шырокія: ад лясоў Вяцкай губерні, у якой ён адбываў ссылку, да нябесна-блакітнай гладзі швейцарскага возера Лугана, побач з якім ён жыў у эміграцыі. Але, вядома ж, перш за ўсё і часцей за ўсё яго творы прысвечаны роднаму краю, латышскаму народу. Таму ў яго лірыцы ўзгадваюцца блакітныя латгальскія азёры, юрмальскія дзюны, усеяныя камянямі латышскія палеткі, шаўкова-зялёныя лугі, да якіх “*вішня гнецца кронай*”. Усё гэта робіць непазбежным выкарыстанне латышскіх фальклорных вобразаў, нацыянальных сімвалаў, элементаў латышскай мовы ў беларускіх перакладах, падпарадкаванае вырашэнню пэўных ідэйна-эстэтычных задач.

Паэтычную аправу ў вершах Райніса набываюць народныя легенды, паданні, сімвалы,

фальклорныя вобразы. Напрыклад, у вершы “Старасветчына” паказана чароўная народная рамантыка мінулага: песні і агні Купалля, патаемны бор, горы з крышталю і замкі з вады, русалкі, якія салодка смяюцца з бяздоння, жудасны смоўж, што меле муку ў моры, шматкалёрнае сонейка – зялёнае, сіняе, крывава-чырвонае:

*... Там ў светласці цуднай ўсё ззянем спавіта.
Гул ўсякі у спевы і згучнасці зліты;*

*Па пожнях дзяўчаты вясну заклікаюць,
На ўзгорках Купалля агні палыхаюць.*

*Спіць бор патаемны і поўны нуды;
Там горы з крышталю, там замкі з вады;*

*З бяздоння русалкі салодка смяюцца,
Пад месяцам ноччу там зданні віюцца;*

*Без сонца увечар сіроты спяваюць,
Бяссэрднаму пану прыгон адбываюць...*

*Ды меліць муку ў моры жудасны смоўж
Для сілаў дужэйшых і хітрых умоў;*

*Ўгары выпаўзае з мінулых вякоў
Старое замчышча з-пад дыму-пароў...*

*А сонейка яснае там шматкалёрнае –
Зялёнае, сіняе, крывава-чырвонае... [9, с. 34 – 35].*

Народныя алегорыі, сімвалы і вобразы ствараюць асноўны змест верша “Каралеўна”. Тут і сама каралеўна-пралля, якая сядзіць у залатым крэсле, а каля ног – чорны сабака, тут і замк, які шэсць вякоў таму апусціўся ў прорву, сцены яго – бурштын, падлога – медная, маціцы – сталёныя, тут і жорсткі, спырсканы крывё дзень, калі “*стане замак з гэтага пурпурны*” і “*цеплыня атуліць бедалажак*” [9, с. 35 – 36].

У шэрагу вершаў Райніса абыгрываюцца латышскія народныя паданні. Так, цалкам на адным з паданняў пабудаваны верш “Гадзюка”. Некалі божанька стварыў сонца, каб яно ўсіх грэла і было да ўсіх ласкавым. Сонца “*кожнага лёзна лашчыла*”, сэрцы ва ўсіх былі адкрытыя, і людзі вялі “*суладныя песні*”. Толькі слізкай гадзюцы, якая поўзала вечна халоднай, не падабалася такое “*сужыцце дружнае*”, і яна вастрыла сваё джала. Згодна з паданнем, сонца на такія паводзіны гадзюкі пакрыўдзілася:

*Сонейка з крыўдай мовіла:
“Гадаўка падкалодная!
Той, хто з табой расправіцца,
Дзевяць грахоў адмольвае” [9, с. 90].*

Да ліку нацыянальных сімвалаў трэба аднесці вобразы мора, сасны і дзюны. За імі хаваецца не толькі лёгка распазнавальная прыкмета роднага Райнісу латышскага краю – Юрмалы. У вершах Я. Райніса гэтыя вобразы набываюць розны сімвалічны сэнс: мора – крыніца буры,

барацьбы, прыгажосці, сасна – нязломнасць латышкага народа, здольнага процістаяць любым бурам, дзюна, пясок – падатлівасць і разам з тым неадольнасць, здольнасць прымаць любыя формы:

*Зламаў выносныя сосны ўраган.
На дзюнах стаялі – мора ў нагах.
Хацелі, гордыя, у далі зірнуць,
Не ўмелі хавацца і спіныгнуць:*

*“Ты, лютая сіла, зламала нас,
Ды мы не здаёмся – наш прыйдзе час.
Наш стогн апошні – на далях уздых.
Не сок – нянавісць у голлях тугіх...”*

*З разгневанай прорвы ўпарта ўсплылі
Не сосны зламаныя – караблі.
Супроць урагану іх смелы шлях,
Нянавісць, помста – іх ветразь і сцяг:*

*“Ты, лютая сіла, валы ўздымай –
Мы ўсё ж прыплывём у ішчаслівы край!
Ламай нас і трушчы – мы не твае,
Мы далі дасягнем, дзе сонца ўстае!” [9, с. 56 – 57].*

Натуральна выкарыстаны ў беларускіх перакладах латышскія тапонімы: *Даўгава, Латвія, Латгалія, Курземе, Відземе, Рыга, Плекшаны, Стэлпа, Вецамуяжа, Одыні, Ілукстэ, узгорак Фелькерзама, возера Лауцэ* і інш. Латышскія тапонімы выконваюць у беларускіх тэкстах не толькі распазнавальныя і адрасныя функцыі. Акрамя прамой намінацыі, яны служаць апаэтызаванымі найменнямі, часта выступаюць сімваламі латышкага краю, ствараюць мясцовы, лакальны каларыт, падкрэсліваюць любоў паэта да родных мясцін.

У беларускіх перакладах паэзіі Я. Райніса шмат латышскіх антрапонімаў: *Іманта, Пэркас, Лайміня, Лайма, Крыш’янс, Дарта, Элізіня, Плекшанс, Улдыс, Барба, Дыдзіс, Зана, Анда, Орта, Цыена, Гатыньш* і інш. Гэтыя імёны не

толькі ідэнтыфікуюць асоб, але і ствараюць нацыянальны каларыт.

Такім чынам, нацыянальна-культурная спецыфіка перакладаў Яна Райніса на беларускую мову заключаецца ў захаванні ў сюжэтна-тэматычнай структуры перакладаў народных легенд, паданняў, фальклорных вобразаў. Нацыянальную спецыфіку перакладам надаюць нацыянальныя латышскія сімвалы, апаэтызаваныя найменні. Ва ўласна моўным плане нацыянальны каларыт ствараюць латышскія антрапонімы і тапонімы. Але, бадай, самым важным нацыянальным укладам Я. Райніса з’яўляецца ўклад у агульнаначалавчыя каштоўнасці, сэнс якога аднолькава гучыць на розных мовах і ў розных культурах: «калі ідзеш зямнымі шляхамі, надзейны арыенцір – далёкія зоркі бясконцага Сусвету. У павуціну дробязных клопатаў, у штурханіну будняў Райніс вугальком, які палымнее, кідае жаданне – “Імкніся ўвысь!” – адзіную сілу, здольную пераадолець нас саміх» [8, с. 22].

Спіс літаратуры

1. **Алексеев, М. П.** Восприятие иностранных литератур и проблема иноязычия / М. П. Алексеев // Труды юбилейной научной сессии. Секция филол. наук. – Л., 1946.
2. **Гируцкий, А. А.** Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы / А. А. Гируцкий. – Минск, 1990.
3. **Колас, Я.** Собр. соч. : в 14 т. / Я. Колас. – Минск, 1977. – Т. 13.
4. **Фёдоров, А. В.** Основы общей теории перевода : лингвистический очерк / А. В. Фёдоров. – М., 1968.
5. **Гачечиладзе, Г.** Художественный перевод и литературные взаимосвязи / Г. Гачечиладзе. – М., 1980.
6. **Ларин, Б. А.** Наши задачи / Б. А. Ларин // Теория и критика перевода. – Л., 1962.
7. **Комиссаров, В. Н.** Лингвистика перевода / В. Н. Комиссаров. – М., 1980.
8. **Скуинь, З.** Гениальность и человечность / З. Скуинь // Райніс Я. Избр. произв. : в 2 т. – М., 1990. – Т. 1.
9. **Райніс, Я.** Выбранае : з латыш. / Я. Райніс; уклад., прадм. і камент. М. Абалы. – Мінск : Маст. літ., 1993 (Скарбы сусвет. літ.).

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2008 г.

СНЕЖАНЬ

2 снежня – 50 гадоў з дня нараджэння Людмілы Сіньковай, літаратуразнаўцы

3 снежня – 100 гадоў з дня нараджэння Рыгора Казака (псеўд. Кастусь Рамановіч, Рыгор Крушына; 1908 – 1979), паэта, празаіка, крытыка. Жыў у ЗША

100 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Сухаверхава (1908 – 1977), жывапісца, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

4 снежня – 70 гадоў з дня нараджэння Ніны Маеўскай, празаіка

5 снежня – 100 гадоў з дня нараджэння Ганны Абуховіч (1908 – 1986), актрысы, народнай артысткі Беларусі

6 снежня – 75 гадоў з дня нараджэння Зінаіды Мажэйкі, этнамузыкалага, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

7 снежня – 130 гадоў з дня нараджэння Андрэя Зязюлі (сапр. Аляксандр Астравіч; 1878 – 1921), паэта, святара

70 гадоў з дня нараджэння Васіля Сумарава, жывапісца, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

9 снежня – 110 гадоў з дня нараджэння Валчанецкай (1898 – 1980), спявачкі, народнай артысткі Беларусі.

100 гадоў з дня нараджэння Ісідара (Ізраіля) Баса (1913 – ?), крытыка, літаратуразнаўцы. З 1970-х гг. жыў за мяжой

75 гадоў з дня нараджэння Георгія Дубава (1933 – 1995), акцёра, народнага артыста Беларусі

Марына ЧАЕЎСКАЯ

НОМЕН – АДЗІНКА СПЕЦЫЯЛЬнай ЛЕКСІКІ

Сярод груп лексікі абмежаванага ўжытку найперш узгадваецца спецыяльная, адзінкамі якой даследчыкі традыцыйна лічаць *тэрміны* і *номены*. Некаторыя вучоныя, напрыклад, А. В. Суперанская, Н. У. Падольская, Н. У. Васільева і інш., да названых далучаюць яшчэ і *онімы*, матывуючы гэта падабенствам узнікнення найменняў як для дэнататаў навукі, тэхнікі, так і для “нованароджаных”, адкрытых геаграфічных, геалагічных, касмічных і г. д. аб’ектаў, тлумачачы вылучэнне *онімаў* аднолькаваасцю ўжывання: па-за межамі сям’і, вытворчасці ўласныя імёны ўжо не могуць быць аднесены да агульнаўжывальнай лексікі. Калі яны “ўключаюцца ў *юрыдычныя, геаграфічныя, чыгуначныя, паштовыя, інфармацыйныя і іншыя дакументы*”, то “*становяцца тыповымі адзінкамі спецыяльнай лексікі*” [7, с. 30]. Менавіта такое разуменне аб’ёму спецыяльнай лексікі абумоўлена прыналежнасцю гэтых слоў да асобных падмоў і, у выніку, супрацьпастаўленасцю агульнаўжывальным словам. Адметнасць адзінак спецыяльнай лексікі выразна праяўляецца ў плане сігніфікатыўных і дэнататыўных сувязей. Іх разгляд, у прыватнасці, дапамагае абгрунтаваць размежаванне паняццяў *тэрмін* і *номен*, якія маюць функцыянальныя і сістэмныя адрозненні.

На спецыфіку паняццяў *тэрміналогія* і *наменклатура* звяртаў увагу Г. А. Вінакур. Ён пісаў: “*Што датычыць наменклатуры, то, у адрозненне ад тэрміналогіі, яе трэба разумець як сістэму цалкам абстрактных і ўмоўных сімвалаў, адзінае прызначэнне якой у тым, каб даць максімальна зручныя з практычнага пункта гледжання сродкі для абазначэння прадметаў, рэчаў, без прамых адносін да патрэбнасцей тэарэтычнай думкі, што аперыруе гэтымі рэчамі*” [3, с. 8].

Аналагічнымі былі і погляды А. А. Рэфармацкага. У матэрыялах, не апублікаваных пры жыцці аўтара, ёсць наступныя заўвагі: “Наменклатура – гэта сукупнасць назваў, адпаведных разнастайным рэчам, што можа даваць інфармацыю пра адрозненні элементаў і іх парадак, але не пра сістэму паняццяў, што звязана з тэрміналогіяй <...> Наменклатура ажыццяўляе толькі намінацыйную функцыю лічбавымі ці літарнымі абазначэннямі ці іншымі графічнымі знакамі” [5, с. 167]. Мы бачым, што аўтар гэтых радкоў фактычна вылучае самае істотнае адрозненне паміж *тэрмінам* і *номенам*. Менавіта спецыфіка ўзаемаадносін паняццяў *тэрмін* і *номен* высту-

пае асноўным крытэрыем, паводле якога ідзе іх размежаванне.

Варта звярнуцца да схем, што ілюструюць парадак з’яўлення *тэрміна* і *номена*. Напачатку ўзнікае дэнатат (аб’ект, што патрабуе наймення), сутнасць якога потым павінна адлюстравана ў паняцці (дэфініцыі). Затым на аснове дэфініцыі ўтвараюцца варыянты тэрмінаў, з якіх выбіраецца адзін, што найбольш адпавядае патрабаванням дакладнасці, адназначнасці. Крыху іншая схема ўтварэння *номена*. Дэнатат адразу атрымае назву – *номен*, структурныя і лексічныя асаблівасці якога могуць быць абумоўлены самімі разнастайнымі фактарамі. *Номен* таксама звязаны з паняццем (найбліжэйшым для яго родам), але гэтая сувязь мае апасродкаваны характар.

Тэрміналогія і наменклатура істотна адрозніваюцца на ўзроўні сістэмных адносін. З прычыны прамой суаднесенасці з сістэмай паняццяў тэрміналогія “*замкнутая і лагічна арганізаваная*”, а наменклатура “*не замкнутая і не так строга арганізаваная*”, паколькі дазваляе дадаваць да яе ці выключаць з яе асобныя *номены*, цэлыя блокі. Таму тэрміналогіі ў большай ступені ўласціва ўпарадкаванасць. Наменклатура ж найчасцей мае выгляд няпоўнай сістэмы толькі з-за адсутнасці інфармацыі ў пэўнай галіне ведаў, разладжанасці міжздзяржаўных сувязей.

Аднак пры ўсіх адрозненнях паміж *тэрмінам* і *номенам* нельга сцвярджаць, што паміж імі няма нічога агульнага. Па-першае, абодва адносяцца да сферы спецыяльнай лексікі, і наменклатура выступае своеасаблівым сатэлітам тэрміналогіі. Па-другое, адна і тая ж лексема можа выступаць як у ролі *тэрміна*, так і ў ролі *номена*. Прыклад такой бівалентнасці прыводзіць у сваім артыкуле Т. Л. Кандэлакі. Аўтар сцвярджае, што калі ў дэфініцыі ўказана “*прымета – найбліжэйшы род і прымета – відавое адрозненне, што адмяжоўвае адпаведнае паняцце*” [4, с. 63] толькі па адной прымеце, то гэта *тэрмін*. Для раскрыцця значэння наменклатурнай назвы неабходна замест відавочнага адрознення ўказаць дадаткова некаторыя індывідуальныя прыметы, інакш – даць апісанне дэнатата. Па-трэцяе, часам адбываецца пераход *номенаў* у разрад *тэрмінаў*. Так, многія (асабліва тэхнічныя) *тэрміны* першапачаткова выконвалі функцыю наменклатурных назваў. Па-чацвёртае, як многія *тэрміны*, так і наменклатурныя назвы ў значнай ступені інтэрнацыяналізаваны, што пацвярджае, напрыклад, наяўнасць аналагаў на лацінскай мове

ў наменклатурных сістэмах і тэрміналогіях навук прыродазнаўчага цыкла. Таму калі паспрабаваць адлюстраваць узаемаадносіны тэрміналогіі і наменклатуры пэўнай галіны ў выглядзе схемы, то атрымаецца сфера, ядро якой складае тэрміналогія, а астатняя прастора будзе прадстаўляць сістэмы наменклатур, паколькі адной тэрміналогіі можа спадарожнічаць некалькі сістэм номенаў.

Канцэптуальная спецыфіка ў трактоўцы *номена* абумоўлена таксама колькаснай неаднастайнасцю тэматычных пластоў спецыяльнай лексікі. Большасць даследчыкаў да гэтага класа лексікі адносяць уласныя імёны, прысвоеныя разнастайным рэаліям, аб'ектам навукі і тэхнікі. Т. Л. Кандэлакі лічыць, што ў разрад *номенаў* трэба ўключыць “найменні масавай прадукцыі прамысловасці, узнаўляемай па адным і тым жа ўзоры” [4, с. 64]. А беларускія даследчыкі (Г. У. Арашонкава, А. М. Булыка, У. В. Люшцік, А. І. Падлужны) прытрымліваюцца больш шырокага разумення *наменклатуры*.

Адсутнасць семантычных варыянтаў як адна з прымет *номенаў* дазваляе ўключыць у склад *наменклатуры* розныя паводле сферы выкарыстання і тэматычнай прыналежнасці словы. Назвы птушак, жывёл, рыб, раслін (прыродазнаўчая наменклатура), назвы прафесій (наменклатура прафесій), назвы тавараў масавай вытворчасці (*номены*, якія выступаюць на правах уласных імён) з прычыны галіновай спецыфікі функцыянавання маюць высокую альбо нізкую ступень кадыфікаванасці. У прыватнасці, прыродазнаўчая наменклатура характарызуецца статычнасцю і таму найбольш унармаваная. А нераспрацаванасць рээстраў службовых пасадаў у асобных галінах вытворчасці вядзе да фрагментарнасці ведаў аб стане гэтага віду наменклатуры. Зменлівасць жа *номенаў* апошняга тыпу, абумоўленая іх цеснай сувяззю з дэнататамі, тлумачыць немагчымасць строгай упарадкаванасці сістэмы найменняў тавараў масавай вытворчасці.

Неабходна адзначыць, што адрозненні паміж *тэрмінамі* і *номенамі* на ўзроўні сістэмы прадвызначаюцца адметнасцю анамасіялагічных прынцыпаў. Калі пры стварэнні тэрміна кіруюцца найперш патрабаваннямі дакладнасці, адназначнасці, кароткасці, то пры выбары *номена* арыентуюцца на пэўныя крытэрыі, у склад якіх уваходзіць не менш за чатыры анамасіялагічныя дамінанты. Менавіта такую колькасць прымет, пакладзеных у аснову намінацыі сартоў пшаніцы, узгадвае Н. М. Граковіч. Паводле яго меркаванняў, варта звярнуць увагу на “лакальную прыкмету, што ўказвае на тэрытарыяльную суаднесенасць сорту”, на “імя, прозвішча аўтара (радзей аўтараў), які вывёў сорт”, на “якасць, знешнія ўласцівасці, час выспявання сорту” і на лексемы, “якія, на думку стваральнікаў, павінны выклікаць пазітыўныя эмоцыі” [8, с. 9 – 10]. Аналіз камерцыйных номен-

Марына Канстанцінаўна Чаеўская – даследчык мовы. Кандыдат філалагічных навук (1992). Закончыла Беларускае дзяржаўнае ўніверсітэт (1987). Дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

наў, прадстаўленых у каталогах прадукцыі Рэспублікі Беларусь, таксама пацвярджае прыведзеныя Н. М. Граковічам крытэрыі як асноўныя.

Актыўна выкарыстоўваюцца тапанімічныя азначэнні ў назвах прадуктаў харчавання (прыкладна 17%). Звыклымі з'яўляюцца *номены-прыметнікі*: каўбаса *Столичная, Раубіцкая, Слуцкая, Дзвінская, Мінская, Гомельская, Кобрынская*; малако *Волковысское, Осиповичское, Речицкое, Беловежское, Полесское, Слонимское*; кефір *Лунінецкіі, Гродненскіі, Мінскіі*; сыр *Нёманскіі, Полесскіі, Літовскіі, Буковінскіі, Костромскай, Російскіі, Голландскіі*; смятана *Столичная, Вилейская, Троицкая*; хлеб *Бородинскіі, Нарочанскіі, Мінскіі, Троицкіі*. Мала пашыраны вытворныя назоўнікі з суфіксам *-анка* (малако *Поставчанка*, смятана *Речичанка*), невытворныя назоўнікі (сыр *Нарочь*, тварожная маса *Альбуць*).

Нязначна адрозніваюцца ў анамасіялагічных адносінах двухслоўныя прыметнікавыя *номены* ад аднаслоўных. Другое азначэнне звычайна семантычна дапаўняе ці ўдакладняе першае тапанімічнае (масло *Нёманское янтарное*, віно *Пуховіцкое янтарное*, пельмені *Волковыскііе сочныіе*, хлеб *Оршанскіі заварной*, цыбуля *Крывіцкая ружовая*).

Прынцып арыентацыі на пазітыўныя эмоцыі асобнымі даследчыкамі прызнаецца дастаткова ўмоўным, аднак, як паказвае практыка, на сучасным этапе ён з'яўляецца вядучым. Даказваюць гэта і лічбы. Каля 22% назваў якраз і павінны, на думку іх стваральнікаў, выклікаць пазітыўныя эмоцыі. Сярод *номенаў* такога тыпу пераважаюць назоўнікі: варэнікі *Гурман*; тварожны батончык *Маркіз*; марожанае *Восторг, Фейерверк, Мечта, Радуга*; ёгурт *Орхидея, Белоснежка, Смак*; бульба *Орхидея, Скарб, Журавінка, Сузор'е, Крыніца, Аксаміт, Атлант*; ячмень *Гонар*; рапс *Граніт*; пшаніца *Быліна, Каравай*; баклажан *Пацеха*; буракі сталовыя *Прыгажуня*; цыбуля *Дыямент*; тварог *Неженка*; пельмені *Благо*; напой малочны *Світанак*. Зрэдку сустракаюцца *номены-словазлучэнні* (назоўнік + прыметнік): кактэйль-шэйк малочны *Сладкая жыць*, *Ласковае лето*; алей *Золотое поле*; марожанае *Двойной соблазн*; віно *Лясная чараўніца*; малако *Молочный ку-*

деснік, Божья коровка, Зеленая долина, Здоровая семья; масла сметанковае Золотая корона.

Асобныя адзінкі з разгледжаных вышэй намінацый маюць даволі акрэсленыя асацыятыўныя акцэнтны. Невыпадкова, напрыклад, многія вытворцы звяртаюцца да номенаў-азначэнняў тыпу *Домашнее*, спадзеючыся на павышэнне ліквіднасці прадуктаў з такімі характарыстыкамі на этыкетцы. Аналагічнымі па ўздзеянні на псіхалогію пакупніка можна прызнаць назвы: паштэт *Шляхецкі*; маянэз *Панскі густ*; каўбаса *Панская*; хлеб *Эксклюзіўны*; сыр *Элітны*, *Графскі*, *Радзівіл*; марожанае *Консул*, *Премьер*; масла сметанковае *Купеческое*. Яны адпавядаюць вядучым ідэяна-зместавым тэндэнцыям сучаснай рэкламы, пацвярджаючы апорны выраз: *“Вы заслужылі самае лепшае”*.

Мала распаўсюджаны назвы, якія ўказваюць на аўтара-стваральніка (1 – 2%) і знешнія прыметы, якасць дэнатата (6 – 7%). Пасля з 80 – 90-х гг. ХХ ст. яны нібыта саступілі месца назвам, якія арыентаваны на тэрытарыяльныя прыметы, пазітыўныя эмоцыі. Нязменнымі засталіся граматычныя асаблівасці номенаў. Традыцыйна аддаецца перавага прыметнікам без фармальнага адлюстравання відавочнай назвы прадукта: вяндрліна *Нежная*, *Сочная*, *Питательная*, *Духмяная*; каўбаса *Диетическая*; рулет *Сытный*, *Пикантный*; сасіскі *Калорийные*; сыр *Духмяны*; малако *Вкусное*; капуста *Зимовая*; гарбуз *Вітамінны*. Вытворныя ж і невытворныя назоўнікі, як адналексемныя номены, так і ў складзе словазлучэння (назоўнік + прыметнік), больш запатрабаваны для наймення сартоў гародніны: агурок *Малыш*, *Зазуля*; перац востры *Ёжик*; кабак *Янтарь*; гарбуз *Залатая корона*.

Пэўная колькасць назваў узнікла не ў беларускай мове. Сярод іх сустракаюцца транслітарыраваныя словы (каўбаса *Мортадела*, *Катэн-раухвurst*, *Эдельсалямі*; марожанае *Драйв*; напой ёгуртны *Окей*; пшаніца *Центос*, *Бантэ*; бульба *Сантэ*, *Каретта*; сыр *Оскар*) і запазычаныя з еўрапейскіх моў, што перадаюцца накшталт таварных знакаў: ёгурт *Jogi*, *Fruitymilk*, шакалад *Terravita*.

Некаторыя адзінкі складана суаднесці з уплывам якога-небудзь канкрэтнага крытэрыю намінацыі. На першы погляд, яны здаюцца нематываванымі, хаця нават у складаных выпадках можна выявіць уздзеянне якіхсьці анамасіялагічных дамінант, растлумачыць з’яўленне нязвыклых номенаў, пазначаных неардынарнасцю мыслення, адметнасцю светаўспрымання аўтара-стваральніка. Якраз гэта не самае істотнае. Больш актуальна тое, што беларускамоўныя назвы рэдкія (іх усяго каля 12% ад агульнай колькасці прыведзеных у каталогах), часам шаблонныя (пшаніца *Беларуская-80*, бульба *Беларуская-3*, бабы *Беларускія*). Заўвагу, зробленую Н. М. Граковічам, не

варта ігнараваць, актуальная яна і пры выбары назваў тавараў масавай вытворчасці.

Лексічны аналіз номенаў тыпу: сальцісон дамашні *Сувенір*; віно *Мар’ін узгорак*, *На рубежы веков 2006*; марожанае *Клад Наполеона*, *Ліза-подліза*, *Премиум VIP* – робіць відавочнай яшчэ адну праблему, якая звязана з парушэннямі культуры маўлення і ў беларускамоўных, і ў рускамоўных выказах. Падобныя спалучэнні, вядома, можна ахарактарызаваць толькі як неадпаведныя патрабаванням дакладнасці, лагічнасці, дарэчнасці. Аднак, мяркуючы, трэба не абмяжоўвацца выключна лінгвістычнымі патрабаваннямі, а пракаменціраваць номены з пункта гледжання лінгваэкалогіі, што дазволіць аб’ектыўна ацаніць уздзеянне жывога неўнармаванага маўлення на сучасныя беларускую і рускую мовы, а таксама адэкватна ўспрыняць некантралюемае ўкараненне не зусім адаптаванага да нацыянальнай спецыфікі мноства паняццяў і тэрміналагічных абазначэнняў з розных сфер. Такі шматаспектны разгляд дапаможа выявіць існуючыя моўныя праблемы і адначасова матываваць важнасць выкарыстання роднай мовы, клопату аб яе развіцці і ўдасканаленні, паколькі, *“знаходзячыся ў пэўным моўным доме, чалавек як бы дыхае наветрам роднага маўлення, якое фарміруе яго інтэлектуальна-духоўны генатып”* [6, с. 8].

Разгляд сігніфікатыўных, дэнататыўных сувязей тэрмінаў і номенаў робіць больш выразнымі адрозненні паміж гэтымі адзінкамі спецыяльнай лексікі. Улік жа анамасіялагічных дамінант з’яўляецца важным як у плане матывацыі спецыфікі сістэм, так і ў плане набыцця найменнямі нацыянальнай адметнасці. А стварэнне номенаў, на нашу думку, павінна ажыццяўляцца абавязкова з улікам распрацаваных анамасіялагічных прыняццяў і патрабаванняў культуры маўлення.

Спіс літаратуры

1. **Агропромышленный комплекс РБ** : 16-я міжнародная спецыялізаваная выстава. – Мінск, 2006.
2. **Агропромышленный комплекс РБ** : 17-я міжнародная спецыялізаваная выстава. – Мінск, 2007.
3. **Винокур, Г. О.** О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы. – Т. 5. – М., 1939.
4. **Канделаки, Т. Л.** К вопросу о номенклатурных наименованиях / Т. Л. Канделаки // Вопросы разработки научно-технической терминологии. – Рига, 1973.
5. **Реформатский, А. А.** Мысли о терминологии / А. А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М., 1986.
6. **Савельева, Л. В.** Языковая экология / Л. В. Савельева. – Петрозаводск, 1997.
7. **Суперанская, А. В.** Общая терминология : вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Васильева, Н. В. Подольская. – М., 2004.
8. **Граковіч, Н. М.** Спосабы намінацыі сартоў пшаніцы / Н. М. Граковіч // Тэрміналагічны зборнік – 87, 88. – Мінск, 1993.

АСАБЛІВАСЦІ РАЗГЛЯДУ АФІКСОІДАЎ ПРЫ МАРФЕМНЫМ І СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫМ АНАЛІЗЕ Ў ШКОЛЕ

У артыкуле ставіцца задача вызначыць спецыфіку афіксоідаў як словаўтваральных сродкаў, звярнуць увагу на асаблівасці разгляду вытворных з афіксоідамі пры марфемным і словаўтваральным аналізе. Матэрыял можа быць карысным для настаўнікаў з мэтай паглыблення ведаў пра сістэму словаўтварэння сучаснай беларускай мовы і вучняў профільных класаў.

Словаўтваральная сістэма беларускай мовы – з’ява дынамічная. Яе рухомасць звязана з пераўтварэннямі, якія адбываюцца падчас гістарычнага развіцця мовы і праяўляюцца, у тым ліку, і ў развіцці афіксоіднага словаўтварэння. Пры гэтым высокі тэмп навукова-тэхнічнага прагрэсу, пашырэнне міжнародных сувязей і павелічэнне ролі сродкаў масавай інфармацыі істотна ўплываюць на мову, выклікаючы трансфармацыйныя працэсы на ўсіх узроўнях сістэмы. Вынікам гэтага ўплыву, на думку расійскай даследчыцы Г. І. Пляшчынскай, з’яўляецца “наяўнасць у многіх галінах з’явы пераходнасці, пры якой як асобныя адзінкі, так і цэлыя групы набываюць здольнасць адначасовага валодання біпалярнымі ўласцівасцямі” [1, с. 3]. У сістэме словаўтварэння такімі адзінкамі з’яўляюцца афіксоіды – “кампаненты складанага або складанаскарочанага слова, якія паўтараюцца з адным і тым жа значэннем у складзе шэрагу слоў і набліжаюцца па сваіх словаўтваральных функцыях да афіксаў – суфіксаў (для апошніх кампанентаў складання) або прэфіксаў (для першых кампанентаў)” [2, с. 26]. Сёння ў лінгвістыцы няма адзінага пункту гледжання на праблему афіксоіднага словаўтварэння. У сучасным мовазнаўстве склаліся тры адрозныя канцэпцыі, якія характарызуюць статус марфем пераходнага тыпу.

1. Афіксоіды адносяцца да каранёвых марфем (Ю. С. Сарокін, “Беларуская граматыка”, 1985). К. Л. Рашанцаў звяртае ўвагу на тое, што кампанент *-вод*, нягледзячы на пэўную ступень граматыкалізацыі свайго лексічнага значэння, “не страціў і ў суфікс не ператварыўся” [3, с. 251]. Гэта ж назіраецца ў вытворных з кампанентамі *-вед*, *-нос*, *-мер*, *-ед*, *-дел*, *-слов*, *-видный*, *-образный* і інш. [Тамсама].

2. Гэтыя элементы разглядаюцца як афіксы (М. М. Марозава, В. П. Грыгор’еў). Так, В. П. Грыгор’еў кампаненты *-вед* і *-ведение* лічыць суфіксамі: “У цяперашні час мы ўжо, відавочна, не можам лічыць такія словы як *почвовед*, *страновед*... складанымі менавіта з прычыны таго, што ў сістэме сучаснай рускай мовы адсутнічаюць словазлучэнні,

якія з імі суадносяцца, паколькі дзеяслоў *ведать* адчуў істотныя змены ў сваім значэнні і страціў сувязь з другой часткай падобных утварэнняў, якія тым самым узнікаюць як суфіксальныя словы па аналогіі з ужо існуючымі” [4, с. 46].

3. Найбольш пашыраная канцэпцыя, якая адмяжоўвае з’яву афіксаідацыі як ад складання, так і ад афіксацыі (М. М. Шанскі, В. Г. Галавін, Э. А. Грыгаран, Л. М. Шакун).

Акрамя таго, даследчыкі вылучаюць наступныя пытанні, якія па-ранейшаму застаюцца спрэчнымі.

А. Пытанне тэрміналогіі. Вучоныя прапаноўвалі розныя азначэнні для каранёвых марфем, якія часткова страцілі сваю паўназначную семантыку і выконваюць функцыі афіксаў: “суфігіраваныя словаэлементы” [5, с. 92], “паўафіксы” [6, с. 153], “субафіксы” [7, с. 90], “марфемы пераходнага тыпу” [8, с. 187]. У дадзеным артыкуле мы будзем выкарыстоўваць тэрміны “афіксоід” і “марфема пераходнага тыпу”, найбольш пашыраныя ў сучасных працах па словаўтварэнні.

Б. Пытанне колькаснага складу марфем пераходнага тыпу. У рускай мове даследчыкі вылучаюць ад 2 да 36 прэфіксоідаў і ад 17 да 34 суфіксоідаў. У сучасным беларускім словаўтварэнні спецыяльных даследаванняў, прысвечаных гэтай праблеме, няма. Існуюць толькі асобныя спасылкі ў працах айчынных навукоўцаў. Так, Л. М. Шакун адзначае: “Афіксоіды, падобныя да прыставак (прэфіксаў), называюцца прэфіксоідамі. Іх у беларускай мове параўнальна нямнога: *полу-* / *палу-* / *паў-* або *напаў-* <...> *усе-*, *што-* і г. д.” [9, с. 22]. Да суфіксоідаў ён адносіць наступныя кампаненты: *-вед*, *-вод*, *-воз*, *-знавец*, *-знаўства*, *-знаўца*, *-лёт*, *-люб*, *-мер*, *-мёт*, *-носец*, *-носны*, *-падобны*, *-піс*, *-роб*, *-творчы*, *-ход* [Тамсама].

В. Пытанне вызначэння дыферэнцыйных прымет афіксоідаў. На падставе навуковых прац В. У. Вінаградава, Е. М. Галкінай-Федарук, Э. А. Грыгарана, Ю. С. Сарокіна, А. А. Земскай, М. Д. Сцяпанавай, У. Д. Аракіна, М. М. Шанскага, З. Ф. Краўчанкі, Л. М. Шакуна і іншых даследчыкаў можна вылучыць наступныя прыметы марфем пераходнага тыпу: магчымасць ужывання марфемы і ў якасці каранёвай, і ў якасці афіксальнай; большая ступень абстрагаванасці значэння марфемы, якая выступае ў якасці афіксоіда, у параўнанні з каранёвай; генетычная і семантычная сувязь марфемы пераходнага тыпу з адпаведнай каранёвай марфемай; рэгулярнасць узнаўлення ў аднатыпных словах; здольнасць марфемы, якая

выступае ў якасці афіксоіда, сінанімізавацца з афіксальнымі марфемамі. Такім чынам, мы маем справу з афіксоідам у тым выпадку, калі адбываюцца змены ў семантыцы каранёвай марфемы і яе значэнне нельга напрамую звязаць са значэннем адпаведнай лексемы, да якой яна ўзыходзіць. Звернемся да прыкладаў. У слове *самаход* ‘механізм, здольны перамяшчацца самастойна’ другі кампанент узыходзіць да дзеяслова *хадзіць* і захоўвае працэсуальнае значэнне ‘перамяшчацца пэўным маршрутам, ездзіць, плысці, ляцець (пра сродкі перамяшчэння)’. У той час як у слове *дымаход* ‘канал з вогнетрывалага матэрыялу для адводу дыму з печы (топкі) у комін’ адбываецца абстрагаванне кампанента *-ход* у значэнні ‘перамяшчацца, рухацца масай, чарадой, патакам’. Яшчэ адной дадатковай прыметай афіксоіда з’яўляецца здольнасць сінанімізавацца з афіксальнымі марфемамі, аднак пры гэтым неабходна ўлічваць тое, на што семантыкі. Так, у сучаснай беларускай мове ўжываюцца лексемы *славяназнавец* ‘спецыяліст у галіне славяназнаўства’ і *славіст* ‘спецыяліст у галіне славістыкі, славяназнаўства’. У прыведзеных прыкладах назіраецца сінанімія другога дзеяслоўнага кампанента *-знавец* і суфікса *-іст-*, што дае падставы ў дадзеным выпадку *-знавец* лічыць суфіксоідам.

У школьных падручніках па беларускай мове афіксоідныя ўтварэнні, услед за “Беларускай граматыкай” (1985), разглядаюцца ў межах складання і яго разнавіднасцей. Такая падча матэрыялу цалкам абгрунтаваная, бо дазваляе найбольш поўна і дакладна вылучыць і апісаць усе марфемы ў слове. Згодна з гэтым падыходам, у вытворных тыпу *вадавоз* вылучаюцца дзве каранёвыя марфемы, злучальная галосная, нулявы суфікс і нулявы канчатак (*вад-а-воз-Ø-□*). Аднак вучняў профільных класаў, пры ўмове добрага засваення асноўнага матэрыялу школьнай праграмы, можна пазнаёміць з афіксоідамі і тым самым паглыбіць іх веды пра словаўтваральную сістэму сучаснай беларускай мовы. На нашу думку, мэтазгодна вылучыць асобны афіксоідны спосаб словаўтварэння, які функцыянуе побач са складаннем і афіксацыяй. У гэтым выпадку марфема *-а-* страчвае функцыі злучальнай галоснай – паколькі другая частка не каранёвая марфема, а афіксоід – і ператвараецца ў асемантэму (структурны кампанент, пазбаўлены словаўтваральнага значэння). Так, марфемны склад слова *вадавоз* і падобных трэба тлумачыць наступным чынам: каранёвая марфема, асемантэма, афіксоід, нулявы суфікс і нулявы канчатак. Пры графічным разборы афіксоіды прапануецца падкрэсліваць адной прамой лініяй знізу, бо спецыяльнага абазначэння для такіх марфем пакуль няма. Пры гэтым для ўстанаўлення марфемнага статусу спрэчных кампанентаў быў распрацаваны наступны алгарытм:

- 1) знайсці складанае слова;
- 2) вылучыць кампанент, чый марфемны статус з’яўляецца спрэчным (назваць магчымыя варыянты), і высветліць, да якога слова ён узыходзіць;
- 3) пры дапамозе тлумачальнага слоўніка праверыць значэнне двух слоў (зыходнага і слова, да якога ўзыходзіць разглядаемы кампанент);
- 4) прааналізаваць, наколькі значэнне дадзенага кампанента ў зыходным слове супадае са значэннем слова, да якога гэты кампанент узыходзіць;
- 5) падабраць да зыходнага слова сінанім так, каб замест кампанента, як апісваецца, у яго складзе быў афікс (суфікс або прэфікс);
- 6) зрабіць вывад наконт марфемнага статусу кампанента.

Заўвага. Каб лічыць аналізуемы кампанент афіксоідам, дастаткова адной прыкметы: або несупадзення значэння гэтага кампанента ў зыходным слове са значэннем слова, да якога ён узыходзіць; або сінаніміі афіксоіда і афікса.

Узор:

- 1) слова *мараход*;
- 2) спрэчным з’яўляецца марфемны статус другога кампанента *-ход*, які можа выступаць як каранёвая марфема або як суфіксоід; ён узыходзіць да дзеяслова *хадзіць*;
- 3) *мараход* ‘мараплавец, марак’, у слоўніку зафіксавана 15 значэнняў дзеяслова *хадзіць*, аднак для нас істотнае адно – ‘перамяшчацца пэўным маршрутам, ездзіць, плысці, ляцець (пра сродкі перамяшчэння і пад.)’;
- 4) значэнні кампанента *-ход* у зыходным слове і адпаведнага дзеяслова не супадаюць;
- 5) сінанім *марак*;
- 6) несупадзенне значэння кампанента *-ход* у слове *мараход* і дзеяслова *хадзіць*, а таксама сінанімія кампанента *-ход* і суфікса *-ак-* сведчаць пра тое, што ў слове *мараход* кампанент *-ход* з’яўляецца афіксоідам.

Такім чынам, афіксоідныя ўтварэнні функцыянуюць у беларускай мове і патрабуюць далейшага вывучэння.

ЗАДАННІ

Заданне 1. З прыведзенымі часткамі складзіце словы. Прыдумайце свае прыклады. Якімі часцінамі мовы з’яўляюцца вытворныя?

- паў-* + *круг, мера, месяц, сон, цемра*;
усе- + *агульны, беларускі, народны*;
што- + *год, дзень, раз, раніца, тыдзень*;
качка, алень, лес, рыс, сабака + *-вод*;
пара, ракета, руда, рыба, хлеб + *-воз*;
мова, метал, закон, прырода, навука + *-знавец*;
вада, пясок, праўда, свабода, святло + *-люб*;
планета, дым, газа, пара, месяц + *-ход*.

Заданне 2. Дайце азначэнне прыведзеным словам. Высветліце, да якіх дзеясловаў узыхо-

дзіць частка **-вод** у прыведзеных прыкладах. Калі неабходна, карыстайцеся слоўнікам.

*Баваўнавод, бульбавод, буракавод, вайскавод**, *жывёлавод, ільнавод, раслінавод, свінавод, справавод, стрававод.*

Заданне 3. Падбярыце, дзе магчыма, да прыведзеных слоў сінонімы так, каб у другой частцы замест суфікса іда быў суфікс. З трыма словамі на выбар складзіце сказы.

Беларусазнавец, грунтамер, дажджамер, кактусавод, кнігалюб, малакавоз, мараход, музеявед, планетаход, пчалавод, ракетавоз, садавод, самалёт, славяназнавец, таваравед.

Заданне 4. Ад прыведзеных слоў утварыце адносныя прыметнікі. Назавіце спосаб словаўтварэння. Укажыце чаргаванні.

Паўмесяці, поўдзень, штогод, штовечар, штодзень, штомесяці.

Заданне 5. Запішыце словы, якім адпавядаюць прыведзеныя азначэнні, падкрэсліце афіксоіды. Для ўстанаўлення марфемнага статусу спрэчных кампанентаў карыстайцеся прыведзеным вышэй алгарытмам.

Бязмежная сіла, магутнасць; стан, блізкі да сну; спецыяліст па музыказнаўстве; спецыяліст па парніковым гародніцтве; рабочы конь асобай пароды, здольны перавозіць вельмі цяжкія грузы; знаўца чалавечай душы; той, хто любіць людзей, гатовы дапамагчы ім, гуманіст; прылада для вызначэння вільготнасці газаў, пары і цвёрдых матэрыялаў; рух лёду па цячэнні рэк вясной (у час раставання) і восенню (перад ледаставам).

АДКАЗЫ

Заданне 1.

паў-: *паўкруг, паўмера, паўмесяці, паўсон, паўцемра* (назоўнікі);

усе-: *усаегульны, усебеларускі, усенародны* (прыметнікі);

што-: *штогод, штодзень, штораз, штораніцы, шотыдзень* (прыслоўі);

-вод: *качкавод, аленявод, лесавод, рысавод, сабакавод* (назоўнікі);

-воз: *паравоз, ракетавоз, рудаваз, рыбаваз, хлебаваз* (назоўнікі);

-знавец: *мовазнавец, металазнавец, законазнавец, прыродазнавец, навуказнавец* (назоўнікі);

-люб: *вадалюб, пэскалюб, праўдалюб, свабодалюб, святлалюб* (назоўнікі);

-ход: *планетаход, дымаход, газаход, параход, месяцаход* (назоўнікі).

Заданне 2.

* Слова *вайскавод* зафіксавана аўтарам артыкула ў выданні: Сянкевіч Г. Незабыўныя старонкі мінуўшчыны: Урыўкі з рамана "Крыжакі" / перакл. М. Кенькі // Беларуская літаратура: вуч. дап. для 5 кл. агульнаадукац. школ з бел. і рус. мовамі навучання / аўт.-склад. А. Бельскі, Л. Цітова. – 2-е выд. – Мінск: Нар. асвета, 2003. – С. 242. – Заўвага рэд.

Баваўнавод 'спецыяліст у галіне баваўнаводства', *бульбавод* 'той, хто вырошчвае бульбу', *буракавод* 'спецыяліст па вырошчванні буракоў', *вайскавод* 'военачальнік, ваенны правадыр', *жывёлавод* 'спецыяліст па жывёлагадоўлі', *ільнавод* 'спецыяліст па льнаводстве', *раслінавод* 'спецыяліст у галіне раслінаводства', *свінавод* 'спецыяліст па свінаводстве', *справавод* 'службовая асоба, якая займаецца канцылярскімі справамі', *стрававод* 'частка стрававальнага тракта чалавека або жывёліны ў выглядзе трубка, якая злучае поласць рота са страўнікам'. У прыведзеных словах частка **-вод** узыходзіць да наступных дзеясловаў: *баваўнавод, бульбавод, буракавод, жывёлавод, ільнавод, раслінавод, свінавод* – разводзіць; *справавод* – праводзіць; *вайскавод* – вадзіць, *справавод* – ведаць.

Заданне 3.

Беларусіст, кактусіст, марак, пчаляр, садоўнік, славіст.

Заданне 4.

Суфіксальны спосаб словаўтварэння.

Паўмесячны (ц//ч), *паўдзённы* (о//а, э//о, н'//н) і *паўднёвы* (о//а, дз'//д, э//нуль гука), *штогадовы* (о//а), *штовячэрні* (э//а, а//э), *штодзённы* (э//о), *штомесячны* (ц//ч).

Заданне 5.

Усемагутнасць, паўсон; музыкавед і музыказнавец, парнікавод, цяжкавоз, сэрцавед і сэрцазнавец; чалавекалюб; вільгацямер, крыгаход і ледаход.

Спіс літаратуры

1. Плещинская, А. И. Развитие префиксоидного словообразования в русском языке [Электронный ресурс]: На материале слов с элементами аудио-, видео-, кино-, радио-, теле-, фото-: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / А. И. Плещинская. – М.: РГБ, 2005.
2. Лопатин, В. В. Афиксоид / В. В. Лопатин // Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. – М., 1979. – С. 26 – 27.
3. Ряшенцев, К. Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке / К. Л. Ряшенцев. – Орджоникидзе: Изд-во СОГУ, 1976. – 285 с.
4. Григорьев, В. П. О границах между словосложением и аффиксацией / В. П. Григорьев // Вопросы языкознания. – 1956. – № 4. – С. 38 – 52.
5. Виноградов, В. В. Русский язык / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
6. Степанова, М. Д. Словообразование современного немецкого языка / М. Д. Степанова. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1953. – 376 с.
7. Крашениникова, Е. А. Новое в немецкой грамматике. Словообразование / Е. А. Крашениникова. – М.: Просвещение, 1965. – 142 с.
8. Головин, В. Г. Префиксоиды имен прилагательных / В. Г. Головин // Труды Самаркандского государственного университета. Вып. 299. Исследования по русскому и славянскому языкознанию. – 1997. – № 8. – С. 187 – 202.
9. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне: вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВУНУ / Л. М. Шакун. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 128 с.

Вольга ЮШКЕВІЧ,

аспірант Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам філалагічных навук, прафесарам А. Лукашанцам.

КАВАЛЬ – SMITH: БЕЛАРУСКІЯ І АНГЛІЙСКІЯ ПРОЗВІШЧЫ І ІХ ХАРАКТАРЫСТЫКА

У кожнага з народаў існуюць розныя традыцыі іменавання людзей. Так, ісландцы і прадстаўнікі некаторых краін, што сталі на шлях развіцця, не маюць прозвішчаў; у многіх народаў – чэхаў, палякаў, сербаў, венграў, румынаў і некаторых іншых – не прынята называць па бацьку; латышы, немцы, англічане, французы ўжываюць некалькі асабовых імён; у большасці народаў Афрыкі, а таксама ў кітайцаў асабовае імя мяняецца ў адпаведнасці з узростам і станам у грамадстве; у арабаў склалася васьмікампанентная сістэма іменавання [1]. Як карыстацца такімі імёнамі, што не адпавядаюць прынятай у нас антрапанімічнай мадэлі, якая ўключае індывідуальнае (асабовае) імя, імя па бацьку, прозвішча? Як размясціць у адпаведных рубрыках (пры афармленні афіцыйных дакументаў, у бібліяграфічных паказальніках і ў іншых выпадках) кампаненты замежных сістэм іменавання? Якая форма звароту да прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей будзе дарэчнай у розных кантэкстах і сітуацыях?

Сёння, калі актыўна пашыраюцца міжнародныя сувязі, такія пытанні ўзнікаюць усё часцей і патрабуюць неадкладнага вырашэння.

У вуснай і пісьмовай камунікацыі антрапонімы выкарыстоўваюцца ў адпаведнасці са стылістычнымі патрабаваннямі, канкрэтнымі, сацыяльна абумоўленымі правіламі і нормаў. Таму перш за ўсё неабходна ведаць, якія формы іменавання прыняты ў таго народа, да якога належыць суразмоўца або адрасат. Разам з тым, як адзначае Л. В. Вікторка, вельмі часта пры ўключэнні ў камунікацыю асабовых імён іншай антрапанімічнай сістэмы адбываецца перанос мадэлі, якая ўжываецца ў роднай мове.

Намаганнямі многіх навукоўцаў створана тэорыя ўласных імён, даследаваны заканамернасці ўзнікнення і функцыянавання антрапонімаў у розных мовах, іх граматычныя і словаўтваральныя ўласцівасці, апісаны антрапанімічныя традыцыі розных народаў. У працах па антрапаніміцы апошніх гадоў асабліва ўвага надаецца праблемам скланення, правапісу і перадачы імён адной мовы ў іншай. Аднак у супастаўляльным аспекце антрапонімы розных моў вывучаны недастаткова. А між тым “магчымасці параўнальнага аналізу лінгвістычных адзінак розных моў сапраўды неабмежаваныя, таму што межы моўнага знака, якія канцэптуалізуюць адны і тыя ж паняцці, набываюць

розную форму і змест у розных мовах свету” [2, с. 54].

Гэты артыкул прысвечаны структурна-семантычнаму аналізу беларускіх і англійскіх прозвішчаў у супастаўляльным аспекце. Прапануецца мадэль тыпалагічнага апісання сямейных онімаў абедзвюх моў, вызначэння іх семантычных і граматычных асаблівасцей, выяўлення супольных і адметных рысаў гэтых антрапонімаў, сацыякультурных параметраў іх функцыянавання.

Даследаванне беларускай сістэмы прозвішчаў праводзілася на матэрыяле антрапанімічных адзінак, змешчаных у працах М. В. Бірылы [3, 4, 5, 6], Г. М. Мезенкі, В. М. Ляшкевіч, Г. К. Семяньковай [7], П. У. Сцяцко [8]. Матэрыялам вывучэння англійскіх сямейных онімаў быў выбраны “Слоўнік англійскіх прозвішчаў” А. І. Рыбакіна [9].

І. В. Бястужаў-Лада ўключае Беларусь і Вялікабрытанію ў розныя антрапанімічныя зоны – “Паўночную” і “Паўночна-заходнюю” адпаведна. Асноўным рэгіянальным адрозненнем паміж імі даследчык лічыць выкарыстанне некалькіх асабовых імён у англійскай афіцыйнай формуле іменавання асобы і імя па бацьку – у беларускай [10, с. 28 – 29]. Наяўнасць асабовага імені і прозвішча (кампанентаў, адзін з якіх з’яўляецца індывідуальным, а другі перадаецца ў спадчыну) у абодвух антрапаніміконах паказвае на ўяўнае падабенства апошніх, таму што кожны іх элемент вылучаецца сваёй самабытнасцю і арыгінальнасцю.

Беларуская і англійская сістэмы прозвішчаў фарміраваліся гістарычна, з улікам адметнасцей сацыяльнага развіцця і ладу моў.

У еўрапейскіх народаў з’яўленне прозвішчаў як афіцыйнага наймення супадае па часе з устанавленнем феадальнага ладу. Беларускія прозвішчы як самастойная антрапанімічная катэгорыя склаліся ў XVII–XVIII стст., а ў асяроддзі сялянства гэты працэс працягваўся ў XIX і нават у пачатку XX ст. Знатныя дваранскія роды ў Вялікім княстве Літоўскім мелі сталыя родавыя найменні ўжо ў XV ст. У Англіі з’яўленне дадатковых іменаванняў, якія пазней развіліся ў прозвішчы, адносіцца да канца старажытна-англійскага перыяду. Ужо ў XII ст. прозвішчы пачалі “вылузвацца” з нефармальнага мянушак, а да пачатку XV ст. практычна ўсе англійскія сямейныя онімы сталі спадчыннымі.

Працэс замацавання прозвішчаў быў больш інтэнсіўным на поўдні Вялікабрытаніі, на поўначы краіны ён зацягнуўся аж да XVII ст. Акрамя сацыяльна-гістарычнай прычыны, на паскоранае развіццё англійскай сістэмы дадатковых іменаванняў рабіў уплыў і чыста анамастычны фактар. З канца X ст. пачынае няўхільна скарачацца колькасць асабовых імён. Выконваць адрознівальную функцыю і сталі дадатковыя іменаванні.

Храналагічныя разыходжанні ў фарміраванні беларускіх і англійскіх прозвішчаў, звязаныя з актывізацыяй розных пластоў лексікі, што паслужылі базай для ўтварэння гэтых антрапанімічных адзінак, а таксама адметнасці менталітэту кожнага народа сталі тымі важнымі пазамоўнымі фактарамі, якія паўплывалі на ўтварэнне своеасаблівых сістэм сямейных онімаў беларусаў і англічан.

Антрапаніміка выкарыстоўвае шэраг семантычных і структурных класіфікацый прозвішчаў. Услед за некаторымі даследчыкамі мы лічым, што найбольш зручнай і паслядоўнай сярод усіх класіфікацый паводле семантыкі прозвішчаўтваральных асноў з'яўляецца тая, згодна з якой усе прозвішчы падзяляюцца на **адымёнавыя** (узыходзяць да асабовых імён), **адапелятыўныя** (суадносяцца з апелятывамі) і **адтапанімічныя** (маюць у аснове тапонімы). Вынікі нашага даследавання паказваюць, што падзел прозвішчаў на такія групы актуальны і для беларускага, і для англійскага антрапанімікону.

Як адзначае А. В. Суперанская, пры ўсёй універсальнасці такіх груп лексем, што выкарыстоўваюцца ў якасці антрапанімічных асноў, яны ўсё ж адрозніваюцца ў народаў і колькасна, і якасна [11, с. 69]. Напрыклад, такія словы, як *галень, жалабок, жалейка, кадлуб, лапаць, магерка, пачопка, рынка, саган, шляга* і іншыя, маглі трапіць у склад беларускіх антрапанімаў толькі ў выніку наяўнасці гэтых прадметаў у побыце нашых продкаў. Усе гэтыя словы знаходзім у асновах сучасных прозвішчаў *Гальнёў, Жалабковіч, Жалейка, Кадлубовіч, Лапаць, Магерка, Пачопка, Рынкевіч, Сагановіч, Шлягін* і іншых. Натуральна, што ў англійскім іменніку “закансерваваліся” словы кшталту *bushel* (‘бушаль’; ‘пасудзіна ёмістасцю ў бушаль’), *cale* (‘жаночы галаўны ўбор’), *chauffeur* (‘печ для абпалу вапны’), *hotte* (‘кашолка для пераносу на спіне’; ‘латок’), *maselin* (‘драўляная (звычайна кляновая) чаша або кубак з аздабленнямі’), *pilch* (‘прадмет адзення з футра або фланелі’; ‘фланелевая пялёнка’), *sasse* (‘шлюз, плаціна’), *ship* (‘карабель’), *timpani* (‘тамбурын’), *verge* (‘віргата – зямельны надзел залежнага селяніна ў сярэдняв-

ковай Англіі’) і іншыя (адпаведныя сямейныя онімы – *Bushell, Cale, Chafer, Hott, Maslin, Pilch, Sasse, Shipp, Tempany, Verge* і г. д.).

Вялікая колькасць беларускіх прозвішчаў утрымлівае ў сваіх асновах назвы прадметаў быту. Гэта натуральна, бо тое, што было вакол чалавека ў паўсядзённым жыцці, нярэдка метафарызавалася і становілася антрапонімам. Прыкметна, што ў працэнтавых суадносінах адапелятыўныя прозвішчы ў беларускай мове перавышаюць аналагічныя адзінкі ў англійскай мове амаль удвая.

Пры супастаўленні беларускага і англійскага антрапаніміконаў звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў асновах англійскіх прозвішчаў вельмі часта выкарыстоўваецца лексіка, звязаная з ваеннай справай. Тут знайшлі сваё адлюстраванне не толькі назвы асобных відаў зброі, але і іх частак і матэрыялу, з якога яны зроблены: *Barbican* (‘барбікан, навясная вежа над варотамі замка’; ‘пабудова для абароны пад’ёмнага моста’), *Bill* (‘меч, алебарда’), *Blades* (‘меч’; ‘частка халоднай зброі, якая рэжа’), *Bolt* (‘страла’; ‘стрыжань’), *Bow* (‘лук’), *Fitch* (‘жалезны наканечнік, кап’ё’), *Helme* (‘засцярога, пакрыццё’; ‘шлем’), *Orde* (‘вастрыё кап’я’), *Speare* (‘кап’ё, дзіда’), *String* (‘цеціва лука’; ‘вяроўка’), *Targett* (‘мішэнь, цэль’; ‘маленькі шчыт’), *Trunchion* (‘дубін(к)а’) і іншыя. Беларускія прозвішчы з назвамі зброі ў асновах адзінкавыя: *Бердашкевіч, Дубіна, Шаблін, Штыкаў* і некаторыя іншыя. Прычына такіх колькасных разыходжаньняў, як нам падаецца, – у гістарычных падзеях храналагічна розначасовага перыяду прозвішчаўтварэння (існаванне моцнай цэнтралізаванай дзяржавы – ВКЛ – на тэрыторыі сучаснай Беларусі і шматлікія набегі скандынаваў, а пазней Нарманскае заваяванне Брытанскіх астравоў), а таксама ў адметнасці менталітэту беларусаў і англічан (усходнія славяне адрозніваюцца талерантнасцю, а германскія плямёны – ваяўнічасцю).

У антрапанімічных асновах у апасродкаваным выглядзе адлюстраваліся этнаграфічныя асаблівасці народаў, адзнакі ўзроўню іх прадукцыйных сіл, характар вытворчых адносін: *Ажыгар, Бабраўнічы, Буднік, Жалдак, Парыхаўнік, Фабрыкант, Цагельнік, Хмельнік, Чабатар, Чумак; Aguiler* (‘ігольшчык, іголкавы майстар’), *Bleacher* (‘бялільшчык’), *Burle* (‘віначэрап’), *Glassman* (‘шкляр’), *Granger* (‘кіраўнік гаспадаркай’), *MacMurray* (‘сын марака’), *Naismith* (‘нажоўшчык’), *Shipwright* (‘карабельны цясляр’), *Skilleter* (‘скавародны майстар’), *Tapster* (‘шынкарка’) і іншыя. Падобныя прозвішчы, у асновах якіх агентыўна-прафесійныя назвы (назвы асобы паводле прафесіі, занятку,

сацыяльнага стану), вельмі распаўсюджаны ў англійскай мове, радзей яны сустракаюцца ў беларусаў.

Пад уплывам розных кліматычных умоў, асаблівасцей геаграфічнага становішча дзяржаў у беларусаў і англічан склаліся розныя тыпы кантынентальнай і астраўной культуры з сваёй спецыфікай і ідэаламі, што адлюстраваліся ў імёнах і прозвішчах людзей. Так, антрапонімы кшталту *Азёрны, Запрудны, Зарэцкі, Лугавец, Падвербны, Прыгароўскі і Cragg* ('скала, уцёс'), *Delf* ('калдобіна, яма, роў'), *Dell* ('лясістая даліна, лагчына'), *Diplock* ('глыбокі ручай'), *Flatt* ('раўніна'), *Howland* ('узгорыстая зямля') нясуць інфармацыю пра разнастайнасць беларускага і брытанскага ландшафту, прычым зменлівасць апошняга, а таксама традыцыя іменавання людзей паводле месца жыхарства або тэрытарыяльных уладанняў паўплывалі на частотнасць так званых мясцовых англійскіх прозвішчаў. Некаторыя даследчыкі адносяць да іх ліку сямейныя онімы, утвораныя ад геаграфічных назваў, напрыклад: *Affleck, Cornish, Dingle, Dinwoodie, Eden, Flanders, Godolphin, Havill, Logan, Lombard, Londoner, Mountjoy, Ouseley, Ponsonby, Shannon, Suffolk, Surrey, Surtees, Sutherland, Tarrant* і іншыя. Падобныя антрапонімы складаюць трэцюю частку англійскага іменніка. Колькасць беларускіх адтапанімічных прозвішчаў адносна невялікая: *Аршаўскі, Брагінец, Брэцкі, Выхавец, Дняпроўскі, Донаў, Занеманскі, Запарожыц, Магілеўчык, Мядзелец, Смаргонец, Ульскі* і іншыя.

Пра адносіны продкаў беларусаў і англічан з іншымі народамі і этнічнымі групамі сведчаць антрапонімы *Башкіра, Мазуро, Мардвін, Немчанка, Хахол, Чувашонак; Allatand* ('немец, выхадзец з Германіі'), *Dench* ('датчанін'), *Francke* ('франк, француз'), *Jew* ('яўрэй, іудзей'), *O'Higgins* ('наступнік вікінга'), *Turk* ('турак, мусульманін') і іншыя.

Высокі антрапанімічны каэфіцыент у абедзвюх мовах уласцівы фауністычным і фларыстычным назвам (назвам прадстаўнікоў расліннага і жывёльнага свету), якія таксама маюць сваю спецыфіку: *Бацян, Векашын, Гарбуз, Гірсе́нак, Гуц, Зубрык, Каштан, Кукаўка, Курапатка, Леічык, Ліневіч, Лось, Свірэ́на; Vox* ('самшыт'), *Earn* ('арол'; 'арлан-белахвост'), *Elm* ('вяз, ільма'), *Fagg* ('пляскастая рыба, камбала'), *Faun* ('лань, малады алень'), *Glide* ('каршун'), *Keeling* ('траска'), *Lind* ('ліпа'), *Luttrell* ('выдра'), *Mustell* ('гарнастай, ласка'), *Scarf* ('баклан'), *Tortise* ('чарапаха'), *Whalebelly* ('кітовае або маржовае пуза, жывот'), *Woodroff* ('ясменнік пахучы') і іншыя.

У той жа час у складзе беларускіх і англійскіх прозвішчаў сустракаюцца словы, якія

абазначаюць агульначалавечыя каштоўнасці: *Вясёлаў, Дабрак, Каханы, Павага, Пацешанка, Розум, Сіліч, Спасібёнак, Трудалюбаў; Bold* ('смелы, трывалы, адважны'), *Faith* ('давер, вера'; 'сумленнасць'), *Finnemore* ('чыстае каханне'), *Fortune* ('шчасце'; 'лёс'; 'багацце'), *MacKinnon* ('сын высакароднага'), *Muddiman* ('смелы, храбры'), *Prudence* ('разважнасць'), *Truelove* ('шчырае, адданае каханне'), *Verity* ('ісціна, праўда') і іншыя.

Розныя народы (у тым ліку беларусы і англічане) маюць універсальныя крытэрыі ацэнкі дэнатата (суб'екта іменавання) паводле яго фізічных і псіхічных якасцей. Праўда, тое, што лічылася дабрачыннасцю ў адну эпоху, магло ганіцца ў іншую, але самі крытэрыі заставаліся нязменнымі. Словы, якія называюць колер валасоў дэнатата, яго рост, целасклад, асаблівасці маўлення, паходкі і г. д., адлюстраваліся ў антрапонімах беларускай і англійскай моў: *Беленькі, Бутар, Валасач, Вырастак, Горбань, Двужыльны, Доўгір, Дробыш, Каратай, Картавенка, Краснабай, Сівалобчык, Сыты, Храмы, Шанель, Шаркель; Balfe* ('заіка'), *Blaze* ('шапялявы'), *Bowie* ('жоўтавалосы, светлавалосы'), *Fairbrass* ('моцная, дужая рука'), *Gaunt* ('сухарлявы, схуднелы, доўгі'), *Giffard* ('паўнашчокі, азызлы'), *Gough* ('чырвоны, рыжы'), *Hurran* ('зблытаныя, касматыя валасы'), *Jump* ('ахайны'; 'кароткі'), *Moyle* ('лысы'), *O'Quin* ('наступнік кучаравага'), *Shailer* ('пакалечаны, кульгавы'), *Slack* ('лянівы, вялы, непаваротлівы'; 'нехайны'), *Taliesin* ('светлы лоб'), *Tallman* ('высокі, прыстойны, прыгожы чалавек'), *Testar* ('вялікая галава') і іншыя.

Імёны і прозвішчы людзей вельмі цесна звязаны з рэлігіяй. Успаміны пра перыяд політэізму (мнагабожжа) захоўваюць у сваіх асновах антрапонімы кшталту *Зюзька, Лёля, Лясун, Шчураў* (*шчур* 'дух продка, які з'яўляецца хатнім апекуном'); *Ingall* ('дар Инга (бога ўрадлівасці)'), *Puck* ('эльф'; 'злы дух'), *Puckle* ('дамавік'; 'гоблін'), *Thurgar* ('кап'ё Тора (бога грому)') і іншыя. З пераходам да монатэізму (адзінабожжа), у прыватнасці, з прыняццем хрысціянства, беларускі і англійскі іменнікі папоўніліся шматлікімі прозвішчамі, утворанымі ад хрысціянскіх імён: *Алёнушка, Апановіч, Асіпёнак, Касцюшкін, Лаўрычэнка, Пятрышчаў, Сяргей, Федасеня; Ellett, Lorkin, MacAndrews, Mallen, Peter, Sandercoc, Simpkinson, Tudor* і іншыя.

Адзначым, што прыкладна трэцяя частка сямейных онімаў у абедзвюх мовах паходзіць ад асабовых імён. Л. В. Вікторка вылучае наступныя крыніцы беларускіх і англійскіх асабовых імён: балцкія, біблейскія, славянскія і кельцкія,

англа-саксонскія, біблейскія, нарманскія адпаведна [12, с. 152]. Розныя паводле паходжання імёны маглі стаць базай для ўтварэння прозвішчаў: *Арэхва, Валадзёнак, Верамееў, Відус, Владысенка, Гардзіёнак, Казіміраў, Лазар, Сазонаў, Саламеін, Станіслаўчук, Урбан, Юдзін; Abrams, Bloyd, Dodding, Fergus, Fitzrandolph, Ida, MacAllen, Maddison, O'Hart, O'Hay, Ruby, Wattson, Wilmot* і іншыя.

Як паказваюць вынікі нашага даследавання, са словаўтваральнага боку і беларускія, і англійскія прозвішчы можна падзяліць на **семантычныя** (утвораныя шляхам трансанімізацыі – пераасэнсавання асабовых імён, імён-мянушак або тапонімаў) і **марфемныя** (утвораныя пры дапамозе антрапафармантаў – спецыяльных прозвішчаўтваральных афіксаў).

Адзначым, што М. В. Бірыла, які ў аснову структурнай класіфікацыі паклаў прынцып падзелу прозвішчаў на першасныя і другасныя, асобна разглядае складаныя прозвішчы [3, с. 14]. На нашу думку, такія антрапонімы варта адносіць да семантычных дэрыватаў, бо яны ўтварыліся не шляхам складання, а пераасэнсаваннем гатовых мянушак-кампазітаў.

Супастаўляльны аналіз беларускіх і англійскіх прозвішчаў выяўляе значныя разыходжанні структурнага парадку, якія вынікаюць перш за ўсё з спецыфікі ладу моў і выкарыстання розных сродкаў выражэння аналагічных значэнняў. Так, незалежна ад моўных адрозненняў беларусы і англічане іменавалі дзіця па бацьку “сын кагосьці”, аднак сродкі выражэння патранімічных адносін розныя: у беларускай мове яны выражаюцца суфіксамі накіштальт *-овіч/-евіч* (*Аўцюховіч, Караткевіч*), а ў англійскай – пры дапамозе тэрмінаў роднасці, напрыклад, *fitz, son* (‘сын’) (*Fitzroy, Ralphson*). Самабытнасць супастаўленых антрапаніміконаў выяўляецца таксама ў рознай прадукцыйнасці спосабаў утварэння прозвішчаў: семантычныя дэрываты ў беларускай мове складаюць 31,5% ад агульнай колькасці адзінак, у англійскай – 79%; марфемным спосабам утварылася каля 67,5% беларускіх і 20% англійскіх прозвішчаў; “цьмяным” антрапонімам у абедзвюх мовах належыць 1%.*

Марфалагічную структуру сучасных прозвішчаў складаюць прозвішчная аснова і прозвішчны фармант [7, с. 83]. Працэс утварэння сямейных онімаў як спецыяльнага тыпу іменавання характарызуецца выпрацоўкай тыпізаваных рэгулярных мадэляў гэтых антра-

панімічных адзінак. М. В. Бірыла падзяліў усе славянскія прозвішчныя тыпы на агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўнутрымоўныя [6]. Як сведчаць матэрыялы даследаванняў, на тэрыторыі Беларусі выкарыстоўваюцца дваццаць прозвішчных тыпаў: **-оў/-еў/-аў**: *Аксютаў, Багроў, Іваненкаў, Крайнеў, Лебедзеў* і іншыя (19,5%); **-ін/-ын**: *Балоцін, Векшын, Кароткін, Марынін, Сёмчын* і іншыя (6%); **-овіч/-евіч, -іч/-ыч/-ыц**: *Крупеніч, Міхалевіч, Міцюрчыч, Пузанковіч, Салановіч, Станчыч* і іншыя (11%); **-скі/-цкі**: *Адаміцкі, Асташэўскі, Занеманскі, Канапацкі, Капыцкі, Красінскі* і іншыя (10,5%); **-ак/-як**: *Коўшак, Марыняк, Слуцак, Юрчак* і іншыя (па нашых падліках, падобныя прозвішчы складаюць каля 1%); **-ік/-ык, -чык**: *Верамейчык, Дужык, Лапацік, Лукерчык, Магілеўчык, Рымарчык* і іншыя (5%); **-ец/-эц, -авец**: *Басавец, Белавец, Быхавец, Пашкавец* і іншыя (2,1%); **-енка/-энка/-анка**: *Багаценка, Барадзенка, Владысенка, Дударэнка, Масленчанка* і іншыя (4,5%); **-ук/-юк, -чук**: *Астапчук, Галаднюк, Ганчарук, Паляшчук, Чаплюк* і іншыя (5%); **-еня/-эня**: *Гайдучэня, Кругленя, Удавеня, Федасеня* і іншыя (1%); **-онак/-ёнак**: *Асінёнак, Гірсе́нак, Глушонак, Мельнічо́нак* і іншыя (1,7%); **-іх/-ых**: *Барзых, Кароткіх, Рускіх* (паводле дадзеных Г. К. Семяньковай, такіх прозвішчаў менш за дзесятак).

Англійскія прозвішчаўтваральныя сродкі ў параўнанні з беларускімі менш разнастайныя: **-son** (‘сын’): *Maddison, Magnusson, Marison, Simpkinson, Smithson* і іншыя (7%); **-(e)s**: *Abrams, Blades, Craggs, Ingalls, Maggs, Sanders* і іншыя (9,5%); **fitz-** (‘сын’): *Fitzharris, Fitzherbert, Fitzmaurice, Fitzrandolph* і іншыя (0,1%); **mac-** (‘сын’): *MacAllen, MacKinnon, MacMurray, MacNichol* і іншыя (2,2%); **o-** (‘наступнік, сын’): *O'Hart, O'Hay, O'Higgins, O'Quin* і іншыя (0,4%); **ap- (p-), ab- (b-)** (‘сын’): *Bloyd, Boumphrey, Prosser, Pugh* і іншыя (0,2%); **-er**: *Crofter, Croucher, Streamer, Titchener, Wicker* і іншыя (0,4%); **-ing**: *Baring, Bowring, Dodding, Snelling* і іншыя (0,2%).

Як відаць, асноўным спосабам утварэння беларускіх прозвішчаў з’яўляецца суфіксацыя. Англійскія сямейныя онімы ўтвараліся пры дапамозе суфіксаў і прэфіксаў, сярод якіх толькі фарманты **-er, -(e)s, -ing** з’яўляюцца ўласна суфіксамі, астатнія – былыя самастойныя словы.

Беларускія і англійскія антрапафарманты выражаюць патранімічныя і пасэсіўныя адносіны (г. зн. адлюстроўваюць прыналежнасць дэнатата да пэўнага роду, дому) або паказваюць на месца жыхарства ці паходжанне першых носьбітаў прозвішчаў.

* Прадукцыйнасць спосабаў утварэння беларускіх прозвішчаў і далей прозвішчных тыпаў, якія бытуюць у Беларусі, прыводзіцца паводле дадзеных М. В. Бірылы [3]. Статыстычныя паказчыкі англійскіх антрапанімаў – вынікі нашага даследавання.

Вялікая колькасць прозвішчаў у прааналізаваных антрапаніміконах паўтарае структурныя тыпы імён і апелятываў (розных часцін мовы), якія нярэдка ўтрымліваюць у сваіх асновах афіксы, далучаныя на этапе дапрозвішчнага ўтварэння. Такія адзінкі могуць супадаць з поўнымі імёнамі: *Кандрат, Лазар, Супрун, Сяргей, Ціхон* (2%); *Agatha, Fergus, Ida, Solomon, William* (5%); неафіцыйнымі формамі імён: *Алёнушка* < *Алена, Арыюшка* < *Арыём, Аляхно* < *Аляксей, Васюта* < *Васіль, Ільяш* < *Ілья, Міхалка* < *Міхайл, Сяргель* < *Сяргей, Стасько* < *Станіслаў, Сыс* < *Сысой* (5%); *Ellett* < *Ellen, Elcox* < *Elias, Ibell* < *Isabel, Noblett* < *Robert, Pattie* < *Patrick, Pogg* < *Margaret, Rapkin* < *Ralph, Sandercock* < *Alexander, Wilmot* < *William* (13,5%); апелятывамі з невытворнай асновай: *Арэх, Варона, Горб, Доля, Лось, Лысы, Ціхі* (5%); *Dell, Elm, Fagg, Faith, Jew, Slack, Tew* (9,5%); апелятывамі з вытворнай асновай: *Гаварака, Горбань, Дабрак, Запрудны, Калеснік, Каханы, Магучы, Муляр, Нямыцька, Шанель* (14,8%); *Bleacher, Bayard, Bluett, Brackett, Cornish, Hurran, Pickerell, Tapster, Twissell, Verity* (7%).

Сярод англійскіх прозвішчаў нямала тых, што паходзяць ад складаных мянушак, прычым у якасці іх кампанентаў маглі ўжывацца не толькі апелятывы, але і антрапонімы і тапонімы: *Bridewell* (*Bride* (імя) + *well* 'калодзеж'; 'крыніца'; 'маленькі ручай'), *Littlejohn* (*little* 'маленькі' + *John* (імя)), *Naismith* (*knife* 'нож' + *smith* 'каваль'), *Sanderman* (*Sander* (імя) + *man* 'чалавек'; 'муж'; 'герой'; 'васал'; 'батрак'), *Shakeshaft* (*shake* 'трэсці' + *shaft* 'страла'; 'кап'ё'; 'дзіда'), *Truelove* (*true* 'шчыры' + *love* 'каханне'), *Tweeddale* (*Tweed* (назва ракі) + *dale* 'даліна'), *Twelvetrees* (*twelve* 'дванаццаць' + *trees* 'дрэвы') і іншыя (7,1%). У беларускай мове падобныя антрапонімы нячастыя: *Астравух, Кажамяка, Краснабай, Самахвал, Скарабагаты, Чарнавокі* і іншыя (1,2%).

Адметная рыса англійскай сістэмы прозвішчаў – трансанімізаваная (пераасэнсаваная) тапонімы (*Dingle, Dinwoodie, Eden, Havill, Ponsonby, Shannon, Suffolk, Surrey, Sutherland, Tarrant* і іншыя) і лексікалізаваная словазлучэнні (*Abear* ('каля таго выгану'), *A'Becket* ('каля вытоку таго горнага ручая'), *Gotobed* ('класціся спаць'), *Nye* ('каля таго вострава') і іншыя), якія сярод агульнай колькасці адзінак складаюць 36% і 1% адпаведна.

Як паказваюць матэрыялы нашага даследавання, у антрапаніміцы вельмі цесна ўзаемадзейнічаюць лінгвістычны і экстралінгвістычны фактары. Семантыка іменаванняў амаль не залежыць ад спецыфікі моў. Павышаная ро-

ля экстралінгвістычнага фактару праяўляецца галоўным чынам у спецыфіцы пазамоўных рэалій, адлюстраваных у антрапонімах, частотнасці або рарытэтнасці (рэдкаўжывальнасці) розных прозвішчаўтваральных асноў, а таксама ў тыповасці або нетыповасці пэўных антрапанімічных мадэляў. Усё гэта знаходзіць сваё лінгвістычнае выражэнне, аднак пры дапамозе розных сродкаў.

Спіс літаратуры

1. **Системы личных имён у народов мира** / редкол. : М. В. Крюков (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1986. – 383 с.
2. **Добровольская, О. Я.** Названия лиц, профессионально связанных с интеллектуальной деятельностью, как выражение этноспецифики антропооснов английских и украинских фамилий / О. Я. Добровольская // Форма, значение и функции единиц языка и речи : материалы докл. Междунар. науч. конф., Минск, 16 – 17 мая 2002 г. : в 3 ч. / Мин. гос. лингв. ун-т; редкол. : Н. П. Баранова (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2002. – Ч. 3. – С. 54 – 56.
3. **Бірыла, М. В.** Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай) / М. В. Бірыла // V Міжнародны з'езд славістаў : даклады / АН БССР, Беларускі камітэт славістаў. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. – 56 с.
4. **Бірыла, М. В.** Беларуская антрапанімія : Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 504 с.
5. **Бірыла, М. В.** Беларуская антрапанімія : Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 327 с.
6. **Бірыла, М. В.** Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў / М. В. Бірыла // X Міжнародны з'езд славістаў : даклады / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 68 с.
7. **Мезенка, Г. М.** Віцебшчына ва ўласных імёнах : мінулае і сучаснасць : манаграфія / Г. М. Мезенка, В. М. Ляшкewіч, Г. К. Семьянькова. – Віцебск : Выд-ва УА "ВДУ імя П. М. Машэрава", 2006. – 238 с.
8. **Сцяцко, П. У.** Прозвішчы жыхароў Зэльвеншчыны / П. У. Сцяцко // Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / пад рэд. М. А. Даніловіча, П. У. Сцяцка. – Гродна, 1999. – С. 131 – 151.
9. **Рыбакин, А. И.** Словарь английских фамилий / А. И. Рыбакин. – М. : Рус. яз., 1986. – 576 с.
10. **Бестужев-Лада, И. В.** Исторические тенденции развития антропонимов / И. В. Бестужев-Лада // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем : проблемы антропонимики / АН СССР, Ин-т этнографии; под ред. В. А. Никонова. – М., 1970. – С. 24 – 33.
11. **Суперанская, А. В.** "Нестандартные" русские фамилии / А. В. Суперанская, А. В. Суслова // Ономастика и норма : сб. науч. ст. / АН СССР, Ин-т русск. языка; под ред. Л. П. Калауцкой. – М., 1976. – С. 59 – 71.
12. **Вікторка, Л.** Англійскія імёны ў беларускай мове / Л. Вікторка // Роднае слова. – 1999. – № 10. – С. 152 – 158.

Кацярына БАРЫСЕВІЧ,
аспірантка кафедры беларускага
і тэарэтычнага мовазнаўства
УА "Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Янкі Купалы".

КЛАСІФІКАЦЫЯ ДЗЕЯСЛОВАЎ: КАМП'ЮТЭРНА-ЛІНГВІСТЫЧНЫ ПАДЫХОД

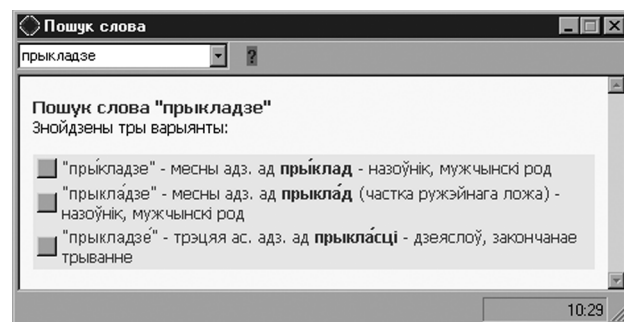
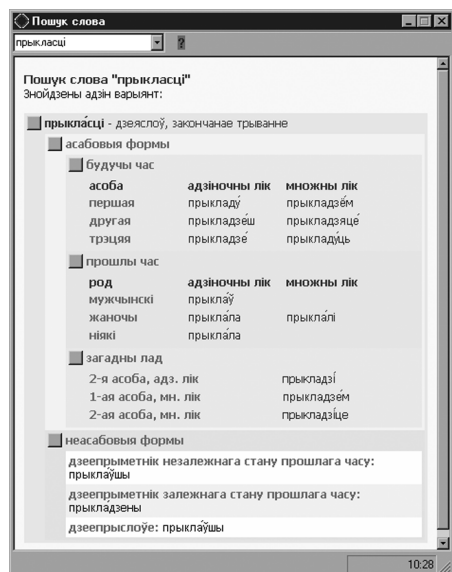
Словазмяняльныя тыпы дзеясловаў традыцыйна апісваюцца ў рамках крытэрыяў прадуктыўнасці і ўліку фармальнага суаднясення асноў інфінітыва і цяперашняга (простага будучага) часу [1]. У адпаведнасці з гэтай класіфікацыяй дзеясловы дзеліцца на чатыры прадуктыўныя і адзінаццаць непрадуктыўных класаў, што пры наяўнасці шматлікіх падкласаў абумоўлівае пэўную ўскладненасць і непразрыстасць прынятага апісання мадэляў дзеясловаў.

Патрэбы больш яўнага ўліку марфалагічных і марфаналагічных з'яў у межах каранёвых і суфіксальных частак дзеяслова, што ў значнай меры дыктаваліся праблемамі выкладання рускай мовы як замежнай, прывялі да стварэння канкурэнтных класіфікацый, якія патэнцыяльна могуць быць адаптаваныя для беларускага дзеяслова. Згадаем у гэтай сувязі аднаасноўную сістэму Р. Якабсона [2] з выдзяленнем адзінаццаці рэгулярных дзеясловаў класаў і ўлікам такіх з'яў, як усячэнне асновы, чаргаванне канцавых зычных асновы, чаргаванне ў дзеясловам суфіксе, зрух націску і чаргаванне галосных асновы. Наступным крокам у гэтым напрамку можна лічыць класіфікацыю Дрэслера – Гагарынай [3], згодна з якой вылучаюцца 29 рэгулярных дзеясловаў класаў пры значным скарачэнні спіса асаблівых выпадкаў паводле класіфікацыі Р. Якабсона. Марфаналагічная сістэма класіфікацыі беларускіх дзеясловаў з выдзяленнем 7 словазмяняльных класаў прапанавана В. Русак [4].

Наспелыя задачы стварэння лінгвістычных баз дадзеных і марфалагічных модуляў у камп'ютэрных праграмах для апрацоўкі беларускіх тэкстаў ставяць новыя патрабаванні да класіфікацыйных схем дзеясловаўнага фарматварэння. Перш за ўсё сістэма словазмяняльных класаў павінна разглядацца не ў ізаляваным выглядзе, а сукупна з адпаведнай лексічнай базай, г. зн. са слоўнікам, у якім кожнай лексеме, у прыватнасці дзеясловаўнай, прыпісаны адпаведны код словазмяняльнага класа. Гэта накладвае больш строгія патрабаванні да вызначэння класіфікацыйных адзнак: недапушчэнне перасячэння рэзультуючых класаў, фармуляванне характарыстык у яўным выглядзе і адназначным чынам, максімальны ўзровень іх фармалізацыі.

Асновай для такога роду класіфікацыі ў рускай мове можа служыць вядомы слоўнік А. Залізняка [5], мадыфікаваны таксама ў машыначытальную форму [6]. Аналагічны граматычны электронны слоўнік аб'ёмам 129 678 лексем распрацаваны аўтарам на аснове лексічнай базы для праграмы праверкі беларускай арфаграфіі і праходзіць апрацоўку. Аб'ём падмовы “дзеясловы” складае 35 432 лексемы.

Класіфікацыя дзеясловаў, прынятая ў гэтым слоўніку, была распрацаваная з мэтай задавальнення спецыфічных патрабаванняў у камп'ютэрна-лінгвістычнай сферы. Гэта значыць, што кожная граматычная прымета адпаведнага класа павінна ўяўляць сабой адназначна апісаную машынную працэдуру апрацоўкі інфінітыва, дакладней яго “ўсечанай” (Ф. Пап) [7] або “графічнай” (А. Залізняка) асновы, а сукупнасць такіх працэдур – генераваць адпаведны парадigmatyчны рад. Адваротная задача – так званая лематызацыя – зводзіцца да вызначэн-

Малюнак. Ілюстрацыя работы марфалагічнага модуля на прыкладзе лексемы *прыкладзі* і словаформы *прыкладзе*.

Табліца 1. Сістэма дзеяслоўных канчаткаў у формах цяперашняга (простага будучага) часу як элемент вызначэння словазмяняльнага тыпу дзеяслова.

Канфігурацыя флексій	Колькасць адкінутых літар для ўтварэння графічнай асновы	Класы	Адзіночны лік			Множны лік		
			1-я ас.	2-я ас.	3-я ас.	1-я ас.	2-я ас.	3-я ас.
K1	2, 3, 4, 5	v1, v2, v3, v4	-ю	-еш	-е	-ем (-ём)	-еце (-яце)	-юць
K2	1, 2, 3	v5, v6, v7	-у	-аш (-эш)	-а (-э)	-ам (-ом)	-аце	-уць
K3	2, 3	v8, v9	-у	-еш	-е	-ем (-ём)	-еце (-яце)	-уць
K4	3	v10	-у	-іш	-іць	-ім	-іце	-яць
K5	3	v11	-ю	-іш	-іць	-ім	-іце	-яць
K6	3	v12	-у	-ыш	-ыць	-ым	-ыце	-аць
K7	2	v13	-у	-ыш	-ыць	-ым	-ыце	-уць
K8	2,3	v14, v15	-м	-ці	-сць	-ім	-сце	-уць

ня ўсіх лексем, адпаведных канкрэтнай словаформе. Сказанае праілюструем на прыкладзе дзеяслоўнай лексемы *прыкласці* і словаформы *прыкладзе*.

Рэалізацыя сукупнасці задач аналізу – пабудова парадыгматычнага рада і сінтэз – лематызацыя, – з’яўляецца перадумовай стварэння разнастайных інструментаў аўтаматызаванай апрацоўкі тэкстаў, уключна з сістэмай машынага перакладу.

Працэдур, якія павінны выконвацца паводле ўнутраных нормаў функцыянавання беларускай мовы: напрыклад, чаргаванні тыпу *салата* – *салаце* не суадносяцца з граматычнымі паметамі, за выключэннем нерэгулярнасцяў (*нервавіца* – *нервуеца*, *змякчыць* – *змякчыце*). Фармалізацыя такіх працэдур праводзілася ў рамках так званых зададзеных пераўтварэнняў асновы паводле Ф. Папа, мадыфікаваных для беларускай мовы. Апрача трансфармацый, прадпісаных нормамі правапісу (напрыклад, чаргаванні галосных у націскай і пераднаціскай пазіцыях, правілы аглушэння / азванчэння зычных, правапіс *ў*), да зададзеных пераўтварэнняў былі аднесены таксама рэгулярныя чаргаванні зычных і іх спалучэнняў у канкрэтных словазмяняльных класах дзеяслова (кансанантныя чаргаванні): *б-бл, в-в(ў)л, м-мл, п-пл, ф-фл, ц-ч, дз-дж, с-ш, з-ж, сц-шч, т-ч, к-ч, х-ш, ст-шч, ц-ч, д-дз*.

Асноўнымі класавызначальнымі крытэрыямі з’яўляюцца канфігурацыя (набор) флексій асобы і ліку ў формах цяперашняга або простага будучага часу (табліца 1) і правіла ўтварэння ўсечанай (графічнай) асновы, г. зн. набор (колькасць) літар, якія неабходна адкінуць ад інфінітыва, каб утварыць усе словаформы ця-

перашняга (простага будучага) часу з адпаведным наборам флексій. Пры гэтым з прычыны зручнасці і эканомнасці алгарытмізацыі працэдур адкінутыя літары інфінітыва не абавязкова паглынаюць інфінітыўныя суфіксы *-ць, -ці, -чы*.

На другой ступені класіфікацыі, адразу пасля вызначэння класаў, фарміруюцца больш дробныя класіфікацыйныя адзінкі – разрады, або падкласы. З разрадам суадносяцца дадатковыя крытэрыі: вакалічныя і іншыя тыпы чаргаванняў у асновах па-за межамі вышэйзгаданых зададзеных пераўтварэнняў, асаблівасці ўтварэння формаў прошлага часу і загаднага ладу, акцэнтныя тыпы, вызначаныя паводле [5]. У якасці ілюстрацыі ў табліцы 2 прыведзена частка крытэрыяў.

Дадатковыя крытэрыі адносяцца да ўсіх словазмяняльных класаў (вызначаныя з улікам недапушчэння іерархічнасці), г. зн. з адной дзеяслоўнай лексэмай могуць быць суаднесеныя некалькі дадатковых крытэрыяў. Так, з лексэмай *расперці* паводле табліцы 2 суадносяцца 4 дадатковыя крытэрыі: G1 – супадаюць канцавыя зычныя ў графічнай аснове і аснове прошлага часу (*расперці* – *распёр*); pt1 – чаргаванне *ё-е* ў падпарадыгме прошлага часу (*распёр* – *расперла*); pr1 – нарошчванне прыстаўкі (*расперці* – *разапру*); sv8 – элімінацыя галоснага *е* (*расперці* – *разапру*). Улічваючы канфігурацыю флексій паводле табліцы 1 (K2), акцэнтны тып (В/а – націск на канчатках у падпарадыгме будучага часу і фіксаваны ў падпарадыгме прошлага часу), адсутнасць асаблівасцей утварэння формаў загаднага ладу (*разапру* – *разапры*), лексэме *расперці* трэба прыпісаць разрад v6(G1/pt1/pr1/sv8)-В/а або **6³В/а** у фармалізаваным выглядзе паводле табліцы 3. Гэты

Табліца 2. Дадатковыя крытэрыі для ўтварэння словазмяняльных разрадаў*.

Ідэнтыфі-катар крытэрыю	Крытэрыі	Узорнае слова
G1	супадзенне канцавых зычных (графем) асноў цяперашня-га і прошлага часу	скуб уць – скуб
G2	адмена зададзеных пераўтварэнняў	нерв авацца – нерв уюцца, змякч ыць – змякчыць
pr1	нарошчванне прыстаўкі	абб іць – абаб'ю, адб іць – адаб'ю, зв іць – саўю, разм яць – разамну, расп яць – разапну, узб іць – узаб'ю, ум яць – увамну
pr2	усячэнне прыстаўкі	абгн яць – абганю, разасл яць – рассцялю, садр яць – здзяру, увабр яць – убяру, узадр яць – уздзяру
f1	дабаўленне да графічнай асновы “н”	ста ць – стану
f2	дабаўленне да графічнай асновы “в”	жы ць – жыву
f3	дабаўленне да графічнай асновы “м”	выж яць – выжму
f4	дабаўленне да графічнай асновы “ь” або ‘ (апострафа)	выб іць – выб'е, выл іць, вылье
f5	дабаўленне да графічнай асновы “т”	падрас ці – падрасу, адцві сці – адцвіту
f6	дабаўленне да графічнай асновы “д”	заве сці – завяду, знай сці – знайду
f7	дабаўленне да графічнай асновы “у”	жывап сць – жывап сую
f8	дабаўленне да графічнай асновы “ім”	падн яць – падніму
f9	дабаўленне да графічнай асновы “уд”	заб ыць – забуду
f10	чаргаванні к-ч-к, г-ж-г, д-дж-д	тк яць – тку – тчэш – ткуць ілг яць – ілгу – ілжэш – ілгуць жд яць – жду – жджэш – ждучь
f11	чаргаванне х-д	ех яць – еду
f12	трансфармацыя н-м	прын яць – прыму
f13	трансфармацыя н-йм	нан яць – найму
f14	трансфармацыя н-ым	падн яць – падыму
f15	трансфармацыя н-дым	узн яць – уздыму
f16	трансфармацыя ц-тн	адц яць – адатну
f17	трансфармацыі в-у, уз-вазьм	в іць – ую; уз яць – вазьму
f18	элімінацыя (поўная ці частковая) в ц	адп асціць, адп асціць
sv1	акцэнтualнае чаргаванне ў графічнай аснове а-о	тапт яць – топчуць
sv2	акцэнтualныя чаргаванні ў графічнай аснове а-э, я-е	трап яць – трэплюць, вярц яць – верцяць
sv3	трансфармацыя е-а	ме ць – маю
sv4	трансфармацыя е-я	се сці – сяду
sv5	трансфармацыя а-я	мал оць – мялю
sv6	устаўная галосная а	гнаць – ганю
sv7	устаўная галосная е/я	бр яць – бяру, выбр яць – выбяру, др яць – дзяру
sv8	элімінацыя галоснай е	пер ці – пручь, це рці – труць
is1	трансфармацыя сл-сцял/сцел	сл яць – сцялю
is2	трансфармацыя сл-шл	сл яць – шлю
pt1	чаргаванне ё-е, о-э (ё-я, о-а для акцэнтнага тыпу /b) у падпарадыгме прошлага часу	нес ці – нёс – несла; скрэб ці – скроб – скрэбла; пячы – пёк – пякла; паўзці – поўз – паўзла
pt2	элімінацыя н у падпарадыгме прошлага часу	вязн уць – вяз
pt3	трансфармацыя н-ў у падпарадыгме прошлага часу	астын уць – астыў
pt4	дадатковае ш у падпарадыгме прошлага часу	і сці – ішоў

* За выключэннем крытэрыяў утварэння формаў залежнага ладу.

разрад складаецца з 26 лексем (*абмерці, абцерці, абцерціся, адмерці* і г. д.). Аднясенне вытворных дзеяслоўных лексем *мерці* і *церці* да аднаго разрада абумоўлена зададзенымі пераўтварэннямі <ц'-т> (*церці – тры*) у дзеяслоўных словаформах, бо камбінацыя **цр** пры праграмным словазмяненні дзеяслоўных лексем забаронена ўвогуле. (Спалучэнне **цр** сустракаецца толькі ў некалькіх словах: *сацрэалізм, спецрэйс, шпіцрутэн, ЦРУ*.)

Як і ў вышэйпамянёных класіфікацыях, дзеепрыметнікі выведзены за межы дзеяслоўнай лексемы. Яны лічацца фактамі, што фарміруюць сваю ўласную ад'ектыўную лексему,

звязаную з мацярынскай дзеяслоўнай лексэмай тымі ж адносінамі, што і субстантыўныя лексемы адпаведных назоўнікаў дзеяння на **-е(э)нне, -а(я)нне**.

Граматычныя прыметы, якія характарызуюць трыванне, зваротнасць дзеяслова і паўнату парадыгмы (у выпадку безасабовых дзеясловаў і дзеясловаў, не ўжываных у першай і другой асобах), не ўтвараюць асобных падкласаў.

Варта асабліва падкрэсліць той факт, што прапанаваная класіфікацыя беларускага дзеяслова ўяўляе сабой адкрытую сістэму, г. зн. яна здольная ахапіць патэнцыяльныя папаўненні дзеяслоўных лексем, што могуць увайсці ў

Табліца 3. Сістэма словазмянення дзеяслова*, згенераваная марфалагічным блокам электроннага слоўніка**.

Словазмяняльны клас / Канфігурацыя асновы	Кампанент адсячэння	Разрад / ілюстрацыйныя словы	Колькасць лексем адпаведнага класа ў электронным слоўніку	
v1/K1	-ць	1⁰A/a (запалохаць, разуць, выбрыць, абгрэць) [18134] 1⁰B/a (адпець, прыкуць) [32]	1⁰B/b (наліць) [45] 1¹A/a (мець) [3]	18214
v2/K1	-аць, -яць, -іць, -оць, -сці	2⁰A/a (выпалаць, пасыпаць, выгнісці, адсяць) [126] 2⁰B/a (засмяць) [23] 2⁰B/b (загнісці) [12] 2⁰C/a (абшчыпаць) [11] 2¹C/a (прапалоць) [40] 2²C/a (абтрапаць) [46] 2³C/a (паслаць) [12] 2⁴C/a (падаслаць, разаслаць, уваслаць) [5] 2⁵C/a (змалоць) [21] 2⁶A/a (выслаць) [2]	27B/b (абвіць, звіць) [16] 28A/a (выслаць) [1] 28B/a (заслаць) [16] 29A/a (вывіць) [1] 29B/b (завіць) [23] 210A/a (выбіць, выліць) [6] 210B/a (прыбіць) [21] 210B/b (запіць, наліць) [36] 211B/a (збіць, падбіць) [11] 211B/b (адпіць, зліць, разліць, распіць, уліць, упіць) [24] 212A/a (раскашацца, жывапісаць) [2]	455
v3/K1	-ваць	3⁰B/a (паздаваць) [117]		117
v4/K1	-аваць, -яваць	4⁰A/a (абгрунтаваць, абдзернаваць, зваяваць, дзегцяваць) [4385]	4⁰B/a (жжаваць, запляваць) [103] 4¹A/a (узнерваваць) [149]	4637
v5/K2	-ы	5⁰A/a (высечы) [9] 5⁰B/a (адсячы) [27]	5¹B/b (напячы) [100]	136
v6/K2	-ці, -чы	6⁰A/a (выдзерці) [2] 6¹B/a (здзерці, жэрці) [31] 6²A/a (выперці, выцерці) [5] 6³B/a (абцерці, адперці, аперці, змерці, расперці, расцерці, уперці) [26] 6⁴B/a (заперці, працерці) [42] 6⁵A/a (высекчы, выстрыгчы) [6]	6⁵B/a (настрыгчы, пасекчы) [50] 6⁶C/b (перамагчы) [16] 6⁷A/a (злегчы) [1] 6⁷A/b (залегчы) [19] 6⁸B/a (запрэгчы) [25] 6⁸B/b (зберагчы, зацекчы) [29]	252
v7/K2	-аць, -оць	7⁰A/a (выараць, выбрахаць, выпаласкаць, выпісаць, высмактаць, выстругаць, выхвастаць, паклікаць, памазаць) [119] 7⁰B/a (даараць) [31] 7⁰C/a (адсукаць, закалыхаць, злізаць, састругаць, спісаць) [219]	7⁴C/a (апаласкаць, затаптаць, захацець, надпароць, нахвастаць) [256] 7⁵C/a (зачасаць) [108] 7⁶A/a (выбраць) [6] 7⁶B/a (задраць, набраць) [48] 7⁷B/a (абдраць, падабраць, сабраць, садраць, увабраць) [24] 7⁸A/a (выткаць) [1] 7⁸B/a (наткаць, прыждаць, прылгаць) [39]	865
v8/K3	-ці, -ць	8⁰A/a (вынесці, выскубі) [29] 8⁰B/a (наскубі) [37] 8⁰B/b (запасціся) [1] 8¹A/a (вымерзці) [1] 8²A/a (змерзці) [1] 8³B/a (адвезці, атрэсці, зверзці) [127] 8³B/b (зараўці, затрэсці, звярзці, прапаўзці) [63]	8⁴A/a (вырасці) [1] 8⁵B/b (падрасці) [16] 8⁶A/a (прыадзець) [65] 8⁶B/b (застацца) [2] 8⁷A/a (выжыць) [2] 8⁷B/b (нажыць) [49] 8⁸A/a (выбыць) [1] 8⁸A/b (здабыць) [25]	420

* Без уліку асаблівасцей утварэння формаў загоднага ладу дзеля скарачэння аб'ёму табліцы.

** Нумарацыя разрадаў адвольная.

слоўнікавы фонд у выніку асваення аўтарскіх вынаходак ці народных крыніц. Так, магчыма ўтварэнне дадатковых разрадаў (лексема *прыжаць* разм. – Слоўнік мовы Янкі Купалы, т. 4) ці дадатковых словазмяняльных класаў. На практыцы прапанаваная класіфікацыя дзеяслова рэалізавана ў электронным слоўніку беларускай мовы і ўтрымлівае з улікам акцэнтных ты-

паў 143 словазмяняльных разрады, з якіх 142 разрады прадстаўлены ў [8].

ПАДЗЯКА. Аўтар выказвае ўдзячнасць праграмістам Мікалаю Іванавічу Зелянку і Сяргею Мікалаевічу Зелянку за рэалізацыю праграмнай абалонкі электроннага слоўніка на базе прапанаваных класіфікацый дзеяслова і іншых часцін мовы.

v9/K3	-аць, -яць, -іць, -ыць, -уць, -сці	<p>9⁰A/a (асунуць) [609] 9⁰B/a (адамкнуць, адарваць) [787] 9⁰C/a (сцягнуць) [35] 9¹A/a (прамерзнуць) [14] 9²A/a (адсохнуць) [265] 9²A/a (вызваць) [6] 9²B/a (назваць) [13] 9²B/a (адазваць) [5] 9²C/a (адгарнуць, застагнаць) [40] 9²C/b (узяць) [2] 9²C/b (заныць) [11] 9²C/a (зварнуць) [24] 9²A/a (выпасвіць) [4] 9²B/a (адпасвіць, адпасціць) [21] 9¹⁰A/a (выжаць, выклясці, выпяць) [3] 9¹⁰B/a (адпачыць, нажаць, намяць) [43] 9¹⁰B/b (пачаць, праклясці, спачыць) [14] 9¹¹B/a (абмяць, зжаць, змяць, распяць, умяць) [21] 9¹¹B/b (усчаць) [4] 9¹²B/b (падцяць) [14] 9¹³A/a (выцяць) [2]</p>	<p>9¹⁴A/a (выняць) [2] 9¹⁴C/b (прыняць – прыму) [4] 9¹⁵A/a (выплысці) [1] 9¹⁵B/b (заплысці) [17] 9¹⁶A/a (астынуць) [11] 9¹⁷C/b (абняць – абніму) [22] 9¹⁸B/b (уняць) [2] 9¹⁹C/b (падняць – падыму) [2] 9²⁰A/a (даехаць) [22] 9²¹A/a (выжаць – выжму) [1] 9²¹B/a (прыжаць – прыжму) [1] 9²²C/b (узняць – уздыму) [2] 9²³B/a (злякнуць) [10] 9²⁴A/a (абакрасці) [28] 9²⁴B/a (скласці) [64] 9²⁴B/b (набрысці) [24] 9²⁵C/b (знайсці) [11] 9²⁶A/a (сесці) [17] 9²⁷B/b (завесці) [25] 9²⁸A/a (выйсці) [2] 9²⁸B/b (ісці) [2] 9²⁸C/b (абысці) [14] 9²⁹A/a (вымесці) [5] 9²⁹B/b (адцвісці) [9] 9³⁰B/b (аплесці, згнасці) [51]</p>	2286
v10/K4	-іць, -ець	<p>10⁰A/a (выверцець, выкруціць, выстудзіць, завузіць, занавесіць, згледзець, распесціць) [1239] 10⁰B/a (захрусцець, накіпяціць, наслядзіць, павісець, падрабязіць, пратупацець, разгледзець, разра-дзіць, сказіць, скалясіць, спавяс-ціць) [295]</p>	<p>10⁰C/a (абкруціць, згрузіць, згу-сціць) [307] 10¹C/a (накасіць, нарадзіць) [429] 10²C/a (разварцець) [120] 10³C/a (адпасвіць) [16]</p>	2406
v11/K5	-аць, -яць, -ець, -іць	<p>11⁰A/a (акрэсліць, аслабіць, выла-маць, дабавіць, устояць, уцярпець) [1453] 11⁰B/a (акрыліць, блаславіць, пазвінець, праспаць, прастаяць, прахрыпець, разграфіць) [396] 11⁰C/a (аблупіць) [480]</p>	<p>11¹A/a (выгнаць) [1] 11²C/a (спагнаць) [15] 11³C/a (адагнаць, сагнаць, увагнаць) [10] 11⁴C/a (злавіць, зламаць) [468] 11⁵C/a (абдзяліць, перацярпець, сцярпець) [339]</p>	3162
v12/K6	-аць, -ыць, -эць	<p>12⁰A/a (агучыць, злежаць) [1280] 12⁰B/a (даваршыць, накрычаць, падгарэць) [351]</p>	<p>12⁰C/a (аблічыць) [416] 12¹C/a (заваражыць) [273] 12²C/a (даваршыць, скверашчаць) [59] 12³B/a (змякчыць) [6]</p>	2385
v13/K7	-чы	<p>13⁰A/a (выбегчы) [1] 13⁰B/a (пабегчы) [24]</p>		25
v14/K8	-ць	<p>14⁰A/a (выдаць) [3] 14⁰B/a (аддаць) [39]</p>		42
v15/K8	-сці	<p>15⁰A/a (выесці) [1] 15⁰B/a (даесці) [28]</p>		29

Спіс літаратуры

1. **Беларуская граматыка.** – Мінск, 1985. – Ч. 1.
2. **Jakobson, R. O.** Russian conjugation. Word 4, 155 – 167, 1948. [Пераклад у: Якобсон, Р. Избранные работы. / Р. Якобсон. – М., 1985. – 454 с.]
3. **Dressler, W. U.** Basic questions in establishing the verb classes of contemporary Russian / W. U. Dressler, N. V. Gagarina // Поэтика. История литературы. Лингвистика. Сборник к 70-летию Вяч. Вс. Иванова. – М., 1999.
4. **Русак, В. П.** Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В. П. Русак. – Мінск, 2003. – 316 с.
5. **Зализняк, А. А.** Грамматический словарь русского языка. 4-е изд. / А. А. Зализняк. – М., 2003. – 800 с.

6. **Коваль, С. А.** К унификации представления русской морфологии в системах обработки текстовой информации / С. А. Коваль // Труды Международного семинара Диалог'2002 по компьютерной лингвистике и интеллектуальным технологиям. – Асаково, 2002. – Т. 2. – С. 156 – 160.
7. **Пап, Ф.** Классификация русских глаголов / Ф. Пап // Русский язык в школе. – 1963. – № 4. – С. 98 – 101.
8. **Слоўнік беларускай мовы** / пад рэд. М. Бірылы. – Мінск, 1987.

Фёдар ПІСКУНОЎ,
 навуковы супрацоўнік
 Фізіка-тэхнічнага інстытута
 НАН Беларусі.

Сяргей ВАЖНІК

ДА АНТАЛОГІІ БЕЛАРУСКАГА КАМПЛІМЕНТА, АБО ПРОСТЫ СПАСАБ НАВУЧЫЦЦА КАЗАЦЬ КАМПЛІМЕНТЫ-2

А панна Паўлінка ўсё кампліменты мне гавора...

Янка Купала.

• Камплімент у святле нацыянальных каштоўнасцей.

Любы камплімент – гэта праява каштоўнасцей адносінаў чалавека да свету, бо тое, што пазбаўлена каштоўнасці, ніяк не ацэньваецца, не вылучаецца з ліку іншых, не дэталізуецца і не дыферэнцыруецца. Чалавек ацэньвае іншых людзей з пазіцыі сваёй каштоўнасцяў сеткі. Ацэньваючы, звяртае ўвагу на тое, што для яго самога надзвычай каштоўнае, знакавае. Кампліментам, як правіла, адорваецца чалавек, які валодае пэўнымі дабрачыннасцямі. Такім чынам, камплімент – гэта аксіялагічны маўленчы жанр, яго трэба разглядаць праз прызму культурна-гістарычных і культурна-аксіялагічных традыцый, у праблемным полі якіх знаходзіцца паняцце рытарычнага ідэалу. Пад апошнім разумеецца сістэма агульных патрабаванняў да маўлення і камунікацыйных паводзінаў¹, што гістарычна склаліся ў культуры таго ці іншага народа і адлюстроўваюць сістэму яго этычных і эстэтычных каштоўнасцей [3, с. 379].

Невыпадкава ў сучаснай рыторыцы камплімент уключаецца ў сістэму жанраў эпідэйктычнага маўлення, аб'ект якога – прыгожае і дабрадзейнасці (дабрачыннасці) людзей. Першыя спробы такой кваліфікацыі камплімента былі зроблены яшчэ ў “Рыторыцы” Арыстоцеля [1, с. 99 – 102; 129 – 138]. Рыторыка, паводле Арыстоцеля, павінна пераканаць моўцу ў прыгажосці таго ці іншага прадмета ці чалавека, даказаць, што пэўны прадмет варты пахвалы, нават калі апошняй ён не заслугоўвае. Пры пахвале дапускаецца перабольшанне. Аратар мае справу з дзеяннямі, што прызнаюцца за бясспрэчны факт, таму яму застаецца толькі падаць іх у велічным і дасканалым выглядзе. Такім чынам, адрасатам камплімента павінен быць той, хто валодае якімі-небудзь дабрачыннасцямі або крайняй, найвышэйшай, ступенню праявы якой-небудзь станоўчай якасці.

Урок 7. Урок аксіялогіі. Вызначым тыпалогію камплімента паводле сістэмы каштоў-

Са студзеньскага нумара ў часопісе “Роднае слова” друкуецца цыкл артыкулаў С. Важніка, прысвечаных беларускаму этыкету. У папярэднім нумары змешчаны пачатак публікацыі пра камплімент.

насцей. Падключэнне аксіялагічных крытэрыяў дазваляе лепей структураваць багаты моўны матэрыял і вызначыць камплімент як “свет увасобленых ідэальных каштоўнасцей” (гл. табліцу 1).

Правіла Арыстоцеля. Хваліць чалавека трэба за Прыгажосць або за яго Добрачыннасці. Адным словам, калі ёсць за што пахваліць чалавека, пахваліце яго!

• Залаты фонд беларускага камплімента.

Як сведчыць матэрыял нашай папярэдняй публікацыі, лепшыя еўрапейскія ўзоры “кампліментнага” мастацтва звязваюцца з біблейскімі часамі, з куртуазнай і свецкай культурай. У гісторыі беларускага камплімента ўсё таксама, відаць, не абышлося без уплыву эпохі Чалавека Годнага (высакароднага рыцара-пісьменніка) і эпохі Чалавека Свецкага (адукаванага, галантнага шляхціца-інтэлігента). Аднак я кампетэнтна мушу заявіць, што ўласна беларускі камплімент мае спецыфіку на агульнаеўрапейскім фоне. Прасочым гэта на матэрыяле твораў даўняй і новай беларускай літаратуры.

Урок 8. Пачаткі беларускага камплімента: паміж *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina*. Беларусы здаўна жывуць на сумежжы тэрыторый, моў, культур, хрысціянскіх канфесій⁴. Таму беларускай культурнай прасторы ўласцівыя такія рысы, як адкрытасць і плюралізм. Відавочны тут уплыў і праваслаўна-візантыйскіх традыцый арэала *Slavia Orthodoxa*, і каталіцка-заходне-еўрапейскіх традыцый арэала *Slavia Latina* (гл. схему дамінавання ў беларускім прыгожым пісьменстве культурна-моўных традыцый той ці іншай Славіі – табліца 2).

Усё адзначанае вышэй характэрна і для беларускага моўнага этыкету ў розныя культурныя эпохі. Такім чынам, і для беларускага камплімента навідавоку дзве лініі ў развіцці адпаведнага маўленчага жанру з папраўкай на агульнамоўны сінкрэтызм дзвюх традыцый (гл. прыклады з урока 9).

Беларускі камплімент вырас з пахвалы і панегірыка (камплімент як панегірычны жанр). У розныя культурныя эпохі гэта мела ўвасабленне ў малітвах, жыццях, духоўнай паэзіі, летапісах, хроніках, эпіграмах, перакладных рыцарскіх

раманах, прысвячэннях магнатам-мецэнатам ці вядомым асобам, любоўнай лірыцы і мемуарнай літаратуры.

Урок 9. Урок даўняй і новай беларускай літаратуры.

Як кожнае стагоддзе мае сваё Сярэднявечча (С. Е. Лец), так і кожная гістарычная і / або культурная эпоха мае свайго адрасата і свой аб’ект для камплімента. Так, для духоўнай літаратуры такія адрасаты камплімента – Бог, Багародзіца, апосталы, святыя. Аб’ект для камплімента – іх шматлікія духоўныя хрысціянскія подзвігі і дабрачыннасці:

О Найдсвятейшая Дзева Багародзіца, анельскае вялікае здзіўленне, прарочая пропаведзь, апостальская найслаўнейшая пахвала, пакутнікам моцнае апірышча, свяціцелям немалое ўпрыгожанне, князям нашым неадольная ўлада, цэрквам свяшчэнная аздоба, манахам святое спадзяванне, поснікам непераможная сіла, вернікам цвёрдая агароджа, і хворым лёгкае вылячэнне, аблудным нястомная настаўніца, у бедах хуткая заступніца, не нависным любоўнае прымірэнне, удовам і сіротам выхавачельніца, мацярам ціхая радасць, дзецям мудрасць і павучанне, плаваючым нябурны прыстанак, падарожным лёгкае праходжанне, падзвіжнікам добрае супакаенне, жабракам невычэрпае багацце, пакрыўджаным апека і прытулак, смуткуючым заўсёднае суцяшэнне, грэшнікам да Бога далучэнне, хрысціянам праўдзівая ахоўніца, і свету ўсяму вядомае збаўленне [Кірыла Тураўскі. Малітва ў сераду па ютрані (урывак). Пераклад на сучасную беларускую мову В. Крычко. Цыт. паводле: Беларуская мова і літаратура. – 2005. – № 6. – С. 63].

Кампазіцыйна трэцяя частка жыццй – пахвала, якая ў старажытнасці і выконвала ролю своеасаблівага хрысціянскага камплімента:

...Другий Златоуст, иже нам в Руси паче всех восиа (“Жыцце Кірылы Тураўскага”, помнік арыгінальнай старабеларускай агіяграфіі, створаны ў канцы XII – першай палове XIII ст. на стараславянскай мове. Цыт. паводле: Кніга жыццй і хаджэнняў. – Мінск, 1994. – С. 65).

Еуфросиния неувядающий цвет райскаго сада. Еуфросиния – небопарный орел, попарившия от запада до вьстока, яко луча солнечьнаа, просветившия землю Полотьскую (“Жыцце Еўфрасінні Полацкай”, помнік арыгінальнай старабеларускай агіяграфіі, створаны ў канцы XII ст. на ста-

Табліца 1.

Каштоўнасці	Дабрачыннасці	Тып камплімента
1. Духоўныя: 1.1. Рэлігійныя	сфера духоўнага / узвышанага <i>Вера, надзея, любоў, дабро, набожнасць, святасць, цнатлівасць, лагоднасць, па-корлівасць, багамольніцтва, суцяшэнне, крыж, малітва, суд, боскае слова, пакаянне, споведзь і інш.</i>	Хрысціянскі
1.2. Пазнавальныя	<i>Розум, пазнанне, мудрасць, навука і інш.</i>	Пазнавальны
1.3. Этычныя	<i>Працавітасць, гаспадарлівасць, гасціннасць, добрасуседства, дабрыня, міралюбства, рахманасць, сумленнасць, адказнасць, дысцыплінаванасць, мужнасць, шчодрасць, цярымінасць, памяркоўнасць, стрыманасць, талерантнасць, палітка-рэктнасць, цягавітасць, ветлівасць, зычлівасць, сардэчнасць, адкрытасць, лагоднасць, дабрадушнасць, спагадлівасць, чуласць, міласэрнасць, самаахвярнасць, самаадданасць, духоўнасць, гуманнасць, інтэлігентнасць, адукаванасць, шанаванне традыцый? і інш.</i>	Этычны
1.4. Эстэтычныя	<i>Прыгажосць унутраная</i>	Эстэтычны
2. Вітальныя	сфера цялеснага / нізкага <i>Жыццё, здароўе, узрост, добры настрой, прыгажосць знешняя і інш.</i>	Вітальны
3. Сацыяльныя (грамадскія)	<i>Бацькаўшчына, сям’я, сябры, род, этнас, улада, сіла, закон, карпаратыўная прыналежнасць і інш.</i>	Гераічны Сямейны Сяброўскі Прыдворны Свецкі

раславянскай мове. Цыт. паводле: Кніга жыццй і хаджэнняў. – С. 40).

У летапісных крыніцах адрасатам камплімента звычайна выступае (вялікі) князь і яго войска / воіны. Аб’ект – гераічныя ўчынкі, а таксама доблесць, смеласць, мужнасць, праяўленыя пры абароне сваёй бацькаўшчыны. За служэнне Айчыне героі вартыя славы і пашаны. Усё гэта праявы т. зв. гераічнага камплімента. Такая традыцыя бярэ свой пачатак са “Слова пра паход Ігара”:

Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше, а сам въ ночь вльком рыскаше: из Кыева дорискаше до кур Тмутороканя; великому Хрѣсови вльком путь прерыскаше. Тому въ Полотске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи въ колоколы, а он въ Кыеве звон слыша. Аще и вещь душа въ дръзе теле, нъ часто беды страдаше. Тому вещей Боян и пръвое припевку, смысленый, рече: “Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда Божиа не минути” (Слова пра паход Ігара. Цыт. паводле: Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII ст. – Мінск, 2003. – С. 173).

Каб было магчыма спасцігнуць вышыню неба і глыбіню мора, то можна было б выказаць сілу і храбрасць гэтага слаўнага гаспадара. <...> Як не дзівіцца славе вялікага гаспадара [Вітаўта]. Няма земляў ні на ўсходзе, ні на захадзе, адкуль не прыходзілі б пакланіцца гэтаму слаўнаму гаспадару. Калі нават ёсць цар над усёю зямлёю, і

Табліца 2.

Перыяд	Храналагічныя рамкі	Дамінаванне традыцый пэўнага арэала
1. Літаратура Сярэднявечча: 1.1. Раньняе Сярэднявечча 1.2. Позьняе Сярэднявечча	XI – XIII стст. XIV – XV стст.	<i>Slavia Orthodoxa</i>
2. Літаратура Адраджэння	XVI ст.	<i>Slavia Latina</i>
3. Літаратура Барока	XVII ст.	суіснаванне традыцый
4. Літаратура пераходнага перыяду	1-я палова XVIII ст.	<i>Slavia Latina</i>
5. Новая беларуская літаратура (рысы эпохі Асветніцтва)	2-я палова XVIII ст. – XIX ст.	суіснаванне традыцый ⁵
6. Літаратура пач. XX ст. (беларускае нацыянальнае адраджэнне)	пач. XX ст.	суіснаванне традыцый
7. Літаратура 20 – 30-х гг. (2 стылёвыя парадгмы: традыцыйная і авангардысцкая)	20 – 30-я гг. XX ст.	суіснаванне традыцый
8. Літаратура 40-х – 1-й паловы 50-х гг.	40-я – першая палова 50-х гг. XX ст.	<i>Slavia Orthodoxa</i>
9. Літаратура другой паловы 50 – 60-х гг.	50 – 60-я гг. XX ст.	<i>Slavia Orthodoxa</i>
10. Сучасная беларуская літаратура	70-я гг. – канец XX ст.	<i>Slavia Orthodoxa</i>
11. Найноўшая літаратура	пач. XXI ст.	суіснаванне традыцый

той, прыйшоўшы, кланяўся слаўнаму гаспадару, вялікаму князю Аляксандру, яшчэ званаму Вітаўтам [Пахвала Вітаўту (каля 1430 г.). Цыт. паводле: Беларускія летапісы і хронікі. – Мінск, 1997. – С. 63].

Своеасаблівы працяг “пахвалы Вітаўту” бачым у паэме М. Гусоўскага “Песня пра зубра”:

Выдумка гэта карэннем сваім пранікае / У княжанне Вітаўта ў годы найвысшага ўздыму / Княства Вялікалітоўскага. <...> Ён, дваадзіны ў асобе вялікага князя – / Факельшчык войнаў са слабым, а з дужым анёл-міратворац, / Ставіў аголены меч свой, як слуп пагранічны, / Перад нашэсцямі ворагаў з поўдня і ўсходу (Цыт. паводле: Гусоўскі М. Песня пра зубра. – Мінск, 1981. – С. 55).

Можна казаць у сувязі з кампліментарам пра існаванне спецыяльнага кампліментарнага стылю даўняй беларускай літаратуры, яскравы прыклад якога – “Пахвала... князю Канстанціну Іванавічу Астрожскаму”:

...Гаспадарову справу патаемную не гожа ўсім раскрываць, але аб учынках і мужнасці добрага ды смелага чалавека гожа ўсім абвясціць, каб потым іншыя гэтаму вучыліся і смеласць мелі. Так і наш час надарылася нам бачыць такога добрага ды смелага стратылата – князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага, найвышэйшага гетмана літоўскага. <...> О, вялікія і выдатныя віцязі літоўскія, прыпадобніліся вы сваёю мужнасцю харобраю да македонцаў, справаю і наукаю Канстанціна Іванавіча, другога Антыёха, гетмана войска македонскага. І паказаў сябе князь Канстанцін адважным рыцарам і верным слугою свайго гаспадара разам са шматмагутнымі воямі літоўскімі... <...> О, працэсная мудрая галава, як цябе назваць ды ўсхваляць?! Беднасцю мовы маёй і слабасцю розуму майго не магу дамысліцца, якую славу і пашану ўзнесці справе

тваёй чыннасці: мужнасць твая роўная мужнасці цара індыйскага Пора, якому многія цары ды князі супрацівіцца не маглі... Вашай мужнаю стойкасцю супраць такога моцнага пана заслужыў ты славу і пашану... За такія ўчынак варты ты не тое што ў тутэйшых вялікіх гарадах дзяржаўных панаваць, але і самім Божым горадам Ерусалімам валодаць. Моц тваёй мужнасці ад усходу да захаду чутная будзе, ты не аднаму сабе, але і ўсяму Княству Літоўскаму вялікасць славы ды мужнасці ўчыніў... (Пахвала пану віленскаму, старасту луцкаму і брацлаўскаму, маршалку валынскае зямлі, вялікаму ваяводу, слаўнаму ды вялікаразумнаму гетману, князю Канстанціну Іванавічу Астрожскаму. Цыт. паводле: Беларускія летапісы і хронікі. – С. 169 – 173).

У перакладных рыцарскіх раманах кампліментарам адорваецца Высакародны Рыцар і яго Дама Сэрца:

[Анцалот пра Трышчана]: *Многа есьмі хадзіў морам і сухам, аніводнага рыцара ня відзеў, каторы бы так моцна на кані сядзеў або так хараша нагу ў стрымені дзяржаў, акрамя аднаго, аніводнае панны ня відзеў есьмі так цудоўнае, акрамя аднае (с. 290); [віцязі раклі]: Я есі судзіў, і нам ся так відзіць, іж нет віцязя дабратаю падобнага пану Трышчану, ані паней, каторая бы ся працівіла паней Іжоце! (с. 292); [Блянор – Трышчану]: Віцязю, знам, што есі найбольшы віцязь сяго сьвета. Для таго жадаю ведаці імя тваё... <...> Я есьмі слыхаў а табе вялікую славу на сьвету. А есьмі мя дабудзеш, мое блізкія ня будуць меці сораму. Але калі пак дасць Бог я цябе дабуду – вялікае чэсьці дабуду... (с. 275); [кароль Артыюш пра Трышчана]: То есьць найбольшая рыцарская штука, чаго есьмі нідзе ня відзеў, і ўвесь сьвет а тым яго хочучь пахваліці. І ня можа быці, абы не прыйшоў ку вялікай славе, калі*

ён у тых ляцех, будучы малады, а ўмеў паказаці такую добраць (с. 276) (Цыт. паводле: Беларускі Трышчан = *Biłoruski Tristan* / Расчытанне, пераклад на бел. мову, транслітарацыя А. Бразгунова, Н. Старавойтавай; пад рэд. М. Машкевіча. – Вроцлаў, 2006).

Эпіграмы⁷-кампліменты адрасаваліся, як правіла, вядомым дзяржаўным і культурным дзеячам. Найбольш распаўсюджанымі былі эпіграмы на гербы беларускай шляхты:

Смотри, як крыны, ездец и стрела з рукою / Звезалися, стрела с крестом, крест теж з луною. / Тыи суть зобранья цнот, великий Леоне, / Которыми продков ушляхтили кролеве. / Умысл маеш вспанялы громить еретики, / Которым теж плениш все Церкви противники. / Вера, меч креста держачы, цвите тобою, / Бо естесь з супостатами готов до бою. / Жиш во все лета, по смерти што ест дознаеш, / Же милуеш Бога и веру помножаеш [Мамоніч Л. Эпіграма на герб Льва Сапегі (1617 г.). Цыт. паводле: Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII ст. – С. 685].

Прысвячэнне як элемент прадмоўна-пасляслоўнага комплексу⁸ таксама мела ў сваім складзе “кампліментную” частку:

Слава тебе! Гэтак годнасцю зыея твой разум и талант, / Што й Касталійка сама зайздрасць не можа стрымаць. / Хай Эякід фесалійскі, і сябар яго, і ўся Оса, / Пелетранійцаў хвала, славяць бясконца таго; / Твой жа Дантышаак і Сухцень цябе хай уславяць, а з імі – / Кросна русінаў – яна ёсць у сармацкай зямлі. / Той праз дваіх стаў вядомы – цябе праслаўляюць аж трое / Вучняў. Між імі цяпер трэцім хацеў бы я быць (Заахвочвальны верш Яна Вісліцкага да Музы магістра Паўла Русіна, поўны яго ўсхваленняў, да складання эпіграмы ў кнігі, напісаныя пра Прускую вайну. Цыт. паводле: *Joannis Visliciensis. Bellum Prutenum* = Ян Вісліцкі. Пруская вайна: На лац. і бел. мовах. – Мінск, 2005. – С. 101 – 102).

У свецкай літаратуры ў якасці адрасата камплімента выступаюць блізкія сваякі аўтараў (муж, жонка, дзеці і іншыя – сямейны камплімент) або сябры і блізкія па духу калегі (сяброўскі камплімент):

Мялэм з нее добру жонэ. Не упрыкрыли ми се для ней дни живота моего, была бовем у пригодах и хоробах сэрца мэжнекго, цноты велкей. Пыха и зле мысли, снать, онэй никгды до сэрца не наступовали. К убогим, хорым и засмученым людам упреймого милосердя, же и в ночи, спать не могуци, о таковых рятунку мыслила и старане чинила. А хоть у вере русской трвала, але так бачне и не упорне, же то намнейшей незгоды не укузовало (Фёдар Еўлашоўскі пра сваю жонку Ганну Балатоўну. “Дыярыуш” Фёда-

ра Еўлашоўскага, помнік мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. Цыт. паводле: Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII ст. – С. 491).

Сэрца аднойчы маё падказала: / Леншага мне не знайсці за Міхала. / Гонар у гэтым вялікі і сіла, / Што я маршалка люблю, Радзівіла. / <...> Тытул дае табе жонка кахана: / Ты пасля Бога адзіны мне панам (Францішка Уршуля Радзівіл. Лісты да мужа. Цыт. паводле: Радзівіл Ф. У. Выбраныя творы. – Мінск, 2003. – С. 53, 55).

У перыяд новай беларускай літаратуры прыгожае пісьменства развіваецца на Беларусі ў асноўным у рэчышчы польскіх культурна-моўных традыцый. Таму ў сваіх юбілейных і віншавальных вершах беларуская інтэлігенцыя падтрымлівае праз своеасаблівыя кампліменты-заахвочванні першыя ўдалыя спробы калег пісаць па-беларуску – у “нацыянальна-моўным улонні” (У. Мархель):

Талант, які ў Цябе, – гэта дар Божы, / Хай сябе ў песні радзімай яўляе, / Хай жа складаць Табе песні паможа / Зоф’я Святая [Сыракомля У. Да панны Зоф’і Манькоўскай (1862). Цыт. паводле: Настаўніцкая газета. – 2007. – 22 ліст. – С. 4].

Гдзе ж нам парывацца – / З мудрымі раўняцца: / Чэсць аддаць Аўторцы / У прастай гаворцы! // Не, не чэсць, то мала – / Славу сваім трудам / Сама ты з’яднала!.. / Ты з пальмай прад людам (Багушэвіч Ф. Яснавяльможнай пані Арэшчысе; верш прысвечаны Элізе Ажэшцы. Цыт. паводле: Багушэвіч Ф. Творы. – Мінск, 2001. – С. 102 – 103).

Містрыня наша! / Люд увесь з пашанай / Табе злажыў удзячнасці даніну, / Каб лаўр заслугі і хвалы адданай / Вянчаў Цябе вякам для напаміну. / Ты праўды ідэал, красою ўбраны, / Герб працы, дабрыні ўзор з узораў, / Бальзам збавення кожны з нас на раны / Бярэ і браў з Тваіх руплівых твораў (Лучына Я. На юбілей Ажэшчыкі. Цыт. паводле: Лучына Я. Творы. – Мінск, 2001. – С. 91).

Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею, / За тое, што ў сэрцы збудзіў ты надзею, / Што між братоў нашых знаходзяцца людзі / З кахаючым сэрцам і баляшчай грудзай (Гурыновіч А. Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею... Цыт. паводле: Беларуская літаратура XIX ст. Хрэстаматыя. – Мінск, 1971. – С. 270).

Здароў, Вінцэсь, айцец “Гапона”! / Табе паклон ад Гелікона / За “Вечарніцы” і за “Дудара”. / І за “Навума” – сяла гаспадара, / Бо твае песні гладкі і лоўкі. / Яны гамоняць нам да галоўкі / І сэрцу кажуць скакаць падчас, / Калі ты ўзлезеш на наш Парнас [Ельскі А. Вінцуку Дуніну-Марцінкевічу (1872). Цыт. паводле: Ельскі А. Выбраныя. – Мінск, 2004. – С. 365].

З пункту гледжання адрасата сваёй арыгінальнасцю вылучаюцца кампліменты, адрасаваныя беларускім гарадам:

Няма ніякай весткі, адкуль бы мог быць названы Магілёў. Паводле майго розуму, так патрэбна тлумачыць гэтую назву: магутны леў, па-славянску названы, тлумачыцца – моцны, дужы, вялікі леў, бо такі і ёсць, калі неказана меў на сябе розных ваенных навалаў, пра што будзе ніжэй, аж з ласкі ўсямоцнага Бога і найсвяцейшай панны Марыі, Маткі Божай, якую горад адчуваў і адчувае, застаецца ён у сваёй годнасці.

Не ўступае горад Магілёў, з ласкі Маткі Божай, Кіеву (за выключэннем толькі святых рэліквіяў). Але з Божай ласкі і ў гэтым горадзе наказаць цэлы святых, бо ёсць у царкве святых богаўяўленняў Божых бездакорнае жаночае цэла гадой сарака. Ёсць, ізноў, гэты горад Магілёў багаты на людзей вучоных, набожных, гандлёвых і на розныя рамёствы багаты, царквамі ўпрыгожаны, царквы скарбамі, працамі і штодзённым квітнеючым грэка-рускім набажэнствам аздоблены, з-за чаго варта прыгадаць такі верш: Богам ратаваны гэты горад Магілёў, / Прабацька і бацька Яфетавых сыноў (“Магілёўская хроніка” Трафіма Сурты і Юрыя Трубніцкага, помнік гарадскога летапісання Беларусі, захаваўся ў складзе гістарычнага зборніка сяр. XVIII ст. Цыт. паводле: Беларускія летапісы і хронікі. – С. 285).

...Прабацьце нам, мілыя жыхаркі Гедымінава места – Мінск, адносна свайго насельніцтва, можа пахваліцца вельмі значнаю колькасцю цудоўных дзівочых вочак. Разуваю, што галава менш цвярозая, чым наша, што сэрца менш загартаванае сталасцю, маглі б тут проста не ўстаяць, але што датычыць нас... вернемся да статыстыкі (Сыракомля У. Мінск. Цыт. паводле: Сыракомля У. Добрыя весці. – Мінск, 1998. – С. 330).

Правіла гісторыка літаратуры. Не шукайце шчасця ў чужым полі, калі ў сваім багата і раздольна! Даўня і новая беларуская літаратура – невычэрпная крыніца Прыгажосці, Мудрасці і Дабрачыннасцей беларускага народа. Узоры камплімента, узятыя з беларускага прыгожага пісьменства XI – XIX стст., дазваляюць прасачыць эвалюцыю пэўнага маўленчага жанру ў беларускай культуры. Адным словам, вучымся ў беларускіх класікаў гаварыць кампліменты!

Сябры! Камплімент – настолькі шматбакая і шматмерная з’ява, што мы вырашылі не адмаўляць сабе ў задавальненні прысвяціць гэтай маўленчаму жанру яшчэ адну публікацыю. Чытайце ў наступным нумары артыкул “Камплімент у сучаснай маўленчай

практыцы, або Просты спосаб навучыцца казаць кампліменты – 3”.

Сардэчна Ваш С. В. ☺

¹ Пад камунікатыўнымі паводзінамі разумеюць правілы і традыцыі маўленчых зносінаў таго ці іншага лінгвакультурнага калектыву [5].

² Адзначаныя тут добрачыннасці з’яўляюцца базавымі нацыянальнымі каштоўнасцямі беларусаў. Менавіта іх беларусы могуць належным чынам ацаніць у іншых людзях, бо самі валодаюць імі ў найвышэйшай ступені. Ніводзін іншы народ не мае менавіта такой камбінацыі базавых нацыянальных каштоўнасцей, якія прадвызначаюць не толькі яго нацыянальны характар³, але і яго камунікатыўныя паводзіны.

³ Пад нацыянальным характарам варта разумець мадэль паводзінаў, склад розуму, вобраз думак, тэповыя для пэўнага народа і абумоўленыя адзінствам грамадскай свядомасці, агульнасцю сістэмы калектывных уяўленняў пра свет, грамадства, асобу і нормы паводзін чалавека. У апошні час паняцце “нацыянальны характар” выцясяецца паняццямі “менталітэт” і “ментальнасць” [2, с. 103]. Пад менталітэтам разумеюць сістэму вобразаў (каштоўнасцей), што ляжаць у аснове ўяўленняў пэўнага народа пра свет і пра сваё месца ў гэтым свеце, а таксама прадвызначаюць паводзіны людзей. Ментальнасцю называюць менталітэт канкрэтнай эпохі, групы ці класа людзей.

⁴ Нездарма беларускай культуры характэрныя такія рысы, як поліэтнічнасць, поліканфесійнасць і полілінгвізм. Тут да месца будзе згадаць новую кнігу прафесара Н. Б. Мячкоўскай “Мовы і культура Беларусі”, што не так даўно ўбачыла свет ў серыі “Моваведы Беларусі” [4].

⁵ Спецыфіка беларускай літаратурнай мовы якраз у суіснаванні (сінкрэтызме) гэтых культурна-моўных традыцый. Больш падрабязна пра Праваслаўную і Каталіцкую Славію гл. у артыкуле прафесара А. Я. Супруна “Беларуская літаратурная мова: паміж Slavia Orthodoxa і Slavia Latina” [6].

⁶ Многія беларускія мастацкія тэксты XIX ст. былі створаны каталікамі (В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Янка Купала і інш.), а таму агульная скіраванасць у бок Slavia Latina ў перыяд фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы была вельмі адчувальнай. У той жа час беларусы аказаліся ў складзе Расійскай імперыі, а большая частка беларускага насельніцтва заставалася вернікамі праваслаўнай царквы, а таму ўплыў праз сферу адукацыі і іншыя каналы рускай мовы і культурна-моўных традыцый Праваслаўнай Славіі ў адпаведны перыяд таксама былі вельмі моцныя. Так і склаўся, на думку А. Я. Супруна, стан беларускай літаратурнай мовы паміж арэаламі Slavia Orthodoxa і Slavia Latina, што з’яўляецца яе істотнай тыпалагічнай рысай [6, с. 23, 24].

⁷ **Эпіграма** – малая жанравая форма кніжнай старабеларускай паэзіі; вершы, якія змяшчаліся ў кнігадрукаваных выданнях разам з гербавай выявай магната ці князя і тлумачылі сімваліку знакаў годнасці, адлюстраваных на ёй. Эпіграму трэба адрозніваць ад **эпіграмы** – жанру сатырычнай літаратуры.

⁸ Тэрмін У. Г. Кароткага. У межах прадметна-пасляслоўнага комплексу вылучаюцца эпіграмы, прысвячэнні, прадмовы і пасляслоўі.

Спіс літаратуры

1. **Аристотель.** Поэтика. Риторика / Аристотель. – СПб., 2000.
2. **Исаев, М. И.** Словарь этнолингвистических понятий и терминов / М. И. Исаев. – М., 2003.
3. **Михальская, А. К.** Русский Сократ. Лекции по сравнительно-сопоставительной исторической риторике / А. К. Михальская. – М., 1996.
4. **Мячкоўская, Н.** Мовы і культура Беларусі : Нарысы / Н. Мячкоўская. – Мінск, 2008. (Серія “Моваведы Беларусі”)
5. **Стернин, И. А.** Коммуникативное поведение как предмет описания / И. А. Стернин // <http://homepages.tversu.ru/~ssov/Sternin.htm>.
6. **Супрун, А. Я.** Беларуская літаратурная мова: паміж Slavia Orthodoxa і Slavia Latina / А. Я. Супрун // Мова – Літаратура – Культура. – Мінск, 1999. – С. 21 – 24. – Ч. 1.

Алесь КАЎРУС

У ПОШУКУ ДАСКАНАЛАСЦІ

АГЛЯД ПАДРУЧНІКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Працяг. Пачатак у №№ 7, 8, 9.

Многія заданні і пытанні фармулююцца з парушэннем патрабаванняў педагогікі і метадыкі.

“Запішыце словы па-беларуску [на дароге, по рэспубліке, в книге і інш.]” (10 б, пр. 201). У беларускай мове гэтыя словы адрозніваюцца і фанетычна, і граматычна. Таму перш чым запісаць, іх трэба перакласці.

“Прачытайце [рускі тэкст]. Запішыце выкарыстаныя ў тэксце моўныя формулы падзякі (удзячнасці) па-беларуску” (10 – 11 р, пр. 215). Маецца на ўвазе (так трэба і сказаць): “Падбярэце і запішыце адпаведныя беларускія формулы падзякі...”

“На якія словы ў гэтым вершаваным тэксце падае лагічны націск?..” (8 р, пр. 73). Тут апушчаны, бадай, галоўны этап у працы з тэкстам – яго чытанне. Прыведзенае заданне патрабуе перабудовы, напрыклад: “Прачытайце верш. На якія словы ў гэтым тэксце падае лагічны націск?” Звяртаем на гэта асобную ўвагу, бо такі недахоп ёсць у розных падручніках.

Дадатковае заданне ў значнай ступені дублюе асноўнае, патрабуе паўторнага выканання асобных яго частак. Напрыклад: “Асобна **яшчэ раз** запішыце прыметнікі, якія без *не* ўжывацца не могуць...” (6 р, пр. 249).

“Якія жаргонныя словы ўжываеце вы ў паўсядзённым маўленні?..” (10 – 11 р, пр. 93). Лепш: “Ці ўжываеце вы жаргонныя словы..?”

“Ці здольныя вы прыслухоўвацца да гукаў прыроды?..” (7 р, пр. 173). Такое не вельмі педагогічнае пытанне звернута да вучняў.

“Калі беларуская мова перастае быць дзяржаўнай?” (10 – 11 р, с. 6). Міжволі ўвага вучняў акцэнтуюцца на адмоўным моманце ў гісторыі беларускага народа. Не хапае не менш важнага пытання: “Калі беларуская мова стала дзяржаўнай?”

“Якія з наказаў-законаў нашых продкаў і цяпер слушныя? Да якіх мы ставімся з іроніяй больш дасведчаных людзей?” (7 р, пр. 352). У апошнім пытанні гучыць несур’ёзнае і не зусім тактоўнае выхваляння.

Вядома, падручнік павінен накіроўваць і працэс набывання вучнямі ведаў, і працэс выхавання маладых людзей. Але толькі пакідаючы месца

і мажлівасці для выяўлення самастойнай пазіцыі, выказвання індывідуальных ацэнак, густаў школьнікаў.

“Якія карціны Алесь Марачкіна ведаеце вы? Якія з іх найбольш усхвалявалі вас, чым яны вам спадабаліся, запомніліся?” (10 – 11 р, пр. 112). Вучням навязваецца ацэнка (высокая) твораў. Напэўна, мастак не пакрыўдзіўся б, каб яго творы проста ўсхвалявалі. І хоць бы не ўсе...

Часам парушаецца паслядоўнасць аперацый пры выкананні заданняў.

“Прачытайце верш У. Арлова, папярэдне склаўшы яго партытуру: абазначыўшы паўзы, лагічна выдзеленыя словы, стрэлкамі паказаўшы павышэнне і паніжэнне голасу пры чытанні паэтычных радкоў” (7 р, пр. 46). Што прапаноўваецца і што **можна** зрабіць раней: прачытаць верш ці скласці партытуру чытання? Відаць, тут маецца на ўвазе выразнае чытанне. А пры падрыхтоўцы да яго тэкст чытаецца не адзін раз.

“Прачытайце выразна тэкст, **адразу называючы сказы**, у якіх часціца *не* выяўляе адмоўнае значэнне” (7 р, пр. 352). Заданне ў такой фармулёўцы невыканальнае: калі спыняцца на пасабных сказах, то страціцца цэласнасць успрымання тэксту, а значыць, не будзе і ўсвядомленага, выразнага прачытання.

“Ці ўсе словы ў левым слупку з’яўляюцца членамі сказа? Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў гэтага слупка” (8 р, пр. 230). І лагічна, і навукова лепш памяняць заданні месцамі.

“Прачытайце тэкст, заўважыўшы дзеепрыметнікі (прічастыя)” (7 р, пр. 111). Калі трэба заўважыць дзеепрыметнікі: да чытання, у часе чытання?.. Такія недакладнасці выказвання, звязаныя з ужываннем дзеепрыслоўяў, нярэдка: “Прачытайце, падрыхтаваўшыся да сціслага пераказу тэксту” (7 р, пр. 141). І тут незразумела, якое дзеянне належыць выконваць першым.

Рацыянальна суаднесці шматлікасць і разнастайнасць практыкаванняў і заданняў з рэальнай магчымасцю іх выканання – задача надзвычай цяжкая і ў значнай ступені ў цяперашніх падручніках не выкананая. Часам да тэксту даецца столькі заданняў, што міжволі падумаеш:

ці спрабавалі самі аўтары падручнікаў хоць бы прыблізна “ўкласціся” з гэтай працай у рамкі ўрока? А тут яшчэ заданне і за межы ўрочнага часу.

“Наведайце школьныя (гарадскія) спаборніцтвы па нейкім відзе спорту (футбол, валејбол, бег на кароткую дыстанцыю). Калектыўна (па пяць-шэсць чалавек) падрыхтуйце спартыўны рэпартаж з гэтых спаборніцтваў, у ім **дайце волю сваім эмоцыям, што знойдзе выхад ва ўжыванні выклічнікаў**” (7 р, пр. 383). Сапраўды, больш нічога не застаецца, як толькі загаварыць-залямантаваць выклічнікамі!

Тэма “Прамае і пераноснае значэнне слова” (6 р, с. 13) пачынаецца з практыкавання. Па тэксце і вакол тэксту прадугледжана шмат (у прынцыпе – правільных) заданняў, якія маюць на мэце падвесці вучняў да разумення (фармулявання) правіла. Аднак відавочная перагружанасць працай, здаецца, будзе не на карысць засваенню асноўнай тэмы заняткаў.

Да невялікага тэксту пра Ф. Скарыну (6 р, пр. 351) дадзена не менш як дзесяць заданняў і пытанняў. У ходзе выканання ўсёй гэтай працы засланяецца, адыходзіць на задні план інфармацыйны змест тэксту. А як выканаць заданне – выпісаць “лічэбнікі разам з **прыназоўнікавымі назоўнікамі**”? Што разумець пад вылучанымі словамі?

“Растлумачце значэнне і па магчымасці паходжанне кожнага з прыведзеных сінонімаў, утварыце з імі словазлучэнні і запішыце іх” (10 б, пр. 72). Усяго даецца 27 слоў (сярод іх два ненаарматыўныя – *дубрава, зодчы*). Бадай найцяжэй справіцца з паходжаннем сінонімаў: гэтае пытанне ў школьных падручніках не асвятляецца.

“Растлумачце назоўнікі так, каб было відаць, ад якой часціны мовы яны ўтварыліся” (6 р, пр. 210). Лінгвістычная задача не пад сілу і “таму кандыдату навук”, пра якога пяюць дзеці. Ды яе не трэба было і ставіць у практыкаванні, прывечаным паказу ролі прыметнікаў у мове, у прыватнасці, у вершы Якуба Коласа “Савось-распуснік”.

Да навелы Я. Пархуты “Тройчы забіты” (7 р, пр. 248) у шэрагу іншых пытанняў пастаўлены і такія: “Чаму так часта побач з дзеясловамі ў тэксце ўжываецца часціца *не*? Ці проста чалавек не захачеў багацця, славы, шчасця? Чаму пасля гэтых назоўнікаў у сказах стаіць указальны займеннік: *багацця таго, славы тае, шчасця таго*?” Каб вызначыць граматычную і стылістычную ролю названых моўных сродкаў, трэ-

ба мець большую філалагічную дасведчанасць і вопыт аналізу тэкстаў, чым гэта ўласціва сямікласнікам.

“Якія прыназоўнікі рускай мовы **зусім** не ўжываюцца ў беларускай?” (7 р, с. 178). Нават калі вучні паспрабуюць назваць такія прыназоўнікі, дык пазнавальнае і выхаваўчае значэнне гэтага задання будзе нулявое (а то і ніжэйшае), бо яно грунтуецца на ненавуковым меркаванні, што беларуская мова карыстаецца рускімі прыназоўнікамі (якая яна бедная!).

“У чым праяўляецца сувязь развіцця беларускай мовы з гісторыяй беларускага народа?” (6 р, с. 9). Пытанне для студэнтаў ВНУ.

«Якую ролю ў развіцці нацыянальнай культуры адыграла “Беларуская савецкая энцыклапедыя” (12 тамоў)? Напішыце сачыненне на тэму “Па старонках энцыклапедыі»” (8 р, с. 175). Пастаноўка пытання для сур’ёзнай навуковай працы.

“Як вы лічыце, ці магчыма ўсталяваць беларускую арфаграфію на якім-небудзь адным прынцыпе? Што, на вашу думку, у сучасным беларускім правапісе патрабуе ўдасканалення?” (10 – 11 р, пр. 69). На гэтыя пытанні адкажа не кожны студэнт-філолаг.

Ускладняюць засваенне і замацаванне лінгвістычных звестак і паняццяў шырока, неканкрэтна сфармуляваныя пытанні.

“Што вы можаце сказаць пра ўжыванне аднастаўных сказаў у дыялогу?” (8 р, пр. 198).

“Чым адрозніваюцца дадзеныя сказы? Аб чым сведчыць парадак слоў у іх?” (8 р, пр. 199).

“Як трэба вызначаць асноўную думку тэксту?” (6 р, с. 9).

Часам да тэкстаў ставяцца пытанні, на якія цяжка ці нават немагчыма адказаць (некаторыя з іх змяшчаюць і адказ).

“Чаму жыццё выпрацавала ў дзядка такія адносіны да хлеба?” (7 р, пр. 245).

“Чаму той, хто заўсёды прывык працаваць, без працы адчувае неспакой і нават – прыкрасць, страх?” (7 р, пр. 178).

“Чаму... у народных жартах пераважае не сатыра, а мяккі, незласлівы гумар?” (10 – 11 р, пр. 298). Хочацца адказаць: “Бо гэта ж жарт!”

Значная частка фармулёвак заданняў патрабуе літаратурнай апрацоўкі, якая павінна павысіць іх навуковы ўзровень.

“Карыстаючыся табліцай, аб’яднайце назвы жывёл **асэнсаванымі парамі** і складзіце сказы, ужываючы злучнік *а* ў гэтых парах (...*карова, а конь...*)” (6 р, пр. 303). Цяжка да немагчымасці “асэнсаваць” заданне!

«Напішыце пісьмо свайму сябру (сяброўцы) з **просьбай аб выкананні** якой-небудзь справы» (8 б, пр. 73). Змест вылучанай часткі можа быць перададзены болей дакладна: ...з просьбай выканаць якую-небудзь справу //... з просьбай зрабіць што-небудзь.

«Прачытайце верш Ніла Гілевіча «Мова майго народа». Якія функцыі мовы выяўляюцца ў гэтым творы?» (10 – 11 р, пр. 156). Больш дакладна будзе: «Якія функцыі беларускай мовы ў вобразнай форме паказвае паэт у гэтым вершы?»

«Прачытайце тэкст. Вызначце ў сказах дзейнікі і дакажыце, што яны **звязаны** (?) тэмай і раскрываюць яе» (8 р, пр. 88). Замест вылучанага слова трэба іншае – можа, *абумоўлены*.

Важную ролю ў развіцці мовы вучняў, у павышэнні іх агульнага культурнага ўзроўню адыгрываюць пісьмовыя і вусныя творчыя працы, тэмы якіх нярэдка фармулююцца ў падручніках, але, на жаль, не заўсёды дакладна.

«Напішыце сачыненне на тэму «Паважаць старэйшых – наш абавязак...» (8 р, пр. 34). Усё толькі абавязак! А хіба горш тут разумець і бацьчы не проста абавязак, а патрэбу душы, маральную патрэбу?.. Або неяк разам: і абавязак, і патрэбу.

«Напішыце сачыненне на адну з тэм: «Працай усё зможам, новы быт зложым» (Я. Купала); «Трэба новае ўсё ўзнесці, новы шлях адкрыць» (Я. Купала)...» (8 р, пр. 324). На сённяшняе разуменне, рэвалюцыйная «праграма будаўніцтва» новага жыцця шляхам ломкі, руйнавання ўсяго старога страціла сваю актуальнасць.

«Напішыце сачыненне на адну з тэм: «Мой горад – герой», «Вуліца майго дзяцінства», «Самы велічны помнік...» (8 р, пр. 225). Першая тэма арыентуе на горад Мінск ды часткова Брэст. Дарэчы, у назве замест злучка надрукаваны працяжнік, што істотна змяняе сэнс. Практычна вучням не ўсіх школ удалася пабачыць **самы велічны** помнік...

Практыкаванні з’яўляюцца неабходнай састаўной часткай працэсу навучання мове. У школьным падручніку яны грунтуюцца на выкарыстанні пераважна тэкстаў і сказаў. Зразумела таму, што адбору і падачы гэтага моўнага матэрыялу павінна аддавацца вялікая ўвага.

Уменне заўважыць, выявіць добры тэкст – адзін з паказчыкаў валодання мовай. Культура мовы чалавека, асабліва навукоўцы, выяўляецца і ў тым, наколькі акуратна, дакладна выкарыстоўвае ён чужыя тэксты.

Вядома, што ў тэкстах, якія падбіраюцца як дыдактычны матэрыял, аўтары падручнікаў часам робяць пэўныя змены. Гэта патрабуе пільнасці, бо неасцярожнае ўмяшанне можа значыць і нават сапсаваць тэкст.

У падручніку для 10 – 11-га класаў (р, с. 227 – 228) у тэме «Стыль мастацкай літаратуры» прыводзяцца ўрыўкі з п’есы Янкі Купалы «Тутэйшыя», якія ілюструюць мову-трасянку Мікіты Зноска. Вось першы сказ: «Мікіта. **Между протчим**, мамаша, я папрашу вас... я гэтага хачу...» Слова-паразіт *между протчим* (ва ўрыўку ўжыта чатыры разы) у сапраўднасці мае іншую форму – *меджду протчим*. Ужываючы яго з мэтай моўнай характарыстыкі персанажа, Янка Купала зменаў формы русізма ў пэўнай меры перакрывае яму шлях у беларускую мову – падае рускае слова не ў чыстым выглядзе *между*, а зьзначанае, сапсаванае (*меджду*), што павінна выклікаць адпаведнае стаўленне да яго.

Страфа з верша Л. Геніюш «Скарына», змешчанага ў зборніку «Невадам з Нёмана» (1967), мае рэдакцыю:

*Толькі навукі, пані над зямлёй,
мовяць мовамі розных чужынаў.
І першую кнігу на мове сваёй
друкуе нашчадкам Скарына.*

У падручніку (6 р, пр. 382) слова *чужынаў* заменена словам *чужынцаў*. Разбурана не толькі рыфма (*чужынаў – Скарына*), але змяніўся часткова і сэнс.

У некалькіх падручніках даюцца радкі верша П. Панчанкі «Беларуская мова» ў розных рэдакцыях.

Бывае, аўтары падручнікаў перабудоўваюць літаратурны тэкст, каб адлюстраваць у ім тую ці іншую тэму школьнага курса мовы. Зазнаў змены ўрываек з казкі У. Ягоўдзіка «Прыгоды Званочка»: «Дзяцел узляцеў на самы вялікі сук, **моцна ўчапіўшыся кіпцюрам і сухастоіну**, і пачаў з усяе сілы лупіць дзюбаю ў ствол. Па хмызняку загуляла раскацістае рэха, **разбудзіўшы лясных жыхароў**» (7 р, пр. 131).

Колькі ні думай, нельга даўмецца, як гэта дзяцел, моцна ўчапіўшыся ў сухастоіну, змог узляцець... Узнікае і другое пытанне: ці сапраўды дзяцел самая ранняя птушка, абуджальнік астатняга птаства і зверыны? Давялося звярнуцца да публікацыі гэтага твора ў зборніку У. Ягоўдзіка «Сонейка, свяці!» (1988). Там чытаем: «Дзяцел зноўку ўзляцеў на самы вялікі сук, моцна ўчапіўся кіпцюрам і сухастоіну і пачаў з усяе сілы

лупіць дзюбаю ў ствол. Па хмызняку загуляла раскацістае рэха”.

Варта зазначыць, што ў падручніку змешчаны два варыянты гэтага тэксту: “амаль аўтарскі” і значна зменены, пагоршаны. Пад апошнім паставілі – без слова *наводле* – прозвішча пісьменніка.

Значная частка моўнага матэрыялу для практыкаванняў бярэцца з класічнай літаратурнай спадчыны. Увядзенне ў навучальны працэс тэкстаў нашых класікаў садзейнічае паказу багацця, разнастайнасці, функцыянальна-стылістычнай дыферэнцыяцыі сродкаў беларускай мовы, спрыяе ўзбагачэнню і развіццю мовы навучэнцаў, усведамленню імі гістарычнай заканамернасці ўзнікнення і правамернасці існавання роднай мовы. Разам з тым паўстае праблема: у тэкстах, створаных у далёкія дзесяцігоддзі, сустракаюцца адхіленні ад сучасных літаратурных нормаў.

Як быць? Некаторых моўных хібаў можна пазбегнуць пры адаптацыі тэкстаў – шляхам апускання слоў, формаў, сінтаксічных канструкцый, якія ўступаюць у супярэчнасць з літаратурнымі нормаў. Але часцей (і гэта апраўдана) тэксты даюцца без змен, з пэўнымі адхіленнямі ў лексіцы, граматыцы і нават правапісе. Апошнія могуць успрымацца вучнямі і некаторымі настаўнікамі як правільныя, а значыць, вартыя пераймання і пашырэння. У канчатковым выніку гэта адмоўна адбіваецца на культуры мовы.

На нашу думку, трэба прадугледзець сістэму працы з такімі тэкстамі. Сутнасць яе ў тым, каб: 1) звярнуць увагу на адхіленні, 2) знайсці іх метадычна прыдатнае тлумачэнне, прывесці сучасныя літаратурныя адпаведнікі. Элементы такой працы закладзены ў некаторых падручніках. Так, у тэксце М. Гарэцкага (8 б, пр. 173) ёсць сказы: “Прыемна імчацца. Усякі палёт **прыемен**. Уздым пачуцця”. Адносна вылучанага слова даецца дадатковае заданне: “Знайдзіце ў тэксце прыметнік, які ўжыты ў кароткай форме. Што вы ведаеце пра такія прыметнікі і іх ужыванне ў мове?”. Напэўна вучні пад кіраўніцтвам настаўніка ці самастойна зрабяць правільны вывад і прапануюць сучасны адпаведнік слова – *прыемны*.

У падручніку для 5-га класа (6, 1995, пр. 194) змешчаны тэкст Цёткі і пад ім – заданне: “Знайдзіце словы, якія сёння маюць іншую форму”.

Да тэксту Ф. Янкоўскага (5 б, эксп., пр. 16) дадзены пытанні, адно з іх: “Норма літаратурнай мовы адпавядае слова *шафёр*. Чаму ў тэксце ўжыта яшчэ слова *шофер*?”

Выкананне падобных заданняў, адказы на пытанні адносна ўстарэлых, ненарматыўных слоў, формаў, канструкцый дапамогуць школьнікам павысіць навукова-даследчы пачатак пры вывучэнні мовы, глыбей усвядоміць змены ў мове, атрымаць паняцце пра гістарызм нормы.

Мы ўжо закраналі сказы, што выкарыстоўваюцца як прыклады ў правілах і азначэннях. Спынімся цяпер на **сказах, якія дадзены ў практыкаваннях**. Тут таксама шмат самагужных, самаробных сказаў. Выпішам некалькі прыкладаў з падручніка для 8-га класа школ з рускай мовай навучання.

Мы пераможам. Усімі сіламі наляжам на прамысловасць (Газ.) (пр. 24). *Людзі пачалі асваенне цаліны, бо бачылі ў ёй вялікія магчымасці напавіць сваю гаспадарку* (Газ.) (пр. 109). *Паважаныя камбайнеры, не пакідайце ў полі каласоў!* (пр. 177). *Факты красамоўна сведчаць пра быт першых людзей на зямлі* (пр. 71). *Кожны павінен мець грамадзянскае сумленне. Сумленне – фільтр (?) душы* (пр. 274). *На гары, ля вячыстага дуба, мы разлажылі касцёр* (пр. 295). *На тым тыдні, калі толькі адкрыўся паляўнічы сезон, мы з сябрам блукалі па балотах і зарасніках* (пр. 295).

Такія сказы вучаць не дакладнасці і змястоўнасці мовы, а хутчэй наадварот – прыблізнасці і нават неакуратнасці выказвання думкі. А ў двух апошніх сказах дэманструюцца паводзіны вучняў, вельмі небяспечныя для жыцця дрэва і чалавека.

У некаторых прыкладах-сказах недакладнасць і алагізм настолькі відавочныя, што проста дзіва, як гэтага маглі не заўважыць аўтары і рэдактары падручнікаў.

Шавец пашыў прыгожы касцюм (8 б, пр. 114). *Груша падрасцала на вачах, упрыгожвалася белым цветам* (8 р, пр. 283). *...І толькі адзін з іх [сыноў] вярнуўся з вайны, каб неўзабаве памерці ад ран* (10 б, пр. 66). *Я хуценька адзеўся і выйшаў з хаты. Туды, на музыку, апроч мяне, пацягнуліся і людзі* (8 р, пр. 300). *Скакун ехаў па лясной дарозе на белым **кани*** (10 – 11 р, пр. 135). *Я, бядой апалены, павінен вызначыць пракаветны гэты шлях* (8 р, пр. 106). *Пачала і я падлічваць годы, няўмела, але шчытна тусаваць (?)* (8 р, пр. 106).

Цяжкасць адэкватнага ўспрымання зместу такіх сказаў тлумачыцца і тым, што большасць іх вырвана з шырэйшага кантэксту.

Алена БАГАМОЛАВА

ЭКСПРЭСІЎНА-ВЫЯЎЛЕНЧАЯ ФУНКЦЫЯ ГУКАПІСУ Ў ПАЭТЫЧНЫМ РАДКУ

АДКАЗЫ

1. Паўтор тых ці іншых гукаў, іх спалучэнняў у залежнасці ад ідэйна-мастацкага зместу твора, ад аўтарскай задумы выкарыстоўваецца ў мастацкіх тэкстах, у прыватнасці ў паэтычнай мове, з рознай стылістычнай мэтай. Часцей за ўсё гукапіс (алітэрацыя ці асананс) звязаны са слыхавымі асацыяцыямі аўтара / чытача, таму названыя фанетычныя прыёмы працуюць найперш на стварэнне гукавога малюнка.

Празрысты звон, / Грымоткі грукат, / Скалісты свіст, / Магутны гул – / Усе разрозненыя гукі / Цяклі, / Каб зліцца / у агул, / Хісталі / Ўздрыбленыя хвалі, / Глыбаста білі ў небасхіл (А. Разанаў). У прыведзеных радках паўтараюцца розныя па спосабе ўтварэння гукі. Так, шчылінныя свісцячыя [з], [з'], [с], [с'] аўтар ужывае шматразова, каб перадаць больш ціхіх гукі хваль – звон, свіст, для імітацыі моцных гукаў хваль ужываюцца выбухныя і фрыкатыўныя [г], [д], [т], [б], [к], а таксама дрыжачы [р]. Грымоты і гул увасобіліся яшчэ ў галосных [у], [а]. Трэба зазначыць, што апісаныя гукавыя малюнкi нібы чаргуюцца, таму ў дадзеным выпадку мы гаворым пра два гукавобразы (звон, свіст і гул, грымоты). З гэтага вынікае, што гукапіс выконвае ў вершы кампазіцыйную ролю.

Ты [мова] ўвабрала / ў нялёткавы гоман, / у пясчотны / вясновы напеў / подых буры, / і грукаты грому, / і маланак / распалены гней (А. Каско).

Гукі і словы роднай мовы выклікаюць у аўтара самыя розныя асацыяцыі, самыя лепшыя пачуцці. Яе гучанне ўяўляецца яму то напевам вясновым (ён увасобіўся ў санорных [н], [в], [в']), то гоманам пялёсткаў (ён гучыць у паўторы галоснага [о] і санорных [ў], [л], [л']), то бурай, громам і гневаам распаленай маланкі (яны перадаюцца праз гукі [р], [у], [а]). Алітэрацыя і асананс гэтых радкоў нагадваюць пра багацце мовы, яе непаўторнасць і гнуткасць (з яе дапамогай можна перадаць самыя розныя думкі і эмоцыі), сілу і веліч. Мова сапраўды над зямлёй, над рэчаіснасцю, дадзеная з нябёсаў.

Уцякала зіма ад вясны, / Уцякала па рэках, азёрах, / Лес затрэскаў, закрэктаў, зануў, / Здрадзіў лёд – / і вада на прасторы (Р. Барадулін).

Прыкметы надыходу вясны розныя: гэта і чорныя лапікі-праталіны, і радасна-сумныя капяжы,

У чэрвеньскім нумары А. Багамолава разгледзела фанетычныя сродкі стварэння экспрэсіўнасці ў паэтычнай мове. Практыкаванні да гэтай тэмы надрукаваны ў № 9.

і чароўна-чысты блакіт нябёсаў, а таксама вірлівы крыгаход... Лёд трэскаецца, нібы здраджвае зіме, растае, сплывае. Гэты трэск і аўтару, і чытачу чуецца ў словах *рэкі, азёры, затрэскаў, закрэктаў, здрадзіў, прастора*, а дакладней у гуку [р], які найбольш яскрава адлюстроўвае шум крыг, паводкі.

Так хораша басанож / Ступаць у пясок неастылы! / У сне пасміхаецца ноч – / Прыемнае нешта прысніла (Р. Барадулін).

Цішыня таксама мае свае гукі – тыя гукі, якія не рэжучь слых, не пранізваюць прастору. Менавіта такія гукі атрымліваюцца ў выніку паўтору [с], [с'], [ц'], [ц']. Так ціхенька ступае босая нага па сыпучым цёплым пяску, так ціхенька пасміхаецца ноч: у яе ціхіх прыемных сны.

Медзь па азёрах сплывае, / Сум у небе імглістым... / Як песня, з галін злятае / Лісце, лісце, / Залацістае лісце, / Сто лісцяў, / Дзесяць лісцяў, / Ліст (У. Караткевіч).

Як розныя словы складаюцца з адных і тых літар, так і ў выніку розных аўтарскіх асацыяцый паўтор адных і тых гукаў імітуе розныя з'явы, іх прыкметы і дзеянні. Так паўтор свісцячых [з], [з'], [с], [с'], [ц'], [дз'] стварае гукавобраз лістападу: ціхай восеньскай песняй злятаюць лісты, з кожным парывам ветру іх менш і менш, і таму шум усё цішэй і цішэй, пакуль не ўпадзе апошні ліст. Восем вершаваных радкоў звязвае ў адно цэлае не толькі ідэя верша, але і паўтор пералічаных гукаў, у выніку якога ствараецца вобраз сумна-ўрачытага лістападу, жоўтай восені. Гэта дае падставы гаварыць пра кампазіцыйную ролю гукапісу верша.

На возеры лодкі-маторкі / І вёсел вясёлы ўсплэс; / Ўсміхнуліся першыя зоркі, / І вечар расінкі растрас (Я. Пушча).

Бадзёры, вясёлы настрой аўтара перадаецца ў выніку паўтору санорных гукаў [н], [р], [в], [в'], [л], [л'], [м], [м'] і галоснага [о] (графічна *о, ё*). Гучнасць малюнка бездакорная, бо пералічаныя гукапаўторы лёгка атаясамляюцца з эмацыянальнымі выклічнікамі *вой!, ого!, гэй!*, якія перадаюць у дадзеным выпадку радасць і захапленне летам, возерам, вяселлем зоркамі – зямным і незямным характвам.

Белы, чысты, светлы снег / З неба свеціць. / Галаву ўскінь уверх / І – аслепіць... (Л. Галубовіч).

Чысціня і светласць нябёсаў, а таксама снегу, які яны дораць, аўтару чуецца ў гукапаўторах

зычных ([с], [с'], [ц']) і галосных ([э], [і]): так ціхенька і ўрачыста сыплецца снег, так ціхутка і радасна ў небе і ў сэрцы.

2. У вершы Р. Барадуліна “На шашы і ля шашы”, адрасаваным дзецям, у кожным радку ўжываецца адзін раз або 2 – 4 разы шыпячы гук [ш]. Удала падбраныя аўтарам словы ствараюць не толькі наглядны малюнак жыцця шашы, але і гукавы вобраз: сама шаша шыпіць-шуміць коламі машын, а таксама шыкуе і, магчыма, шчыруе шпак на шыпшыне, а пад шатамі ляшчыны ў цішы схаваліся спарышы. Такі верш, безумоўна, шліфуе гукавую выразнасць дзіцячага маўлення. Як вядома, артыкуляцыя гука [ш] у дзіцей бывае праблематычнай. Варта ўгадаць апавяданне “Зачараваная літара” В. Драгунскага, дзе якраз і апавядаецца, што дзеці замест гука [ш] вымаўлялі [х], [с], [ф]. Магчыма, гэта выклікана тым, што гук [ш] адносіцца да так званых двухфокусных пярэдне-сярэднепаднябных гукаў; пры гэтым працуюць пярэдня і сярэдня частка языка, якая набліжаецца да сярэдняга паднябнення. Складанасць вымаўлення, відаць, тлумачыцца яшчэ і тым, што ўсе гукі ([ш], [ф], [х], [с]) адносяцца да гукаў шчылінных (фрыкатывных) – утвараюцца адным спосабам.

3. *Да дрэжыкаў картава / Рыняць карагачы: / – Завя і атава... / Цяпер / па-рра-га-чы!* (Р. Барадулін).

Складападзел як сродак стварэння экспрэсіі мае на мэце адзначыць слова, на якое прыпадае сэнсавая ці эмацыянальная нагрузка. Лёгка і натуральна смяяцца са смешнага, а пасмяяцца з нясмешнай сітуацыі часам няпроста, часам непрыстойна. Сапраўды, паспрабуй парагатаць тады, калі ўсё складалася не так, як хацелася б. Паўтор гука [р], а лепш сказаць больш працяглае яго вымаўленне, павялічваюць час гучання слова, як і складападзел. Доўгі гук [р] імітуе таксама рогат. Можна сцвярджаць, што ступень экспрэсіі слова, якое з’яўляецца сэнсава важным, у выніку падвойваецца.

– *Імяніны – / свята святаў, – / Мне з усмешкай / Кажы тата. / Падарыў сягоння / Ён / Дзівацацку – / Тэ-ле-фон!* (В. Лукша).

Як відаць, твор В. Лукшы адрасаваны дзецям. Менавіта на эмоцыі маленькага дзіцяці (радасць, захапленне) і паказвае складападзел слова *тэ-ле-фон*. Складаючыся з трох складоў, адзін з якіх мае гук [ф] неславянскага паходжання, выдзеленае слова можа выклікаць цяжкасці пры вымаўленні. Таму, безумоўна, яго лягчэй паспрабаваць гаварыць па складах.

Ад першай кулі гінуць. / Ад апошняй. / Не памі-рай-це!.. / Хлопчыкі мае (Я. Янішчыц).

Цяжка, пякельна-балюча не дачакацца з вайны блізкага чалавека, сына! Сама сітуацыя напоўнена трагізмам і горыччу. Цяжка ў любым выпадку: ці куля была першаю, ці апошняю. Сэр-

ца паэткі і сэрца кожнай маці просіць-крычыць: *не памі-рай-це!*. Лагічны і эфатычны націскі ў адпаведнасці з ідэйна-тэматычным зместам твора сканцэнтраваліся ў загадным ладзе дзеяслова, што якраз і адлюстроўвае яго складападзел.

Я ста- / мі- / ла- / ся, мілы мой, / Быць тваёю і не тваёй... (А. Багамолава).

Няпэўнасць у адносінах, нявызначанасць уласнага стану, неакрэсленасць у будучыні сапраўды стамляюць амаль кожнага чалавека, бо лёгка быць летуценнікам (“мець у душы неба”), калі ты ўсё ж такі ідзеш па зямлі ўпэўнена. Таму цяжар доўгага чакання, выпрабаванне нявызначанасцю ў адносінах з бліскім чалавекам адлюстраваліся ў складападзеле слова *ста-мі-ла-ся*.

З глыбінь, / як лава з кратэра, / вырвецца распад. / Экс- / перы- / мен- / та- / та- / ры / не ідуць назад (А. Разанаў).

Эксперыментатары заўсёды першыя ў сваіх справах, заўсёды зацікаўленыя і апантаныя. Іх адкрысці, як правіла, прадвызначаюць і прыватнае жыццё, і ход гісторыі – даюць магчымасць Свету і Сусвету рухацца наперад. “Першапраходцы” ніколі не спыняюцца на дасягнутым, і яны ніколі не адступаюць. Вялікую павагу ўкладвае аўтар, а разам з ім і чытач, у слова, падзеленае на складкі. Кожны новы склад для яшчэ большага ўзмацнення экспрэсіі паэт падае асобным радком. Гэта таксама вылучае слова з шэрагу іншых, у ім – сэнс, у ім – эмоцыя, вартыя ўвагі і, паўторымся, павагі.

Певень, палкай падбіты, скача, як конік, / І здзіўленым курам, як зрынуты Бог, / Утрапёна крычыць ад болю і гонару: / “Не па-паў! Не па-паў! Мі-ма ног! Мі-ма ног!” (У. Караткевіч).

У прыведзеным кантэксце адразу некалькі слоў падзелены на складкі. Відавочны таксама алегарычны сэнс радкоў, і мы бачым паводзіны не птушкі, а чалавека з адпаведнымі рысамі характару. Хаваючы боль, дэманструючы гонар у сітуацыі, калі церпіш усё ж паражэнне, крычыш, што жывы і што нават не дакрануліся да цябе. У кожным слове, выдзеленым складападзелам і клічнай інтанацыяй, адпаведная эмоцыя “пеўня”.

4. На “гукавых сустрэчах” (Р. Будагаў) заснавана дакладная рыфма паэтычных радкоў, каламбурны, паранамазія.

А. абразы – абразы, выраз – вырас (Р. Барадулін).

Першая пара слоў мае аднолькавае напісанне, але рознае гучанне. Лексемы з’яўляюцца амографамі, таму націск выконвае сэнсаваразмжэвальную функцыю. Маючы аднолькавае напісанне і падобнае гучанне, словы сэнсава кантрастуюць: не важныя знявагі людзей, калі ёсць абразы каханых вачэй у душы.

У другім выпадку ў выніку аглушэння канцавога зычнага ў слове *выраз* два словы гучаць

аднолькава: [вырас]. Відавочная яшчэ адна разнавіднасць аманіміі – фанетычная; аўтар ужывае словы-амафоны. Такім чынам, у выніку выкарыстання амографу і амафонаў паэт стварае не толькі дакладную рыфму, але і каламбуры.

Сугучныя лексемы дзякуючы гукавой абалонцы збліжаюцца і ў дадзеным кантэксце кантрастуюць сэнсава.

Мала кавы – малака вы, мала чаю – малачаю, пакашу – па кашу (В. Вітка). Прыведзеныя словы ці спалучэнні слоў – выпадковыя гукавыя супадзенні: яны не аднолькавыя паводле правапісу, не тоесныя па значэнні. Супадзенне гукавой абалонкі лексем дазволіла аўтару стварыць каламбур. Паранамазія, пакладзеная ў аснову стылістычнага прыёму, дэманструе моўнае чутцё паэта, яго віртуознае ўменне затрымаць увагу чытача на лексіка-фанетычным узроўні і зрабіць тэкст забаўляльным, цікавым.

Са сну – сасну, лячу (ляцець) – лячу (лячыць), палячу (паляцець) – палячу (палячыць), доўгая – доўга я, каралі – каралі (караць), паспелі (сталі спелымі) – паспелі (зрабілі своечасова), як след – след (С. Грахоўскі). Гукавыя супадзенні слоў ці іх формаў, а таксама іх спалучэнняў, як і ў папярэднім прыкладзе, дапамаглі аўтару стварыць каламбур, заснаваны на паранамазіі. Паўтор фанетычна аднолькавых ці падобных слоў ва ўсіх вершаваных радках выконвае кампазіцыйную ролю пры пабудове верша. Кожны новы радок нібы вынікае з папярэдняга і пераклікаецца з ім. У кожным радку адкрыццё сэнсавае і фанетычнае, у кожным радку “гукавая гульня” (А. Б.).

Ігракі – і гракі (С. Блатун). Стылістычны прыём паранамазіі аб’яднаў у адным радку ігракоў і гракоў, у выніку чаго атрымаўся яскравы вобраз і дакладная рыфма.

Б. Аглушэнне зычных, як у канцы слова, так і ў сярэдзіне, спрыяе стварэнню дакладнай рыфмы. Творчае заданне змога адлюстраваць моўны густ навучэнцаў, глыбіню авалодання тэмай.

5. *А. Хмель – хмялее, чмель – чмялее* (Р. Барадулін) – пары роднасных слоў. Неалагізм-дзеяслоў *чмялее* (са значэннем ‘мае шмат чмялёў’, утвораны ад назоўніка *чмель* па аналогіі з *хмель – хмялее*) выконвае эстэтычную функцыю. Такая таўталогія як стылістычны прыём надае радкам гумарыстычнае гучанне.

Словы *салавей – асалавеў* (С. Законнікаў) не роднасныя: першае з іх называе птушку, а другое рэалізуе значэнне ‘паўсонны, расслаблены, паўпрытомны’. Аднак сугучныя словы, ужытыя ў адным кантэксце, дапамаглі аўтару з тонкім гумарам апісаць звычайную з’яву рэчаіснасці.

З’есць – з’едзь, з’едзь – едзь (Я. Сіпакоў). Першая пара – словы этымалагічна роднасныя, у выніку словаўтваральнага і марфемнага аналі-

заў можна прасачыць, што яны маюць адзін карань *-ед-* / *-ес’-* / *-едз’*: *яда – есці – з’едзь*. У пары *з’едзь – едзь* мы назіраем такі від паранамазіі, пры якім выкарыстоўваецца фармальная, не сэнсавая, блізкасць слоў, аднак іх гукавое сугучча стварае дакладную рыфму і нібы падкрэслівае агульнае для аўтара ў сутнасці гэтых з’яў.

Запярэчыў – рэчам, у парадку рэчаў – рэчы, дарэчы; робяць – угробяць (П. Макаль). Лексемы *запярэчыць* ‘выказаць нязгоду’ і *дарэчы* ‘у час, у патрэбны момант’ не аднакаранёвыя са словам *рэч*. Сугучныя словы, аб’яднаныя адным кантэкстам, ствараюць каламбур: кожны наступны раз слова, ужытае з часткай *рэч*, мае новае значэнне. Праз раскрыццё зместу сугучных слоў раскрываецца ідэйна-эмацыянальны змест радкоў: пэўныя людзі не любяць, каб ім **пярэчылі**, а самі, **дарэчы**, робяць тое, што захочуць. Нават **робяць** такое, за што іх саміх можна **ўгробіць**. Словы *робяць – угробіць* таксама фанетычна падобныя, але не роднасныя. Аднак менавіта іх гукавое падобенства акцэнтуюе ўвагу чытача на тым, што вынік, нягледзячы на знешняе, фанетычнае падобенства слоў, можа быць самы кепскі.

Б. Гл. заданне 4, пункт Б.

6. Даўжыня радкоў, як і даўжыня слоў, у вершы Г. Бураўкіна вынікае з яго ідэйна-эмацыянальнага зместу. Твор прысвечаны народнай песні, якую, як і мову беларускую, ні з якой іншай збытаць нельга. Для лірычнага героя родная песня – малітва, што з душы цячэ. Таму кожнае слова пра яе характэрна і непаўторнасць вынесена ў асобны радок: каб не забыліся, каб памяталі.

7. Гукавообраз у вершаказе А. Разанова “Жорны”.

Жорны – прылада для памолу зерня, ручны млын з двух каменных дыскаў. Ніжні дыск нерухомы, таўсцейшы. Верхні – больш лёгкі, з адтулінай для засыпкі зерня. Ён прыводзіўся ў рух пры дапамозе доўгага круглага кія (млэна), верхні канец якога ўстаўляўся ў бэльку ці адтуліну спецыяльнай планкі, прыбітай да сцяны, а ніжні – у жалезную скабу на краі верхняга каменя.

Цяпер, калі чытач уявіў сабе такую прыладу працы, як жорны, можна зразумець, чаму праз асноўны комплекс гукаў слова-назвы – *жор* – аўтар раскрывае сутнасць прадмета. Ці **жорны** стаіць **парожнія**, ці яны **ажываюць** – **разварушваюцца**, калі “**жораюць**” пачастунак, ці яны **варожаць**, што **атрымаецца з пачастунка (корж, аладак ці піражок)**, яны маюць круглую форму; і гэтая іх форма ўвасобілася ў гуку [о]. Праз увесць вершаказ ідуць словы з зацвярдзелым вібрантам [р] і шыпячымі [ж], [ш] (*парожнія, жорны, жадаю, жменя, зерня, ажываюць, “жораюць”, жня-яр-серп, прадоўжваў, завяршэння, жарству, жыта, пшаніцы, кружацца, кругавароту, ружанца, журанца, паражэння* і г. д.).

Паўтор гука [р] дазваляе нам уявіць, як жорстка рэжуць зерне жорны, праз ужыванне [ж], [ш] уяўляецца, як жорны ператрушчваюць зерне, перашароўваюць. І гэты кругазаверот вечны, працяглы, бо гэтаксама кружацца між сабой зямля і неба, і гэта працягласць руху адлюстроўвалася ў плаўных санорных гуках, доўгіх па вымаўленні [н], [н'], [м], [м'], [л], [л']: *жорны, узорны, завяршэнне, ячмень, між, зямля, неба, ножны, зорны, паражэння, перамогі* і інш.

8. У вершы “Страх” А. Бадака, напісаным для маленькіх чытачоў, ужываюцца гукаперайманні (*стук-стук-стук, жыць-жыць-жыць, шах-шах-шах*) і выклічнік (*ой-ой-ой!*). Названыя фанетычныя сродкі выразнасці мовы разам з алітэрацыяй (паўтор свісцячых [с], [з'] у 2 – 4, 11 – 13 радках; паўтор шыпячых [ж], [ш] у 5 – 7 і 10 радках) ствараюць гукаобраз страху. Узмацняе патычную экспрэсію яшчэ і ўвасабленне, бо страх можа, як і чалавек, узлазіць на дрэва, бегаць па палянцы, ляжаць пад сасной. Дзеці баяцца цемнаты, таму страх у іх уяўленні з'яўляецца разам з цемнатой; тады, калі абрысы прадметаў невыразныя, а начныя гукі набываюць іншы змест. Але аўтар запэўнівае, што няма чаго баяцца: страх знікне, калі з'явіцца дзённае святло.

9. Менавіта сродкамі фонікі паэты перадаюць слыхавыя ўражанні. У мове ёсць шмат слоў, якія ўзніклі ад гукаперайманняў і выклінікаў з мэтай імітацыі гукаў жывой і нежывой прыроды. Па сваёй граматычнай прыналежнасці гэтыя словы – анаматапеі, як правіла, з'яўляюцца назоўнікамі і дзеясловамі (у прыведзеных прыкладах – усе дзеясловы і адзін назоўнік):

зумкае ← *зум, зум; крэхча* ← *крэх, крэх* (так паэт імітуе гукі казюлек, птушак, якія прачнуліся ад зімовага сну) – Н. Гілевіч;

войкае ← *вой, вохкае* ← *вох* (скардзіцца сараканожка) – І. Муравейка;

цвіркочуць ← *цвірк-цвірк* (падаюць тоненькія галасы кураняты) – А. Лойка;

войкала ← *вой!* (так плакала-галасіла бура ў бары) – Р. Барадулін;

ціўкаў ← *ціў-ціў* (калі трэба было крычаць, лірычны герой так ціха падаваў голас) – Ю. Свірка;

кукаванне ← *ку-ку* (так абуджае свет вясна, парушаючы маўчанне зімы) – А. Куляшоў;

замэкаеш ← *мэ-мэ* (у залежнасці ад абставін і чалавек можа замэкаць козлікам) – В. Зуёнак;

цмокае ← *цмок-цмок* (так сонныя хвалі набягаюць адна на адну, імкнучыся да берага) – У. Караткевіч;

курлыкне ← *курлы-курлы* (аўтару чуецца, што і калодзежны журавель падае такі голас, як птушка) – М. Аўрамчык;

дзынкне ← *дзын-дзын* (галінка спрасоння краінаецца шкла, а яно дзынкае) – С. Гаўрусёў.

10. Гукаперайманні бываюць агульнамоўныя (*цік-так, мяў-мяў*) і аказіянальныя, або аўтарскія, якія адлюстроўваюць арыгінальнасць слыхавых асацыяцый творцы. У самых незвычайных рэчах і з'явах, іх дзеяннях паэту чуецца то песня, то звон, то шэпт.

Верш М. Башлакова названы гукапераймальным словам *доні-донь*, якое мае індывідуальна-аўтарскі характар. Што чуецца аўтару, а разам з ім і чытачу, у гэтых гуках? Па-першае, калі адлятае зіма на *завейных крылах* і чуецца звон на рацэ, калі сонца прамень падае на далонь, тады нараджаецца новы вясновы дзень – *доні-донь*. Па-другое, калі ззяюць вочы каханай, калі зацвітае блакітам кветка надзей, што свяцілася ў снах, тады ж звяняць капляжы – *доні-донь*. Відавочна, што абуджэнне вясны, як і абуджэнне пачуццяў, увасобілася ў меладычна-мілагучным, рамантычна-ўзнёслым *доні-донь*.

11. Гукапераймальныя словы ўжывальныя ў мове твораў для дзяцей. І гэта натуральна, паколькі мэта пісьменніка – наблізіць мову твораў да маўлення дзіцяці, каб тэкст пры ўспрыманні не выклікаў цяжкасцей.

Дзеці спазнаюць свет раней, чым дакладна авалодваюць мовай. Розныя прадметы, з'явы прыроды, жывыя істоты маюць пэўныя якасці і ўласцівасці, выконваюць дзеянні, якія “агучваюцца” ці называюцца з дапамогай гукаперайманняў:

чык-чырык (падае голас верабейка);

дзінь-дзінь, бом-бом (звіняць ад расы верасы);

жу-жу-жу, жу-у (кружыць над кветкамі чмель);

стук-стук, тук-тук (для дзяцей вядомы гук, бо так “лечыць” дрэвы дзяцел);

лоп-лоп (певень лапоча крыламі);

ку-ка-рэ-ку!.. (спявае певень).

Ва ўжыванні гукапераймальнага слоў ёсць элемент гульні, што робіць твор лёгкім для ўспрымання, забаўляльным.

12. У працэсе стварэння твора мысленне паэтаў могуць перапаўняць словы, сугучныя апорнаму, якое звязана з асноўнымі вобразамі. Менавіта па гэтай прычыне твор будзецца з сугучных слоў, а гукапіс выконвае кампазіцыйную функцыю, як і ў вершы “Крык крыг” Р. Барадуліна. Найбольшая колькасць слоў верша якраз-такі і мае ў гукавым комплексе гук [р]: *рака, ичыфуха, разумю, рупіць, скруха, скруціць, вір, круты, прэч, праз, чараты, карчы, страх, ярах, дрэх, просіцца*. Паўтор гука [р] імітуе крыгаход на рацэ, які ў аўтарскім уяўленні атаясамляецца з “крыкам крыг”. На раскрыццё ідэйна-эмацыянальнага зместу твора працуе таксама даўжыня радка. Лічыцца, што ўжыванне кароткіх слоў, тым больш роўных даўжыні сказа, робіць радок “рубленым”, немілагучным. У нашым выпадку гэта апраўдана галоўнай ідэяй твора: паказаць, як рака прачынаецца-ўскрываецца ад зімовага сну, ад скрухі зімавею, ад глухаты начы.

ЗМЕШАНЫЯ СПАСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ ГРАМАТЫЧНЫХ ЗНАЧЭННЯЎ

У падручніках і навучальных дапаможніках па ўводзінах у мовазнаўства беларускія, расійскія, украінскія аўтары да апошняга часу звычайна абмяжоўваліся разглядаць найбольш пашыраных у мовах свету спосабаў (сродкаў) выражэння граматычных значэнняў (афіксацыя, унутраная флексія, націск, музычны тон, рэдуплікацыя, суплетывізм, асноваскладанне, службовыя словы, інтанацыя і парадак слоў)¹.

Што ж да класіфікацыі спосабаў, то звычайна іх падзяляюць на два тыпы – сінтэтычныя і аналітычныя. З такой класіфікацыяй спосабаў выражэння граматычных значэнняў сустракаемся, напрыклад, у падручніках А. Рэфармацкага, Ю. Карпенкі, М. Качаргана, дапаможніках Л. Бараннікавай, В. Рагаўцова і А. Юрэвіча, І. Юшчука². Да **сінтэтычных** адносяць такія спосабы, калі граматычныя значэнні выражаюцца сродкамі, якія знаходзяцца ў межах слова. Да іх належаць афіксацыя, унутраная флексія, націск, музычны тон, рэдуплікацыя, суплетывізм, асноваскладанне. **Аналітычныя** – такія спосабы, калі граматычныя значэнні выражаюцца асобна, сродкамі па-за словам. Гэта перадача граматычных значэнняў з дапамогай службовых слоў, інтанацыі і парадку слоў.

Апошнім часам у навучальнай літаратуры па ўводзінах у мовазнаўства некаторыя аўтары сталі вылучаць яшчэ адзін спосаб выражэння граматычных значэнняў: **змешаны**, або **гібрыдны**. Сутнасць яго ў тым, што граматычныя значэнні перадаюцца адначасова і ў слове, і па-за ім, г. зн. сінтэтычна і аналітычна. Аднак аўтары дапаможнікаў толькі канстатуюць наяўнасць такога спосабу і як ілюстрацыю прыводзяць адзін-два прыклады. Так, у кнізе Т. Вендзінай адзначаецца: “Існуе і гібрыдны, або змешаны, спосаб выражэння граматычнага значэння, калі яно перадаецца і паўназначным словам, якое мае формы словазмянення, і службовым (параўн. рус. *в дом-е*: значэнне месн. скл. тут выражана прыназоўнікам і флексіяй), або двума паўназначнымі словамі, параўн. рус. *я нес-у*: катэгорыя асобы тут выражана аналітычна (з дапамогай займенніка *я*) і сінтэтычна (з дапамогай флексіі *-у*)”³. А вось што гаворыцца на конт гэтага ў дапаможніку А. Гіруцкага: “Змешаны, або гібрыдны, тып выражэння граматычных значэнняў аб’ядноўвае прыметы сінтэтычнага і аналітычнага тыпаў. Так, у рускай мове граматычнае значэнне меснага склону выражаецца дваяка: сінтэтычна – склонавай флексіяй і аналітычна –

прыназоўнікам (*на машине, в доме, в лесу, о земле, об аварии* і г. д.)”⁴. У кнізе П. Сцяцко змешаныя спосабы перадачы граматычных значэнняў не вылучаюцца. Разам з тым адзначаецца, што “ў сінтэтычных мовах граматычныя значэнні дублююцца – перадаюцца як у самім слове, так і ў залежных ад яго дапасаваных членах сказа”⁵, г. зн. змешана. Пра гэта пераканальна сведчаць разгледжаныя аўтарам два прыклады (з беларускай і рускай моў). Так, у беларускай мове ў сказе *Кветкі раслі на гэтым участку* значэнне множнага ліку перадаецца, паводле аўтара, канчаткам *-і* назоўніка *кветкі* і канчаткам *-і* дзеяслова *прошлага часу раслі*, а значэнне назоўніка меснага склону *на участку* тройчы: канчаткам назоўніка (*участк-у*), канчаткам у дапасаваным займенніку (*гэ-ым*), а таксама прыназоўнікам (*на*).

У артыкуле робіцца спроба вылучыць разнавіднасці змешанага (сінтэтычна-аналітычнага) спосабу выражэння граматычных значэнняў і акрэсліць іх сутнасць. Змешана могуць выкарыстоўвацца, напрыклад, наступныя спосабы і сродкі.

1. **Афіксацыя і прыназоўнік**. Так, у спалучэнні *на шашы* значэнне меснага склону выражаецца двума спосабамі: сінтэтычным – афіксацыяй (канчаткам *-ы*) і аналітычным – выкарыстаннем прыназоўніка (*на*). Параўнаем таксама спалучэнне *каля шашы*, дзе значэнне роднага склону перадаецца сінтэтычна-аналітычна: канчаткам *-ы* і прыназоўнікам *каля*.

Што ж да іншых граматычных значэнняў гэтых словаформаў (жаночага роду, адзіночнага ліку), то яны перадаюцца сінтэтычна (канчаткам *-ы*).

2. **Афіксацыя і марфалагічны сродак** (асабовы займеннік). Параўнаем: *нішаш і ты нішаш*. Граматычныя значэнні 2-й асобы і адзіночнага ліку ў дзеяслоўнай форме выражаны: у першым прыкладзе – спосабам афіксацыі (канчаткам *-аш*), у другім – комплексна: сінтэтычна (канчаткам *-аш*) і аналітычна (займеннікам *ты*).

3. **“Дваяная афіксацыя”**. Напрыклад, у словазлучэнні *прыгожую дзяўчыну* граматычныя значэнні назоўніка (жаночы род, адзіночны лік, вінавальны склон) перадаюцца сінтэтычным спосабам (афіксацыяй, канчаткам *-у*) і аналітычна (афіксацыяй, канчаткам *-ую* словаформы прыметніка). Або: *вучаніца напісала*. Тут у дзеяслоўнай форме змешаным спосабам (сінтэтычна – канчаткам *-а* дзеяслова і аналітычна – канчаткам *-а* назоўніка) выражаюцца граматычныя значэнні жаночага роду і адзіночнага ліку.

Іншыя ж граматычныя значэнні гэтай сло-ваформы перадаюцца сінтэтычна: закончанага трывання – прыстаўкай *на-*, прошлага часу – суфіксам *-л-*.

4. **“Двойная афіксацыя” і прыназоўнік.** Так, у словазлучэнні тыпу *каля пячанага шляху* граматычнае значэнне роднага склону назоўніка *шлях* выражана тройчы: адзін раз – сінтэтычна (канчаткам назоўніка *шляху*) і два разы – аналітычна (канчаткам дапасаванага прыметніка *пячанага* і прыназоўнікам *каля*). Таксама: у *новым тэатры*. Тут граматычнае значэнне меснага склону залежнага кампанента (*тэатры*) перадаецца комплексна: канчаткам *-ы* (г. зн. сінтэтычна), а таксама канчаткам прыметніка *нов-ым* і прыназоўнікам *у* (г. зн. аналітычна).

5. **Афіксацыя і сінтаксічны спосаб** (функцыя слова ў сказе). Параўнаем: *самалёт абстраляў карабель* і *карабель абстраляў самалёт*. Тут у назоўніках *самалёт* і *карабель* граматычныя значэнні назоўнага або вінавальнага склону, мужчынскага роду выражаюцца і сінтэтычна (нулявым канчаткам), і аналітычна (паводле сінтаксічнай функцыі назоўнікаў). Так, гэтыя назоўнікі маюць граматычнае значэнне назоўнага склону, калі яны ўжываюцца ў ролі дзейніка, і вінавальнага склону, калі яны выступаюць у функцыі прамога дапаўнення.

Што ж да граматычнага значэння мужчынскага роду, то яно перадаецца сінтэтычна (з дапамогай нулявога канчатка).

6. **Афіксацыя і сінтаксічная сувязь кіравання.** Напрыклад, у словазлучэнні *віншаваць брата* граматычнае значэнне вінавальнага склону ў форме *брата* перадаецца сінтэтычна, канчаткам *-а*, і аналітычна, сувяззю кіравання. Параўнаем: *няма брата*, дзе з дапамогай кіравання (кіравальнага слова *няма*) выяўляецца граматычнае значэнне роднага склону.

Іншыя граматычныя значэнні, уласцівыя гэтай форме (адзіночнага ліку, мужчынскага роду), выражаюцца толькі сінтэтычна – з дапамогай афіксацыі (канчаткам *-а*).

7. **Афіксацыя, унутраная флексія і артыкль.** Напрыклад, у нямецкай мове ў форме назоўніка *die Gäste* (‘госці’) граматычнае значэнне множнага ліку выражаецца тройчы: з дапамогай афіксацыі (канчатка *-е*), унутранай флексіі (чаргавання [а] // [ε]) і артыкля (*die*); параўнаем з формай адзіночнага ліку *der Gast* ‘госць’.

З улікам абавязковасці / неабавязковасці ў выражэнні граматычных значэнняў сярод змешаных спосабаў (сродкаў) можна вылучыць дзве разнавіднасці: абавязковыя і факультатыўныя.

Да абавязковых неабходна адносіць такія спосабы і сродкі, якія прымаюць абавязковы ўдзел у выражэнні граматычных значэнняў. Звычайна адзін са спосабаў або сродкаў паказвае

на два (і больш) аманімічныя граматычныя значэнні, а другі спосаб або сродак актуалізуе адно са значэнняў, выступае яго канкрэтызатарам. Напрыклад, форма *нашы* – граматычна аманімічная: канчатак *-ы* выражае граматычныя значэнні роднага, давальнага і меснага склонаў. Канкрэтнае склонавае значэнне выяўляецца з дапамогай прыназоўніка. Так, у прыназоўнікава-назоўнікавых спалучэннях *ля нашы* выражаецца граматычнае значэнне роднага склону, а *на нашы* – меснага склону. Ці, скажам, у аманімічнай склонавай форме *стог* нулявы канчатак паказвае на два граматычныя значэнні – назоўнага і вінавальнага склонаў. Але ў спалучэнні *на стог* значэнне вінавальнага склону выяўляецца з дапамогай нулявога канчатка (сінтэтычны сродак) і прыназоўніка *на* (аналітычны сродак). Такім чынам, мэтазгодна лічыць, што граматычнае значэнне (склонавае) у такіх выпадках выражаецца змешана: сінтэтычна (канчаткам) і аналітычна (прыназоўнікам).

Факультатыўныя (або інакш збыткоўныя, дублетныя) – такія спосабы або сродкі, якія дублююць тыя граматычныя значэнні, што адназначна перадаюцца іншым спосабам або сродкам.

1. **Афіксацыя.** Напрыклад, у словазлучэнні *шырокую вуліцу* граматычнае значэнне склону залежнага кампанента (*вуліцу*) адназначна выражаецца сінтэтычным спосабам, з дапамогай афіксацыі (канчатка *-у*). Таму так званая двойная афіксацыя (выражэнне гэтага самага граматычнага значэння яшчэ і канчаткам дапасаванага прыметніка – *-ую*) з’яўляецца збыткоўнай. Або, напрыклад, у сказе *Ідзе снег* граматычнае значэнне адзіночнага ліку словаформаў *ідзе* і *снег* выражана двойчы: сінтэтычна – абавязковым сродкам (адпаведна канчаткам *-е* дзеяслова і нулявым канчаткам назоўніка) і аналітычна – факультатыўным сродкам (для дзеяслоўнай формы гэта будзе нулявы канчатак назоўніка, а для формы назоўніка – канчатак *-е* дзеяслова).

2. **Займеннік.** Так, у прыкладзе *Я кашу* граматычнае значэнне першай асобы дзеяслова перадаецца двума спосабамі: сінтэтычным, які з’яўляецца абавязковым (з дапамогай афіксацыі, канчатка *-у*), і аналітычным, які выступае як факультатыўны (з дапамогай займенніка першай асобы *я*). Параўнаем: *Я кашу* і *кашу*.

3. **Прыназоўнік.** Напрыклад, у прыназоўнікава-склонавай форме *на шашу* граматычнае значэнне вінавальнага склону адназначна выражаецца сінтэтычным спосабам (канчаткам *-у*), таму аналітычны паказчык (прыназоўнік *на*) з’яўляецца факультатыўным. Гэта характэрна і для прыназоўнікава-назоўнікавай формы *на стозе*, дзе на граматычнае значэнне меснага склону адназначна паказвае канчатак *-е*, г. зн. яно таксама самастойна выражаецца сінтэ-

тычным спосабам. Як і ў папярэднім прыкладзе, прыназоўнік *на* тут выступае ў ролі факультатыўнага граматычнага сродку.

4. Артыкль. Параўнаем ням. *der Wald* ‘лес’ – *die Wälder* ‘лясы’. Тут граматычныя значэнні выражаюцца: адзіночнага і множнага ліку – сінтэтычным спосабам як абавязковым (адпаведна нулявым канчаткам і канчаткам *-er* разам з унутранай флексіяй – чаргаваннем [a] // [ε]) і аналітычным як факультатыўным (адпаведна артыклям *der* і *die*).

Такім чынам, тэрмінаспалучэнне “змешаныя спосабы выражэння граматычных значэнняў” можна трактаваць у шырокім і вузкім сэнсе. У шырокім разуменні да змешаных адносяцца ўсе сінтэтычна-аналітычныя спосабы – як абавязковыя, так і факультатыўныя. Пры вузкай трактоўцы да іх належаць толькі абавязковыя сінтэтычна-аналітычныя спосабы.

Пра змешаныя (сінтэтычна-аналітычныя) спосабы выражэння граматычных значэнняў, думаецца, мэтазгодна весці гаворку найперш у тых

выпадках, калі граматычныя значэнні абавязкова выражаюцца і сінтэтычна, і аналітычна.

¹ Гл.: **Головин, Б.** Введение в языкознание / Б. Головин. – 4-е изд. – М.: Высш. шк., 1983. – С. 101 – 105; **Кодухов, В.** Введение в языкознание / В. Кодухов. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1987. – С. 214.

² Гл.: **Реформатский, А.** Введение в языковедение / А. Реформатский. – 4-е изд. – М.: Просвещение, 1967. – С. 313 – 314; **Карпенко, Ю.** Вступ до мовознавства / Ю. Карпенко. – 2-е вид. – Київ – Одеса: Либідь, 1991. – С. 164 – 169; **Баранникова, Л.** Введение в языкознание / Л. Баранникова. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – С. 214; **Рагаўцоў, В.** Уводзіны ў мовазнаўства / В. Рагаўцоў, А. Юрэвіч. – Мінск: Выш. шк., 1987. – С. 113 – 114; **Ющук, І.** Вступ до мовознавства / І. Ющук. – Київ: Рута, 2000. – С. 106 – 107; **Кочерган, М.** Вступ до мовознавства / М. Кочерган. – Київ: Выд. центр “Академія”, 2002. – С. 284.

³ **Вендина, Т.** Введение в языкознание / Т. Вендина. – М.: Высш. шк., 2001. – С. 216.

⁴ **Гируцкий, А.** Введение в языкознание / А. Гируцкий. – Минск: ТэтраСистэмс, 2001. – С. 199.

⁵ **Сцяцко, П.** Уводзіны ў мовазнаўства / П. Сцяцко. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С. 139.

Васіль РАГАЎЦОЎ,
доктар філалагічных навук.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2008 г.

СНЕЖАНЬ

Заканчэнне. Пачатак на с. 49.

10 снежня – 80 гадоў з дня нараджэння Мікалая Васілеўскага (1928 – 1989), мовазнаўцы

11 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Тамары Бушко (1918 – 1981), тэатральнага крытыка

12 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Кастуся Кірэенкі (1918 – 1988), паэта, празаіка, публіцыста, перакладчыка, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Мікалая Цурыкава, жывапісца

13 снежня – 105 гадоў з дня нараджэння Надзеі Варвановіч (1903 – 1985), жывапісца

14 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Барыса Нікольскага (1918 – 2001), спевака, заслужанага артыста Беларусі

15 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Данііла Паракні (1918 – 1980), жывапісца

80 гадоў з дня нараджэння Анатоля Кашкера (1928 – 1994), акцёра, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Людмілы Былінскай, актрысы, заслужанай артысткі Беларусі

16 снежня – 105 гадоў з дня нараджэння Івана Ахрэмчыка (1903 – 1971), жывапісца, народнага мастака Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Эдуарда Агуновіча, мастака, заслужанага работніка культуры Беларусі

17 снежня – 125 гадоў з дня нараджэння Яўгена Барычэўскага (1883 – 1934), літаратуразнаўцы, педагога, перакладчыка

110 гадоў з дня нараджэння Мікалая Аляксеева (1898 – 1985), празаіка, драматурга, заслужанага работніка культуры Беларусі

100 гадоў з дня нараджэння Мікалая Тарасікава (1908 – 1965), жывапісца, графіка

19 снежня – 105 гадоў з дня нараджэння Тамары Цулукідзе (1903 – 1991), празаіка, драматурга, крытыка, перакладчыка, заслужанай артысткі Грузіі

100 гадоў з дня нараджэння Юдзіфі Арончык (1908 – 1993), актрысы, заслужанай артысткі Беларусі

21 снежня – 70 гадоў з дня нараджэння Арнольда Каштанавы (сапр. Эпштэйн), рускамоўнага празаіка. Жыве ў Ізраілі

22 снежня – 100 гадоў з дня нараджэння Марыны Тройцкай (1913 – 1990), рэжысёра радыё, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

24 снежня – 210 гадоў з дня нараджэння Адама Міцкевіча (1798 – 1855), паэта, грамадскага дзеяча, публіцыста

95 гадоў з дня нараджэння Аляксея Кулакоўскага (1913 – 1986), празаіка, заслужанага работніка культуры Беларусі

25 снежня – Нарджэнне Хрыстова (паводле новага стылю)

90 гадоў з дня нараджэння Зінаіды Канпелькі (1918 – 1997), актрысы, народнай артысткі Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Валянціна Кірыленкі (1928 – 1995), мастака дэкаратыўна-ўжытковага мастацтва

26 снежня – 115 гадоў з дня нараджэння Яўгена Цікоцкага (1893 – 1970), кампазітара, аднаго з заснавальнікаў беларускай прафесійнай музыкі, народнага артыста Беларусі, народнага артыста СССР

100 гадоў з дня нараджэння Гэлены Раманоўскай (1908 – 1980), польскамоўнага празаіка, паэткі, перакладчыцы

70 гадоў з дня нараджэння Барыса Казанавы (сапр. Лапіцкі), празаіка

27 снежня – 85 гадоў з дня нараджэння Анатоля Вялюгіна (1923 – 1994), паэта, кінадраматурга, перакладчыка, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Дзяменцьева, мастака кіно, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

28 снежня – 100 гадоў з часу заснавання ў Вільні беларускага кнігавыдавецкага таварыства “Наша хага”. Існавала да 1911 г.

29 снежня – 70 гадоў з дня нараджэння Генадзя Лебедзева (1938 – 1999), мастацтвазнаўцы

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

Наталля ВАСІЛЕНКА

ПАДРЫХТОЎКА ДА ПЕРАКАЗУ

УРОК У Х КЛАСЕ

Мэты: удасканальваць уменне аналізаваць тэкст, знаходзіць у ім галоўнае і другараднае, вылучаць асноўныя структурныя часткі, складаць план, спрыяць фарміраванню маналагічнага маўлення, выпрацоўваць арфаграфічную і пунктуацыйную пісьменнасць, пашыраць слоўнікавы запас вучняў.

Абсталяванне: зборнік тэкстаў для пераказаў “Беларуская мова: Пераказы: 10 – 11 класы” (Мінск: Аверсэв, 2004); ілюстрацыі да ўрока (“Пчала”; гравюра Скарыны “Аўтапартрэт”; “Білайн”; выявы гербоў мястэчак Відзы і Ігумен), кніга вершаказаў Алеся Разанава “Паляванне ў райскай даліне”.

Дэвіз урока: Пад знакам пчалы.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

1. Вітанне.

2. Пастаноўка і актуалізацыя мэты і задач урока.

Настаўнік паведамляе тэму ўрока, а вучні вызначаюць задачы:

- ▶ вучыцца рабіць аналіз тэксту;
- ▶ знаходзіць галоўнае і другараднае;
- ▶ вылучаць асноўныя структурныя часткі тэксту;
- ▶ складаць план;
- ▶ удасканальваць арфаграфічную і пунктуацыйную пісьменнасць.

II. Падрыхтоўка да пераказу.

1. Знаёмства з дэвізам урока. Прагназаванне вучнямі сваёй дзейнасці на ўроку:

– Сённяшні ўрок пройдзе пад знакам пчалы. Як вы думаеце, каму будзе прысвечаны тэкст, з якім вы будзеце працаваць? (Прыём прагназавання.)

Вучні выказваюць свае меркаванні.

Запіс на дошцы і ў сшытках назвы тэксту “Звініць-гудзе маленькая пчала”.

– Галоўнай дзеючай асобай нашага ўрока будзе яна, маленькая пчала.

2. Індукцыя. Знаёмства з прытчай “Мы, мёд і пчала” Анатоля Вяргінаскага.

Мы, мёд і пчала

А потым гаспадыня да стала,

да чаю мёд нам падала.

І ўсе, адчуўшы пах мядовы,

хваліць той мёд былі гатовы.

Калі ж адчулі яго смак –

хвалілі мёд і так, і сяк.

Хвалілі гаспадыню чынна,

што частавала нас гасцінна,

а ўслед за ёй – гаспадар.

Хвалілі потым пчаляра.

Хвалілі луг, хвалілі кветкі,

што мёд даюць надзіва рэдкі.

Усім тут аддалі хвалу.

Забылі толькі пра... пчалу.

– Якую думку выказвае ў гэтым вершы аўтар? (Ёсць у чалавечым свеце такая з’ява, калі ўдзячнасць і ўхвалу атрымліваюць найбольш актыўныя, бо заўсёды стараюцца быць навідавоку, а не тыя сціплыя і непрыкметныя працаўнікі, якія непасрэдна прыкладаюць сілы дзеля агульнай справы. У выніку плёнам іх працы карыстаюцца адны, а ўхвала і пашана дастаецца іншым.)

– Мы не будзем забываць пра пчалу і напішам творчую работу, прысвечаную гэтай маленькай працаўніцы.

3. Работа з ілюстрацыямі.

– Пчала ва ўсе часы лічылася свяшчэннай істотай. Паглядзіце на ілюстрацыі. Усё гэта сімвалы з выявай пчалы. Які аспект абраны пры стварэнні сімвала?

На першым малюнку адлюстравана працавітая, руплівая пчала. На гравюры Скарыны сярод іншых сімвалаў ёсць і пчала, якая сімвалізуе працу адной дзеля агульнай справы, на карысць усёй пчалінай сям’і. На трэцім малюнку – гербы гарадоў Відзы (цяпер гарадскі пасёлак у Браслаўскім р-не Віцебскай вобл.) і Ігумен (цяпер горад Чэрвень). Гэтыя гарады калісьці славіліся сваімі пасекамі, тут было развіта пчалярства. Чацвёртая ілюстрацыя – сімваліка кампаніі мабільнай сувязі “Білайн”, дзе выява пчалы пададзена, відаць, таксама не выпадкова.

– Хто ж такая пчала? Дайце адказ у навуковым стылі. (Пчала – насякомае, якое збірае і перапрацоўвае кветкавы нектар на мёд.)

– А цяпер пазнаёмцеся з творам пра пчалу, напісаным у іншым стылі. Гэта вершаказ Алеся Разанава.

ПЧАЛА. Яе нельга забіваць. У ёй прысутнічае чалавечы пачатак, яна – пчала. Яна мае справу з самымі прыгожымі, з самымі духмянымі стварэннямі – кветкамі. Але ў глыбіні яе існавання тоіцца плач.

– Які нечаканы падыход у характарыстыцы маленькага насякомага! Вы заўважылі, што для аўтара кожны гук вельмі значны. Ён услухоўваецца ў гукавы склад слова, яго ўнутраную будову, шукае асацыяцыі: ПЧАЛА – ПАЧАТАК ЧАЛАВЕКА – ПЛАЧ. Гэта своеасаблівая гульня з гукавой абалонкай слова і яго зместам. Спадзяюся, што гэта яшчэ раз пад-

кажа вам, як цікава і пазнавальна прыслухоўвацца да слоў роднай мовы, шукаць іх глыбінны сэнс.

4. Работа над тэкстам пераказу.

а) першаснае ўспрыманне тэксту “Звініць-гудзе маленькая пчала” (гл. зборнік тэкстаў для пераказаў “Беларуская мова: Пераказы: 10 – 11 класы”, Мінск, “Аверсэв”, 2004);

б) аналіз тэксту пры дапамозе пытанняў (у кожнага вучня на парце аркуш паперы з пытаннямі да тэксту):

- чаму працавітых людзей параўноўваюць з пчоламі?

- якімі ўласцівасцямі валодае мёд?

- як называецца промысел, заснаваны на развядзенні і ўтрыманні лясных пчол у борцях?

- як узнікла бортніцтва? Наколькі распаўсюджана яно сёння?

- як перадаваліся прафесійныя навыкі развядзення і догляду пчол?

- чаму ў народзе пчалу параўноўвалі з маланкай?

- з якой прычыны ў народзе захавалася ўяўленне пра пчалу як пра боскую істоту?

в) вызначэнне стылю і тыпу тэксту;

г) асэнсаванне назвы тэксту:

“Звініць-гудзе” – не назаляе, а працуе. “Маленькая”, аднак прыносіць большую карысць, чым некаторыя людзі.

д) падзел тэксту на кампазіцыйныя часткі, складанне плана (прыкладны план пададзены ў зборніку на с. 77).

5. Лексічная праца.

– Назавіце блізказначныя словы і словазлучэнні з тэксту:

- *бортніцтва – пчалярства*

- *боская істота – божае стварэнне*

- *гадаванне – вырошчванне*

6. Арфаграфічная праца.

Вучням даецца заданне абазначыць і патлумачыць арфаграмы:

на некалькі стагоддзяў

надзіва многа

бесперапынны гуд

звініць-гудзе

па-ранейшаму жывуць

пчолкі-зоркі

Ілля

калісьці было

7. Пунктуацыйны аналіз.

Пастаўце і растлумачце прапушчаныя знакі прыпынку.

а) Толькі і чуваць над квітнеючым садам ці над грэчневым полем бесперапынны гуд пчолы збіраюць мёд бессмяротны напітак міфічных багоў які надаваў ім цудаздзейную сілу і выносліваць а таксама дзіўную працягласць жыцця.

б) Пчалярства адна з традыцыйных форм гаспадарчай дзейнасці чалавека заснаваная на развядзенні і гадаванні пчол дзеля атрымання мёду...

Наталля Фёдарэўна Васіленка – выкладчык беларускай мовы і літаратуры Гомельскай дзяржаўнай лінгвістычнай гімназіі. Закончыла Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны (1996). Працавала настаўніцай роднай мовы і літаратуры ў СШ № 8 г. Гомеля (цяпер лінгвістычная гімназія).

в) Нават калі ў хаце дзе-небудзь пад вуглом ці пад падлогай звiлі сваё кубло восы гаспадар не асмельваўся яго разбураць бо на сям’ю магло зваліцца нечаканае няшчасце.

III. Запіс тэксту пераказу.

IV. Падагульненне.

– Давайце вызначым жанр урока. (Гімн пчале.)

– Сапраўды, гэтая маленькая працаўніца за-слугоўвае таго, каб у гонар яе складалі гімны!

V. Дамашняе заданне.

Напісаць невялікі вершак пра пчалу (па жаданні).

ДАДАТАК

Прыклады вучнёўскіх вершаказаў

Пчала

Пчала – палач гультая-трутня. Гэта працавітая жывая істота, з якой заўсёды параўноўваецца адданы сваёй справе чалавек, старанны і руплівы працаўнік.

Пчала ніколі не плача. Чаму? А як можна плакаць у такой вялікай, гаманлівай кампаніі, як вулей? Там толькі суседзяў мільён. Некаторым можа пачуцца яе плач. Але ж яна не плача, а толькі ціхенька зумкае.

Марыя Цецэрукова, вучаніца 10 “Б” класа Гомельскай дзяржаўнай лінгвістычнай гімназіі.

Пчала

Пчала – гэта палач. Яна катэе сябе, калі кусае свайго ворага, бо ён застаецца жывы, а пчала памірае.

У народзе ніколі не гавораць: “Пчала здохла”, аднак кажуць: “Пчала памерла”. Забарона гаварыць пра пчалу “здохла”, як пра іншую жывёлу, мае народнае абгрунтаванне, бо толькі ў пчалы, голуба і чалавека ёсць душа.

Пчала – боская істота. Па адным з паданняў, Бог стварыў чмял’ё, а чорт – пчол. Ад чмял’ёў чалавеку мала карысці, а ад пчол – вялікая. Чорт не згадзіўся памянцца з Богам стварэннямі. Тады Бог папрасіў у яго адну пчалу, і той згадзіўся. Бог падзьмуў на маленькую істоту, і яна стала маткай, завінела, заспявала. І ўсе пчолкі ўцяклі ад чорта да Бога. Таму ўсе пчолы нясуць божае дыханне.

Ганна Каральчук, вучаніца 10 “Б” класа Гомельскай дзяржаўнай лінгвістычнай гімназіі.

КОМПЛЕКСНАЯ РАБОТА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ (ЧАЦВЁРТЫ – ЗАКЛЮЧНЫ – ЭТАП РЭСПУБЛІКАНСКАЙ АЛІМПІЯДЫ. 2007/2008 НАВУЧАЛЬНЫ ГОД)

Х КЛАС

Заданне 1. Прачытайце прыказкі, запісаныя ў адпаведнасці з патрабаваннямі графікі.

I. Запішыце прыказкі ў адпаведнасці з патрабаваннямі арфаграфіі. **II.** Патлумачце, чаму такія спосабы перадачы вуснай мовы на пісьме апраўданыя з пункту погляду графікі.

Максімальная колькасць балаў – 3.
(0,5 бала за кожны правільна запісаны сказ
+ 1 бал за тлумачэнне).

1. Трэба пут солі зьезьці, кап пазнадзь чалавека. 2. Раней узтанеж – болей зробіж. 3. Лебж кебзкія зкокі, чым добрыя хаўтуры. 4. Хвалілася рэцька, жто зь мёдам смачная.

Заданне 2. Ад прапанаваных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ав-* (*-ов-*) утварыце прыметнікі і пастаўце націскі. Запішыце, ад чаго залежыць націск утвораных прыметнікаў.

Максімальная колькасць балаў – 6.

Бераг, глянec, грузд, колас, мандарын, пада-так, парнік, плуг, цягнік.

Заданне 3. Устаўце прапушчаныя літары. З прапанаванымі словамі ўтварыце і запішыце словазлучэнні.

Максімальная колькасць балаў – 3.

А) сел...дзечны **Г)** сітуа...ыйны **1.** падыход **4.** ч...снок
Б) сел...дцовы **Д)** стр...лачны **2.** гадзін...ік **5.** паш(тэ, це)т
В) сітуа...уны **Е)** стрэл...авы **3.** промысел **6.** план

Заданне 4. Многія з беларускіх даследчыкаў неаднаразова адзначалі, што за гады савецкай улады ў склад беларускай літаратурнай мовы замест добра матываваных адзінак з жывой народнай мовы без патрэбы было ўключана безліч слоў іншамоўнага паходжання. Гэта прывяло да страты ў беларускай мове шматлікіх найменняў і самабытнай беларускай тэрміналогіі.

Запоўніце табліцу, запісаўшы насупраць лексем, што былі зафіксаваны ў слоўніках 20-х гг. ХХ ст., словы, якія “прыжыліся” ў нашай мове.

Максімальная колькасць балаў – 4.

“Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” В. Ластоўскага (1924 г.)	“Расійска-беларускі слоўнік” С. Некрашэвіча і М. Байкова (1928 г.)	“Руска-беларускі слоўнік” пад рэдакцыяй К. Крапівы (1982 г.)
пракаветнік, тутэйшы	тубылец	
душнік	ветрагон	
дагадка	дапушчэньне	
зьбежнік	уцякач	
двубой	паядынак	
ганец	пасланец	
ківач, махтач	хістальнік	
цэньнік	цэньнік	

Заданне 5. Запішыце: 1) амонімамі ці мнагазначнымі словамі з’яўляюцца вылучаныя лексемы; 2) да якіх часцін мовы яны адносяцца; 3) якое значэнне рэалізуюць.

Максімальная колькасць балаў – 4.

1. У калгас прывезлі новую паравую машыну. 2. Міхаська з задавальненнем з’еў у абед паравую катлету.	1.
	2.
	3.
1. У адказ на каманду маёра сяржант гучна прамовіў: “ Ёсць! ” 2. Ёсць такія людзі ў гарадах і сёлах Беларусі.	1.
	2.
	3.

Заданне 6. Запоўніце табліцу.

Максімальная колькасць балаў – 3.

Словы	Сродкі выражэння граматычных значэнняў
два рублі – рублі два	
глыток – глотак	
бацька сынам задаволены – бацька з сынам задаволены	
дрэнны – горшы	
ходзіць – хадзіў	
мора сіняе-сіняе	

Заданне 7. Запішыце па-беларуску.

Максімальная колькасць балаў – 3.

- Покрывать ребёнка одеялом – _____
- Покрывать дом черепицей – _____
- Покрывать сундук железом – _____
- Покрывать шубу материей – _____
- Голос оратора покрывает шум в зале – _____
- Всё покрыто тайной – _____

Заданне 8. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Выпраўце памылкі, дапушчаныя ў выніку сінтаксічнай інтэрферэнцыі. Запішыце адрэдагаваныя сказы.

Максімальная колькасць балаў – 5.

1. Барыс быў кр...ху старэйшы тых хто пр...зваўся з ім.

2. На Ст...ліншчыне с...рэдні заробак складае 300 тысяч рубл...што ў 2 раз... мен...ш аблас...нога пака...чыка.

3. На в...ч...рыне вучні а...правіліся ў ц...кавае падарожжа па краінам свету з пес...нямі танцамі зага...камі.

4. Парадокс у т...м што зл...чынцы за...седы знаходзяцца с...бе падобных.

5. Пасп...хова выкон...ваецца с...лета ў раён... планавае задан...е будаўні...тва жыл...я на вёс...згодна прэзідэнцкага ўказа № 98.

Заданне 9. Патлумачце, якое функцыянальнае адрозненне выяўляецца паміж злучальнымі злучнікамі **і** і **ды** ў наступных сказах.

Максімальная колькасць балаў – 2.

1. Партизаны ішлі дзень і ноч.
2. Партизаны ішлі дзень ды ноч.

Заданне 10. Суаднясіце прыведзеныя моўныя асаблівасці з адпаведнымі мовамі.

Максімальная колькасць балаў – 5.

Моўныя асаблівасці	Мовы
<p>А) У абвесным і загадным ла-дзе заўсёды супадаюць формы 1-й асобы множнага ліку.</p> <p>Б) Наяўнасць уніфікаваных канчаткаў -ім (-ым) у формах мужчынскага і ніякага роду ў адзіночным ліку ў творным і месным склонах прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў.</p> <p>В) Наяўнасць формаў дзее-словаў 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу на -ма.</p> <p>Г) Наяўнасць зваротных дзее-прыметнікаў.</p> <p>Д) Дзеесловы руху пры абазначэнні мэты дзеяння ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка ці займенніка з адпаведным прыназоўнікам.</p>	<p>1) У беларускай мове;</p> <p>2) у рускай мове;</p> <p>3) у беларускай і рускай мовах.</p>

Адказ: **А**_; **Б**_; **В**_; **Г**_; **Д**__.

Заданне 11. Запішыце імёны двух персанажаў беларускай літаратуры, якіх можна аднесці

да **вечных вобразаў**, а таксама ўкажыце мастацкія творы, дзе гэтыя вобразы-персанажы дзейнічаюць, і іх аўтараў.

Максімальная колькасць балаў – 2.

Заданне 12. Запішыце аўтараў наступных вершаваных радкоў.

Максімальная колькасць балаў – 3.

1) Маліся ж, бабулька, да Бога,
Каб я панам ніколі не быў.
(_____)	4) Не шукай ты шчасця, долі
На чужым, далёкім полі.
(_____)
2) Плакала лета, зямлю
пакідаючы;
Ціха ліліся слязінкі на поле.
(_____)	5) Ды шануй, беларус,
сваю мову –
Гэта скарб нам
на вечныя годы.
(_____)
3) Светлыя хмаркі – дзеткі
прасторы –
Ціха па небе плывуць.
(_____)	6) Бывай здаровы, мужыцкі
народзе,
Жыві ў шчасці,
жыві ў свабодзе.
(_____)

Заданне 13. Запоўніце табліцу.

Максімальная колькасць балаў – 3.

	Назва твора	Аўтар
Героя гэтага твора не ўзлюбіла Юнона: "За тое, бачыш, не ўзлюбіла, яго Венера што радзіла".		
Сястра гэтага персанажа так гаворыць пра свайго брата: "Птушкаю-арлом быць бы табе і лётаць у паднябессі, як лётае вецер гэты вольны! Толькі ж бяда – крылле не дадзена табе, саколе ты мой зоркавокі".		
Герой гэтага твора "становяцца на калені і прысягаюць громка, ясна, паволі: – Мы дамо! Мы – сіла! Мы – права!.."		

Заданне 14. Андэрсэн абясмерціў сваё імя казкамі. Як сцвярджаюць даследчыкі, ён вялікі адной фразай з "Салаўя": "У *Кітаі ўсе жыхары кітайцы і сам імператар кітаец*".

Запішыце 4 вядомыя вам фразы, якімі запомніўся Якуб Колас.

Максімальная колькасць балаў – 1.

**ТЭКСТ ДЛЯ ВОДГУКУ
Апакаліпсіс восені**

Над Полацкам кружылі жураўлі:
Знік, пэўна, жораў па дарозе ў вырай –
І крык ляцеў трывожна да зямлі...
Дагэтуль я,
Прызнаюся вам шчыра,
Не бачыў зблізку, як ляцяць яны.
Дый што пабачыш у мурах каменных ля Дзвіны,
Дзе покуль жыць яшчэ мне Бог дазволіў.
Мая нежураўліная туга.
І ўсе пачуцці іншыя – зямныя.
Нясцерпна чорны след ад батага
На маім целе кожны вечар ные,
І спее ў сэрцы злосць непаслушэнства...
Дык дай мне, Божа, сілы на любоў,
Хоць на сталё акраец хлеба чэрствы,
А ў доме – ні паленца дроў.

У берагах прыгонная Дзвіна –
 3 часін патопу мірная такая.
 На жураўлях як ланцугі звіняць –
 Курлыканны ўшчымліва не сціхае.
 Яно плыве над грукатам дарог,
 Нясе да зор няўладжанасць старую...
 Нам да зімы жыццё пазычыў Бог
 І доўга доўг нясплочаны даруе...

Лявон Неўдах.

ДАВЕДКІ

Заданне 1.

І. 1. Трэба пуд солі з'есці, каб пазнаць чалавека. 2. Раней устанеш – болей зробіш. 3. Лепш кепскія скокі, чым добрыя хаўтуры. 4. Хвалілася рэдзька, што з мёдам смачная.

ІІ. Усе спосабы напісання слоў будуюць апраўданы з пункту погляду графікі тады, калі яны перадаюць адно і тое ж вымаўленне.

Заданне 2.

Берагавы́, глянцавы́, груздовы́ (груздзёвы), каласавы́, мандарынавы́, падаткавы́, парніковы́, плугавы́, цягніковы́ (4,5 бала).

Націск прыметнікаў з суфіксам *-ав-* (*-ов-*), утвораных ад назоўнікаў мужчынскага роду, залежыць ад схемы націску зыходных назоўнікаў (1,5 бала).

1. Калі ў зыходных назоўнікаў націск фіксаваны, г. зн. ва ўсіх формах падае на адзін і той жа склад, то і ў прыметніку ён застаецца на тым жа месцы: *глянец* (*глянцу, глянцам*) → *глянцавы*; *мандарын* (*мандарына, мандарыну, мандарынам; мандарыны, мандарынаў, мандарынамі*) → *мандарынавы*; *падатак* (*падатку, падаткам, падаткі, падаткамі*) → *падаткавы*.

2. Калі ў зыходных назоўнікаў ва ўсіх формах, дзе ёсць канчатак, націск падае на канчатак, тады ў прыметніку націск падае на суфікс: *грузд*, *грузда́*, *грузды́* → *груздовы* (*груздзёвы*); *парнік* (*парніка́, парніку́, парніком, аб парніку́, парнікі́, парнікоў, парніка́м, парніка́мі, аб парніка́х*) → *парніковы*; *цягнік* (*цягніка́, цягніку́, цягніком, цягнікі́, цягніка́мі*) → *цягніковы*.

3. Калі ў адзіночным ліку зыходных назоўнікаў націск на аснове, а ў множным – на канчатку, то ў прыметніку націск таксама на канчатак: *бераг* (*бэрага, бэрагам, на бэразе; берагі, берагоў, берага́мі, аб берага́х*) → *берагавы*; *колос* (*коласа, коласу, коласам; каласы́, каласоў, каласамі*) → *каласавы*; *плуг* (*плуга́, плугу́, плугам; плугі́, плугоў, плугамі*) → *плугавы*.

Заданне 3.

Селядзечны паштэт, селядцовы промысел, сітуацыйны падыход, сітуацыйны план, стрэлачны гадзіннік, стрэлкавы часнок.

Каментарый.

Селядзечны – характэрны для селядца; прыгатаваны з селядцоў. *Селядцовы* – які мае адносіны да селядца; прызначаны для селядцоў.

Сітуацыйны – які ўзнікае ў пэўных умовах; выкліканы пэўнымі ўмовамі. *Сітуацыйны* – спец. Які мае адносіны да сітуацыі (у 2-м знач.) – 1. сукупнасць абставін, у якіх што-н. адбываецца; становішча, у якім хто-н. знаходзіцца. (*С. план*); 2. у геадэзіі – сукупнасць водных прастораў, лясоў, гор, населеных пунктаў і пад., якія паказаны на карце ці плане пры дапамозе ўмоўных знакаў (*С. здымка*).

Стрэлачны – які мае адносіны да стрэлкі ў розных вымяральных прыборах. *Стрэлкавы* – які даў, пусціў стрэлку – бязлістае тонкае сцябло з суквеццем (пра расліны).

(А5, Б3, В1, Г6, Д2, Е4.)

Заданне 4.

“Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” В. Ластоўскага (1924 г.)	“Расійска-беларускі слоўнік” С. Некрашэвіча і М. Байкова (1928 г.)	“Руска-беларускі слоўнік” пад рэдакцыяй К. Крапівы (1982 г.)
пракаветнік, тутэйшы	тубылец	абарыген
душнік	ветрагон	вентылятар
дагадка	дапушчэнне	гіпотэза
зьбежнік	уцякач	дэзерцір
двубой	паядынак	дуэль
ганец	пасланец	кур’ер
ківач, махтач	хістальнік	маятнік
цэньнік	цэньнік	прэйскурант

Заданне 5.

1. У калгас прывезлі новую паравую машыну. 2. Міхаська з задавальненнем з’еў у абед паравую катлету.	1) мнагазначныя словы (0,5 бала);
	2) у сказах – прыметнікі (0,5 бала);
	3) першае слова мае значэнне ‘якая прыводзіцца ў рух <i>парай</i> ’ (0,5 бала); другое – ‘прыгатаваная на <i>пары</i> ’ (0,5 бала).
1. У адказ на каманду маёра сяржант гучна прамовіў: “Ёсць!” 2. Ёсць такія людзі ў гарадах і сёлах Беларусі.	1) амонімы (0,5 бала);
	2) у першым сказе з’яўляецца выклічнікам ; у другім – дзеясловам (0,5 бала);
	3) першае слова азначае ‘ <i>каманду зразумеў, прыняў да выканання</i> ’ (0,5 бала); другое мае значэнне ‘ <i>існуюць, маюцца ў наяўнасці</i> ’ (0,5 бала).

Заданне 6.

Словы	Сродкі выражэння граматычных значэнняў
два рублі – рублі два	<i>парадак слоў</i> ;
глыток – глотак	<i>націск і чаргаванне складоў лы/ло</i> ;
бацька сынам задаволены – бацька з сынам задаволены	<i>службовае слова – прыназоўнік з</i> ;
дрэнны – горшы	<i>суплетывыя формы (суплетывізм асноў)</i> ;

ходзіць – хадзіў	формаўтваральныя суфіксы (-ць- і -ў-) і чаргаванне [о]–[а];
мора сіняе-сіняе	лексічны паўтор

Заданне 7.

Покрывать ребёнка одеялом –	<i>накрываць дзіця коўдрай;</i>
покрывать дом черепицей –	<i>крыць дом чарпіцай;</i>
покрывать сундук железом –	<i>абіваць (абабіваць) куфар жалезам;</i>
покрывать шубу материей –	<i>пацягваць футра матэрыяй;</i>
голос оратора покрывает шум в зале –	<i>голас прамоўцы заглушае шум у зале;</i>
всё покрыто тайной –	<i>усё ахутана тайнай.</i>

Заданне 8.

Сказы з памылкамі	Выпраўненыя сказы
Барыс быў крыху <i>старэйшы тых</i> , хто прызываўся з ім.	Барыс быў крыху <i>старэйшы за тых</i> , хто прызываўся з ім.
На Століншчыне сярэдні заробак складае 300 тысяч рублёў, што ў 2 разы <i>менш абласнога паказчыка</i> .	На Століншчыне сярэдні заробак складае 300 тысяч рублёў, што ў 2 разы <i>менш за абласны паказчык</i> .
На вечарыне вучні <i>адправіліся</i> ў цікавае падарожжа <i>на краінам свету</i> з песнямі, танцамі, загадкамі.	На вечарыне вучні <i>адправіліся</i> ў цікавае падарожжа <i>на краінах свету</i> з песнямі, танцамі, загадкамі.
Парадокс у тым, што злачынцы заўсёды <i>знаходзяць сабе падобных</i> .	Парадокс у тым, што злачынцы заўсёды <i>знаходзяць да сябе падобных</i> .
Паспяхова выконваецца сёлета ў раёне планаванае заданне будаўніцтва жылля на вёсцы <i>згодна прэзідэнцкага ўказа № 98</i> .	Паспяхова выконваецца сёлета ў раёне планаванае заданне будаўніцтва жылля на вёсцы <i>згодна з прэзідэнцім указам № 98</i> .

Заданне 9.

Функцыянальнае адрозненне паміж злучнікамі **і** і **ды** выяўляецца ў тым, што злучаныя імі сінтаксічныя элементы характарызуюцца рознай ступенню сэнсавай самастойнасці.

У першым сказе злучнік **і**, злучаючы два аднародныя члены, утварае вядомае сэнсавое адзінства – адзін бесперапынны часавы праемежак (*дзень і ноч*). Злучнік **ды** ў другім сказе злучаныя члены сказа робіць сінтаксічна раўнапраўнымі і адначасова падкрэслівае лексіка-семантычную самастойнасць, сэнсавую нагрузку кожнага з іх.

Заданне 10.

Адказ: А2; Б1; В1; Г2; Д1.

Каментарый.

А2. (Руская мова: *ведем, берем, пишем*; беларуская мова: *абвесны лад – вядзём, бяром, пішам*; загадны лад – *вядзем, бярем, пішам*). У беларускай мове супадаюць толькі некаторыя з формаў 1-й асобы: *скажам, возьмем, зробім* і некаторыя іншыя.)

Б1. (Беларуская мова: Т. і М. скл. – *сінім, чорным, пятым, другім*; руская мова: Т. скл. – *синим, чёрным, пятым, вторым*; М. скл. – *о синем, чёрном, пятом, втором*.)

В1. (Форма на **-ма** з’яўляецца адметнасцю беларускай мовы: *кіньма, гляньма, рэжма*. У рускай мове такой формы няма.)

Г2. (Зваротныя дзеепрыметнікі маюцца толькі ў рускай мове: *смеющаяся девочка*. Для беларускай мовы яны нехарактэрныя.)

Д1. (Беларуская мова: *схадзіць на яблыкi, ісці на яго*; руская мова: *сходит за яблоками, идти за ним*.)

Заданне 11.

Вобразы-персанажы	Творы
Машэка, Несцерка	паэма “Магіла льва” Я. Купалы, камедыя “Несцерка” В. Вольскага

Каментарый.

Вечнымі вобразамі ў літаратуразнаўстве прынята называць вобразы-персанажы, народжаныя канкрэтнымі гістарычнымі ўмовамі, якія разам з асаблівасцямі пэўнага сацыяльнага і нацыянальнага асяроддзя, пэўнай эпохі з выключнай паўнатай і сілай, вельмі канцэнтравана, узбуйнена выяўляюць агульначалавечыя праблемы, імкненні, супярэчнасці. Таму яны захоўваюць сваё значэнне, выклікаюць жывую цікакасць людзей на працягу вельмі доўгага часу, многіх стагоддзяў. Такімі вобразамі з’яўляюцца, напрыклад, *Праметэй, Фаўст, Дон-Жуан, Дон-Кіхот* і іншыя.

Заданне 12.

1. Францішак Багушэвіч; **2.** Максім Багдановіч; **3.** Якуб Колас; **4.** Янка Купала; **5.** Алесь Гарун; **6.** Кастусь Каліноўскі.

Заданне 13.

	Назва твора	Аўтар
Героі гэтага твора не ўзлюбіла Юнона: “ <i>За тое, бачыш, не ўзлюбіла, яго Венера што радзіла</i> ”.	“Энеіда навыварат”	Вікенцій Равінскі
Сястра гэтага персанажа так гаворыць пра свайго брата: “ <i>Птушкаю-арлом быць бы табе і лётаць у паднябессі, як лётае вецер гэты вольны! Толькі ж бяда – крылле не дадзена табе, саколе ты мой зоркавокі</i> ”.	“Раскіданае гняздо”	Янка Купала
Героі гэтага твора “ <i>становяцца на калені і прысягаюць громка, ясна, паволі: – Мы дамо! Мы – сіла! Мы – права!</i> ”.	“Прысяга над крывавамі разорами”	Цётка (Алаіза Пашкевіч)

Заданне 14.

1. *Мой родны кут, як ты мне мілы.* **2.** *Забілі зайца не забілі, але, брат, гуку нарабілі.* **3.** *Вобразы мілыя роднага краю...*

Падрыхтаваў Уладзімір КУЛІКОВІЧ.

Дзмітрый ДОЎТАЛЬ

ВУЧЫМСЯ ПІСАЦЬ ВОДГУК

СПРОБА АЛГАРЫТМІЗАЦЫІ ТВОРЧАГА ПРАЦЭСУ

Нельга не пагадзіцца з тым, што “водгук на мастацкі твор належыць да найбольш складаных і адказных конкурсаў алімпіяды па беларускай мове” [1, с. 218]. Таму перад выкладчыкамі востра стаіць пытанне ўдасканалення метадыкі працы над водгукам як алімпійдным жанрам. Прапануем свой алгарытм навучання стварэнню водгуку, які прайшоў апрабацыю пры падрыхтоўцы школьнікаў Магілёўшчыны да ўдзелу ў абласным і рэспубліканскім этапах алімпіяды па роднай мове. Гэты метадамы ўмоўна назвалі *метадам трох чытанняў*, выдзяляючы такім чынам у цэласным успрыманні твора эмацыянальны, змястоўны і фармальны складнікі. Гэта дазваляе пры напісанні водгуку не забыцца ні на адзін з крытэрыяў, важных пры ацэнцы работы; дэманструе ўзаемазвязь і ўзаемаабумоўленасць кампанентаў літаратурнага твора; дапамагае весці працу над водгукам услед за ўспрыманнем тэксту чытачом.

Алгарытм рэалізуецца праз табліцу, якая запаўняецца вучнямі пры азнаямленні з правіламі стварэння водгуку падчас, напрыклад, лекцыі выкладчыка. У табліцы адлюстраваны два асноўныя этапы работы над тэкстам для водгуку (“Успрыманне” і “Напісанне”), якія падзяляюцца на сем падэтапаў. Праца на кожным этапе складаецца з запаўнення калонак “Што робім” і “Заўвага” і суправаджаецца каментарыем. У табліцы не прыведзены прыклады, якімі павінны ілюстраватца тэарэтычныя палажэнні: кожны выкладчык здолее іх падаць самастойна, зыходзячы з асаблівасцей аўдыторыі, з якой ён працуе, з задач, якія ставяцца на канкрэтных занятках.

Безумоўна, прапанаваны алгарытм – толькі частка складанай працы па фарміраванні ўмення ствараць водгук. Запаўненню табліцы павінны папярэднічаць практыкаванні, скіраваныя на лінгвістычны і літаратуразнаўчы аналіз тэкстаў, рэгулярная карпатлівая праца па фарміраванні чытацкіх кампетэнцый школьніка па развіцці маўленчых навыкаў. Пасля азнаямлення з метадам пачынаецца непаўназначная праца з творами: сумеснае чытанне і абмеркаванне тэкстаў, складанне карт успрымання літаратурнага твора (узор падаецца), напісанне водгукаў, іх праверка, параўнанне з іншымі водгукамі, узаемаацэнкаванне, карэкцыйная праца.

Пасля табліцы падаецца карта ўспрымання верша “Сталіца” Адама Глобуса і водгук на яго. У канцы артыкула змешчаны невялікі слоўнік, у якім тлумачацца выкарыстаныя тэрміны.

Як працаваць над водгукам? Метад трох чытанняў

I этап	УСПРЫМАННЕ	
	Што робім	Заўвага
1. Эмацыянальнае ўспрыманне	Першы раз чытаем тэкст, прапанаваны для водгуку. Занатоўваем пачуцці, эмоцыі. Адказваем на пытанні: “Што мяне здзівіла?”, “Што мне спадабалася?”, “З чым я не згодны?”, “Што мне незразумела?”	Кожны тэкст – гэта цэлы свет
2. Асэнсаванне асобы аўтара	Успамінаем усё, што ведаем пра аўтара, яго творы, эпоху, да якой адносіцца яго творчасць	Сінонімы да слова “аўтар”
3. Успрыманне зместу	Другі раз чытаем тэкст. Вызначаем і фармулюем тэматыку, праблемы, аўтарскую пазіцыю (ідэю). Характарызуем вобразны лад твора. Асабліва каштоўнае запісваем у карту ўспрымання твора	Назва і эпіграф – “канцэнтрат” аўтарскай думкі. Выхад за межы твора (развіццё думкі аўтара, параўнанне з творами іншых аўтараў, устанавленне паралелей з творами іншых відаў мастацтва, вечныя тэмы, праблемы, вобразы)
4. Успрыманне формы	Трэці раз чытаем тэкст. Вызначаем тып, стыль, жанравую прыналежнасць прапанаванага тэксту. Разглядаем сюжэтно-кампазіцыйныя асаблівасці твора. Вызначаем адметнасці тэксту на фанетычным, марфалагічным, лексічным, сінтаксічным, пунктуацыйным узроўнях. Асабліва каштоўнае запісваем у карту ўспрымання	Усе мастацка-стылёвыя асаблівасці і вобразна-выяўленчыя сродкі твора цікавяць нас настолькі, наколькі яны дапамагаюць зразумець яго змест
II этап	НАПІСАННЕ	
	Што робім	Заўвага
5. Фарміраванне	Падбіраем эпіграф, выбіраем форму водгуку (<i>ліст да... , публічнае выступленне, рэпартаж, эсэ, артыкул, малітва, клятва, плач, слоўнік і інш.</i>); праглядаем зробленыя нататкі, каб валодаць матэрыялам для стварэння водгуку; прадумваем кампазіцыю (магчыма, ствараем план)	Асаблівую ўвагу звяртаем на пачатак і заключэнне работы (яны не павінны быць зацягнутымі і загадзя падрыхтаванымі). Вершаваная форма не вельмі цэніцца, хача асобныя ўласныя паэтычныя радкі можна прывесці; трэба пазбягаць “дыялогаў з дзённікам, рэдакцыяй газеты, бабуляй, сяброўкай і іншымі” [1, с. 219]

6. Стварэнне	Пішам водгук, спалучаючы вынікі пройдзеных этапаў успрымання твора, выкарыстоўваючы некалькі (2-3) цытат з тэксту	Аптымальны аб'ём сачынення – 5-6 старонак. Дэманструем чытацкі вопыт. Пазбягаем «прамернай мастацкасці, “квяцістасці” стылю... празмерна дакладнага пераказу зместу твора з выкарыстаннем аўтарскіх метафар і эпітэтаў» [1, с. 219 – 220]
7. Праверка	Правяраем наяўнасць у тэксце сачынення ўсіх структурных частак (<i>уступ, асноўная частка, заключэнне</i>); правяраем моўнае афармленне водгуку	Пазбягаем спрэчных, праблемных момантаў

Каментарый 1. “Ваша задача не пераказаць тэкст, а расказаць... пра пачуцці, якія выкліканы зместам твора, прапанаванага для водгуку” [1, с. 220]. Шлях да спасціжэння ідэйнага напаянення тэксту ляжыць праз яго эмацыянальнае ўспрыманне. Менавіта яно забяспечвае індывідуальны падыход да літаратурнага твора (і ў гэтым важнае адрозненне водгуку ад разнастайных відаў тэкставага аналізу), паколькі ў эмоцыях выражаюцца суб'ектыўныя адносіны чалавека да знешніх і ўнутраных падзей яго жыцця.

Некалькі слоў аб перафразаваным выказванні ў графе “Заўвага”. Задача настаўніка заключаецца ў тым, каб настроіць вучня на пазітыўнае ўспрыманне твора, які – так нярэдка здараецца – па нейкіх прычынах можа не спадабацца вучню, не ўзрушыць яго. Трэба пераконваць чытача ў тым, што кожны мастацкі ці публіцыстычны твор (а на алімпіядах для водгуку прапануюцца высокамастацкія тэксты) мае вартасць, па-свойму унікальны, сапраўды нагадвае свет, у якім дзейнічаюць свае, часам не бачныя нам законы. Твор напісаны натхнёным мастаком слова на роднай мове – і таму заслугоўвае нашай увагі.

Першае ўспрыманне тэксту, якое выяўляецца ў пэўных пачуццях, павінна закончыцца для вучня пытаннем: **“Чаму я гэта адчуваю?”** Адказ на яго просты: таму што аўтар хацеў, каб мы гэта адчулі, і ўвасобіў у творы пэўны змест.

Каментарый 2. Як паказвае практыка, этап асэнсавання асобы аўтара вучні нярэдка прамінаюць, бо мала што ведаюць пра сучасных (і не толькі) пісьменнікаў, асабліва калі іх творчасць не разглядаецца ў межах школьнай праграмы па літаратуры. Таму праца над гэтым кампанентам літаратурнай кампетэнцыі павінна весціся рэгулярна. Калі складальнікі заданняў алімпіяды прыводзяць дату стварэння тэксту, то гэта дазваляе вучням уключыць твор у літаратурна-гістарычны кантэкст.

Дзмітрый Аляксандравіч Доўгаль – старшы выкладчык кафедры беларускай і рускай моў Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Закончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1999). З 1999 да 2007 года працаваў настаўнікам славянскіх моў Славянскай гімназіі г. Бабруйска.

На гэтым этапе варта ўзгадаць, як можна замяніць слова *аўтар* (*пісьменнік, паэт, літаратар, мастак слова, майстар слова, творца, пясняр*) для таго, каб пазбегнуць неапраўданых паўтораў.

Каментарый 3. Нягледзячы на тое, што вучні разумеюць змест паняццяў *тэма, праблема, ідэя*, іх вызначэнне і фармулёўка ў канкрэтным тэксце часта выклікае цяжкасці. Таму такая праца павінна рэгулярна весціся на ўроках як мовы, так і літаратуры. Прапануем працу над кожным тэкстам пачынаць з фармулёўкі яго тэмы і ідэі.

Ёсць пэўныя праблемы і з вызначэннем вобразаў у тэксце. Абумоўлена гэта, між іншым, шматзначнасцю паняцця *вобраз* (некаторыя са значэнняў прыводзяцца ў слоўніку). Неабходна нагадаць вучням, што інфармацыя аб змесце твора ў скандэнсаваным выглядзе заключана ў назве твора, а таксама ў эпіграфе, калі ёсць, да яго.

Грунтоўная літаратурная падрыхтоўка вучня, шырыня кругагляду выяўляюцца найбольш ярка ва ўменні выходзіць за межы твора: вызначаць месца прапанаванага тэксту ў творчасці аўтара, праводзіць паралелі з творамі іншых аўтараў на падобную тэму, раскрываць агульначалавечы характар праблем і вобразаў аналізуемага твора. Тут дарэчы будзе згадка пра так званыя вечныя тэмы (*бацькі і дзеці; пошук ісціны, сэнсу існавання; талент і яго прызначэнне*), праблемы (*быць ці не быць; каханне ці абавязак*) і вобразы (*Дон-Кіхот, Рамэо і Джульета, Гамлет*) у сусветнай літаратуры.

Такім чынам, разгледзеўшы на дадзеным этапе змест твора, мы задаём пытанне: **“Як аўтару ўдалося выразіць змест?”**, што дазваляе нам лагічна перайсці да характарыстыкі жанру, кампазіцыі, сюжэта, вобразных сродкаў (г. зн. формы літаратурнага твора).

Каментарый 4. Этап успрымання формы болей, чым папярэдні, патрабуе ад навучэнцаў разнастайных ведаў, без якіх даследаванне формы немагчыма. Трэба ўзгадаць, што такое тып і стыль, раскрыць змест наступных паняццяў: жанр, сюжэт, кампазіцыя літаратурнага твора, рыфма і памер (у вершаваным творы). Пры

аналізе моўных асаблівасцей пільную ўвагу традыцыйна ўдзяляем гукапісу (на фанетычным узроўні), тропам (на лексічным) і сінтаксічным, ці стылістычным, фігурам (на ўзроўні сінтаксісу). Частка патрэбных тэрмінаў прыводзіцца ў слоўніку, змешчаным у канцы артыкула. Вучань, узброены такімі ведамі і навыкамі па іх прымяненні, больш яскрава бачыць аўтарскую пазіцыю, атрымлівае надзейныя сродкі для абгрунтавання свайго прачытання твора. Але трэба перасцерагчы вучняў ад таго, каб яны не ператваралі пошук вобразна-выяўленчых сродкаў у самамэту (гл. заўвагу).

Каментарый 5. Жаданне стварыць арыгінальны тэкст часта вядзе ўбок ад пастаўленай задачы па выяўленні разумення аўтарскай пазіцыі. Тым болей што з цягам часу многія з тых формаў, што ўспрымаліся як арыгінальныя (ліст і г. д.), зрабіліся “папулярнымі”, прадказальнымі.

Аднак творчы характар водгуку ўсё-такі цэнніца, таму разам з выхаванцамі варта шукаць і выкарыстоўваць новыя цікавыя формы (ці іх элементы) стварэння водгуку. Эпіграф таксама з’яўляецца паказчыкам наяўнасці чытацкага вопыту ўдзельніка алімпіяды, але трэба перасцерагчы вучняў ад выкарыстання стандартных, слаба звязаных са зместам работы выслоўяў.

Каментарый 6. Наяўнасць чытацкага вопыту (паралелі з іншымі творами, спасылкі на іншыя аўтараў і г. д.) – настолькі важная характарыстыка водгуку, што мы зноў звяртаемся да яе. Трэба падкрэсліць неабходнасць спасылкі на тэкст, іншыя творы, выкарыстання афарызмаў, народных выслоўяў для абгрунтавання зробленых высноў.

Пры выкарыстанні прапанаванага алгарытму ў работах некаторых вучняў заўважаюцца незвязаныя часткі, што адпавядаюць розным падэтапам успрымання тэксту. Трэба нагадаць вучням, што ў добрым водгуку мяжы паміж выражэннем пачуццяў, асэнсаваннем зместу і аналізам формы быць не павінна.

Каментарый 7. Калі вучні сумняваюцца ў правільнасці пераносу, у выбары канчатка, у дарэчнасці ўжытага слова, у аўтарстве прыведзенай цытаты і г. д., яны павінны адкарэктываць тэкст.

ДАДАТАК
Тэкст для водгуку
Сталіца

Мне падабаецца: мікрараён –
Жалезны дух у канструктыўным целе,
Дзіцячы пляц і школьны стадыён...
Мне падабаюцца шурпатыя панелі.

Люблю метро, асветлены вагон
І колы, што на грукат захварэлі.
Люблю, калі састаў бярэ разгон
У доўгім, як працоўны дзень, тунелі.

Мне да душы падмуркі ў катлаване,
Абмазанья ў чорную смалу.
Мне да душы ісці па рыштаваннях

На самы найвышэйшы дах. Люблю
Убачыць на дарожным скрыжаванні
Расыпаную з кузава зямлю.

Адам Глобус.

**Карта ўспрымання верша “Сталіца” А. Глобуса
(курсівам выдзелена тое, што знайшло
адлюстраванне ў тэксце водгуку).**

Эмацыянальнае ўспрыманне	Здзіўленне: у горадзе няма людзей! Недаўменне: як можа падабацца <i>жалезны дух у канструктыўным целе</i> ? Ці не кпіць з нас аўтар, гаворачы, што яму <i>да душы</i> такі горад? Не разумею: верш называецца <i>Сталіца</i> , але ці пра Мінск ён?	
Асэнсаванне асобы аўтара	Адам Глобус – псеўданім Уладзіміра Адамчыка. Сын пісьменніка Вячаслава Адамчыка. Паходзіць з Койданава (г. Дзяржынск Мінскай вобласці). Вучыўся ў мастацкай вучэльні. Пісьменнік, выдавец. Выдаў некалькі зборнікаў прозы (“ <i>Койданава</i> ”, “ <i>Адзінота на стадыёне</i> ” і інш.) і паэзіі (“ <i>Скрыжаванне</i> ” і інш.). Заявіў пра сябе ў літаратуры ў 80-я гг. XX ст. як прадстаўнік новай пісьменніцкай генерацыі	
Успрыманне зместу	Тэма	Сучасны горад, чалавек у ім
	Праблемнае поле	Што вабіць чалавека ў горадзе, як горад уплывае на сучаснага чалавека
	Ідэя	Прадэманстраваць, як чалавек, адарваны горадам ад прыроднай гармоніі, стараецца адшукаць сэнс свайго існавання; раскрыць сімвалічнае значэнне пошукаў лірычнага героя
	Вобразы	Лірычны герой – чалавек, які жыве ў горадзе і спрабуе знайсці супакоенне для душы. Мікрараён, метро, новабудоўля – вобразы-сімвалы сучаснага гарадскога жыцця. Скрыжаванне – скразны вобраз у творчасці А. Глобуса
Назва	Верш мае назву <i>Сталіца</i> , што адлюстроўвае тэму, але можа мець і сімвалічнае значэнне	
Творы сугучнай тэматыкі	Цыкл вершаў “Места”, санет “У Вільні” ў зборніку “Вянок” М. Багдановіча; вершаказ “Горад” А. Разанава; эсэ “Горад, якога няма” В. Акудовіча; зборнік “Сена на асфальце” М. Стральцова	

Успрыманне формы	Жанрава-кампазіцыйная характарыстыка	Верш, на першы погляд, адносіцца да пейзажнай (гарадскі пейзаж) лірыкі; мае форму санета, складаецца з двух катрэнаў і двух тэцэтаў
	Сюжэт	Лірычны герой знаёміць нас з тым, што ён любіць, – мікрараён, метро, будоўлю
	Рытмічная арганізацыя	У вершы выкарыстоўваецца перанос (анжамбеман): <i>Мне да душы ісці па рыштаваннях / На самы найвышэйшы дах. Люблю / Убачыць на дарожным скрыжаванні...</i>
	Фанетычны ўзровень	Гукапіс: <i>калі састаў бярэ разгон</i> – раўнамернае чаргаванне спалучэнняў галосных і зычных перадае ўражанне ад з’явы, якая апісваецца
	Лексічны ўзровень (сюды ж уключаецца і ідыяматыка)	Тропы: метафара (увасабленне): <i>колы захварэлі на грукат</i> ; параўнанне: <i>доўгі, як працоўны дзень, тунель. Жалезны дух у канструктыўным целе – рэмінісцэнцыя афарызма “У здаровым целе здаровы дух”</i>
	Марфалагічны ўзровень	Граматычная недакладнасць: няправільна ўтворана форма ступені параўнання прыметніка <i>высокі – самы найвышэйшы</i>
	Сінтаксічны ўзровень	Сінтаксічныя фігуры: анафара: <i>люблю (другая страфа), мне да душы (трэцяя страфа)</i> ; паралелізм у пабудове, напрыклад, тэцэтаў. Часта выкарыстоўваюцца аднастаўныя выказніковыя сказы: <i>Мне падабаецца..., Люблю...</i> Усе сказы ў вершы няклічныя

Пасля складання карты мы можам пачынаць пісаць водгук. Напаўненне карты залежыць ад падрыхтаванасці чытача, які яе складае. Безумоўна, не ўсё, што занатавана ў табліцы, спатрэбіцца ў водгуку, але стане падмуркам нашага сачынення. У працэсе напісання водгуку могуць узнікнуць ідэі, якіх не было на стадыі пачатковага ўспрымання тэксту. Натуральна, гэта можна максімальна рэалізаваць.

ВОДГУК НА ВЕРШ “СТАЛІЦА” А. ГЛОБУСА

Можа падацца нават дзіўным, але гэта, мабыць, так: наш край ніколі не меў цэнтра (“сталіцы”).

Валянцін Акудовіч.

Можа падацца дзіўным, але мне здаецца, што ў нашай паэзіі да верша Адама Глобуса не было твораў пра сталіцу Беларусі. І гэта пры тым, што урбаністычнай тэме ў беларускай паэзіі ўжо амаль сто год. Малады Багдановіч, прыехаўшы на Радзі-

му, стварыў цыкл вершаў “Места”, заварожаны *чароўнымі прынадамі* Вільні (таксама, дарэчы, сталіцы). Але якія розныя гарады ўбачылі паэты! Горад Багдановіча перапоўнены людзьмі: *кіпіць натоўп на вузкім вулак дне*. Горад Глобуса – пусты, у ім няма нікога: *дзіцячы пляц без дзяцей, школьны стадыён без школьнікаў, вагон метро без пасажыраў...* “Мінск жа не такі, – гаворыць кожны, хто наведваў нашу сталіцу. – Ён хутчэй падобны да Багдановічавай Вільні з вірам людскога натоўпу”. А хто сказаў, што гэты твор пра Мінск? Прыбярэце з верша беларускую мову – і гэта будзе бадай любая сталіца свету. Прыбярэце метро – і мы пазнаем, напрыклад, Гродна з падмуркамі катлава-наў, шурпатымі панелямі і рыштаваннямі.

Сучасны свет так імкліва глабалізуецца, што нічога спрэчнага ў такім падабенстве няма. Уражае іншае: чаму аўтар з такой любоўю ставіцца да гэтага безаблічнага горада? Уцямнага адказу верш, на першы погляд, не ўтрымлівае. Скажыце, ці могуць выклікаць замілаванне *колы, што захварэлі на грукат*; доўгі працоўны дзень (з ім параўноўваецца тунель метро); чорная смала на падмурках; хісткія рыштаванні? *Мне падабаецца, люблю, мне да душы* – пераконвае нас аўтар, ажно 7 разоў ужываючы названыя сінанімічныя канструкцыі ў санеце. Звычайна падобныя сцвярджэнні суправаджаюцца эмоцыямі, што патрабуе адпаведнага пунктуацыйнага афармлення (!). У А. Глобуса ж усе сказы няклічныя, але ён усё-такі не можа стрымаць эмацыянальнай усхваляванасці. У апошнім тэцэце структура парушаецца: строгі паэтычны радок разбіваецца пераносам:

*...На самы найвышэйшы дах. Люблю
Убачыць на дарожным скрыжаванні...*

Прычына? У бяздушным горадзе сярод шурпатых панелей і тунеляў рассыпаная на скрыжаванні ЗЯМЛЯ абуджае ў сталічным Глобусе койданаўца Адамчыка, нагадвае яго малую радзіму. Класічнае стральцоўскае *сена на асфальце* набывае сучаснае сімвалічнае ўвасабленне – *зямлю на скрыжаванні*, што раскрывае нам дагэтуль прыхаваны сэнс паэтычных вобразаў.

Мікрараён, дзіцячы пляц, школьны стадыён сваімі абрысамі нагадваюць местачковую ці вясковую плошчу, сялянскі падворак. Як дбайны гаспадар ніколі не зблытае сваёй, да прыкладу, касы з суседавай, так і герой верша ведае, якія навобмацак – шурпатыя – панелі шматпавярховікаў. Як сялянін чуе, як рыпяць яго нязмазаныя калёсы, так і лірычнаму герою баяць хворыя колы метро. Як вясковец цэніць кожную хвіліну працоўнага дня, устаючы на золку і працуючы дацямна, так і галоўны герой любіць метро за тое, што яно стварае ілюзію скончанага працоўнага дня з асветленым вагонам-хатай у цёмным тунелі.

А пасля працоўнага дня чалавек застаецца сам-насам са сваім унутраным светам. Невыпадкова ў трэцяй страфе анафарычна паўтараецца *мне да душы*. Лірычны герой, як кожны чалавек, спрабуе спасцігнуць сваё прызначэнне на зямлі, блукае ў пошуках сябе. Мы спускаемся разам з ім, як некалі Дантэ, у апраметную – катлан з падмуркамі, абмазанымі – як заведзена ў пекле – у *чорную смалу*; уносімся на *самы найвышэйшы* (няправільна ўтвораная форма прыметніка найлепшым чынам акрэслівае абсяг пошукаў лірычнага героя) дах па рыштаваннях. І ўрэшце апынаемся на *дарожным скрыжаванні*. Скрыжаванне – скразны вобраз у творчасці А. Глобуса. У паэта ёсць верш з такой назвай, які нават даў найменне цэламу зборніку паэзіі. У фінале гэтага твора мастак слова прызнаецца:

*Я стаю на крыжы
Беларускіх дарог
І не бачу дзвярэй,
За якімі ёсць Бог.*

Вось чаму ў Глобусавай сталіцы няма людзей: чалавек (Адам – са стараяўрэйскай ‘чалавек’) можа быць з Богам толькі сам-насам. Вось чаму Глобусава сталіца не мае назвы: гэта любое месца, дзе чалавек спрабуе “ўбачыць” Бога. Вось пра такую, мне здаецца, сталіцу, дзе гарадскі антураж выкарыстаны для таго, каб прыхаваць пакутлівыя пошукі лірычным героем веры, твораў у беларускай паэзіі не было.

КАРОТКІ СЛОЎНІК ДЛЯ ПРАЦЫ НАД ВОДГУКАМ

Вобраз мастацкі – форма пазнання і адлюстравання жыцця ў мастацтве і літаратуры. <...> У цэлым паняцце В. м. можна вызначыць наступным чынам: гэта створаная пры дапамозе творчай фантазіі канкрэтная і разам з тым абагульненая карціна чалавечага жыцця, якая выяўляе эстэтычны ідэал пісьменніка [2, с. 46 – 47].

Вечныя вобразы – народжаныя канкрэтнымі гістарычнымі ўмовамі мастацкія вобразы-персанажы, якія разам з асаблівасцямі пэўнага сацыяльнага і нацыянальнага асяроддзя, пэўнай эпохі з выключнай паўнатай і сілай, вельмі канцэнтравана, узбуджана выяўляюць агульначалавечыя праблемы, памкненні, супярэчнасці. Таму яны захоўваюць сваё значэнне, выклікаюць жывую цікавасць людзей на працягу вельмі доўгага часу, многіх стагоддзяў [2, с. 45].

Вобраз апавядальніка (аўтара) – вобраз-характар, які ўзнікае з асаблівасцей мовы апавядальніка, не звязанай з мовай якога-небудзь з персанажаў або аўтарскай мовай у эпічных, а таксама ў ліра-эпічных творах... В. а. можа быць набліжаны да асобы аўтара або значна адрозны [2, с. 46].

Лірычны герой – вобраз той асобы, ад імя якой ідзе размова ў лірычным творы [2, с. 106].

Персанаж – дзейная асоба літаратурнага мастацкага твора (рамана, аповесці, апавядання, драмы), г. зн. тое ж, што і герой мастацкага твора, але тэрмін П. звычайна ўжываецца ў дачыненні да другарадных або адмоўных герояў ці да вобразаў такіх твораў, як байка, і г. д. [2, с. 151].

Гукапіс – выкарыстанне гукавой арганізацыі паэтычнай мовы (часам называюць “інструментоўка” верша, мовы) пры стварэнні паэтычнага вобраза. Г. мае мэтай узмацніць выразнасць вобраза, карціны з дапамогай падбору гукаў, якія перадаюць уражанне ад жыццёвай з’явы або ствараюць пэўную інтанацыю ці ўзмацняюць гучанне асобных слоў, выдзяляючы іх у тэксце [2, с. 58 – 59].

Алітэрацыя – паўтарэнне аднародных зычных гукаў у вершаваных радках (або ў праявінай фразе), якое ўзмацняе гукавую і інтанацыйную выразнасць верша [2, с. 12].

Асананс – адзін з відаў гукапісу, паўтарэнне ў вершаваных радках або праявічных сказах галосных, часцей націскных, гукаў з мэтай мастацкай выразнасці [2, с. 29].

Гукапераманне – гукавая імітацыя розных жыццёвых і прыродных з’яў з мэтай стварэння мастацкага вобраза [2, с. 57].

Ідэя – асноўны сэнс літаратурнага, мастацкага твора, які вынікае з усёй сістэмы вобразаў і карцін. Літаратурны твор можа мець грамадскую і мастацкую каштоўнасць толькі ў тым выпадку, калі пісьменнік адкрывае для нас нешта новае ў жыцці, дае сваё разуменне, сваё тлумачэнне розных жыццёвых з’яў. Гэты аўтарскі погляд на паказаныя ў творы падзеі, чалавечыя характары, перажыванні, а таксама іх аб’ектыўны сэнс і ўключае ў сябе ідэя твора [2, с. 81].

Жанр – форма літаратурнага твора, якая склалася гістарычна на аснове ўвасаблення пэўнага зместу [2, с. 71].

Кампазіцыя – уся складаная будова літаратурнага твора, размяшчэнне і спалучэнне асобных частак, састаўных элементаў сюжэта, вобразаў-характараў, сцэн, эпизодаў, карцін, дыялогаў і маналогаў, падзел на часткі, раздзелы, строфы і г. д. [2, с. 93 – 94].

Перанос – несупадзенне моўнай фразы з вершаваным радком [2, с. 151].

Праблема – гэта вострае жыццёвае пытанне, якое пісьменнік ставіць і, зыходзячы са свайго светапогляду, па-свойму вырашае ў мастацкім творы [2, с. 203].

Рэмінісцэнцыя – наўмыснае ці міжвольнае ўзнаўленне пісьменнікам (найчасцей паэтам) вобразаў, асобных выказванняў ці рытміка-сітаксічных канструкцый іншых аўтараў [3, с. 283].

Стылістычныя, або сінтаксічныя, фігуры – прыёмы ўзмацнення эмацыянальнай выразнасці паэтычнай мовы, нязвыклых моўных звароты, у аснове якіх ляжаць сродкі сінтаксісу [4, с. 190].

Анафара – сінтаксічная фігура, якая заключаецца ў паўтарэнні аднолькавых слоў, словазлучэнняў і сказаў у пачатку вершаваных радкоў або праявітых сказаў [4, с. 12].

Эпіфара – сінтаксічная фігура, у якой суседнія сказы заканчваюцца аднолькавымі спалучэннямі слоў ці выказаў [4, с. 13].

Кальцо – пэўны сінтаксічны адрэзак маўлення, які пачынаецца і заканчваецца аднолькавымі словазлучэннямі і нават сказамі [4, с. 15].

Сінтаксічны паралелізм – экспрэсіўная сінтаксічная фігура, у якой кожная наступная сінтаксічная адзінка будзеца па тыпе папярэдняй – мае аднолькавы склад членаў сказа, аднолькавы парадак слоў, што стварае ўнутраную сіметрыю [4, с. 15].

Антытэза – сінтаксічная фігура кантрасту, супастаўленне процілеглых паняццяў, перажыванняў, думак з мэтай узмацнення ўражання ад гэтых з’яў, падкрэслівання кантрасту [4, с. 18].

Полісіндэтон (шматзлучнікавасць) – сінтаксічная фігура, у якой злучнікі або прыназоўнікі паўтараюцца перад кожным аднародным членам сказа або перад іншымі аднароднымі сінтаксічнымі канструкцыямі [4, с. 20 – 21].

Градацыя – экспрэсіўная сінтаксічная фігура, якая заключаецца ў такім размяшчэнні частак выказвання (слоў, адрэзкаў сказа), дзе адбываецца паступовае нарастанне або, наадварот, аслабленне ўражання, пачуцця, перажывання [4, с. 20].

Эліпсіс – сінтаксічная фігура, у якой прапускаецца выказнік, які не з’яўляецца неабходным для перадачы пэўнага паведамлення [4, с. 34].

Асіндэтон (бяззлучнікавасць) – сінтаксічная фігура, у якой адсутнічаюць злучнікі паміж граматычна аднароднымі словамі і сказамі з мэтай узмацнення экспрэсіі, дынамічнасці, насычанасці з’яў, падзей, фактаў [4, с. 36].

Інверсія – такая расстаноўка слоў або словазлучэнняў (сінтаксічных кампанентаў) у сказе, якая парушае іх звычайны граматычны парадак [4, с. 45].

Сюжэт – сістэма падзей у творы, у якой раскрываецца і развіваецца характар. Паняцце *сюжэт* часам ужываецца і ў дачыненні да лірычных твораў. У такім выпадку пад сюжэтам падразумяваецца рух пачуцця, развіццё думкі верша [2, с. 193 – 194].

Троп – адзін з найважнейшых прыёмаў стварэння мастацкага вобраза ў літаратуры, пры якім слова набывае вельмі актыўны выяўленчы характар, выражае пэўнае пачуццё, эстэтычную ацэнку жыццёвай з’явы. Калі глядзець з боку мовы, Т. – гэта ўжыванне слова ў пераносным значэнні [2, с. 199].

Аксюмаран (аксімаран) – мастацкі троп, наўмыснае спалучэнне слоў процілеглага сэнсу з

мэтай перадачы супярэчлівых па змесце або па ўспрыманні іх пісьменнікам з’яў жыцця [2, с. 8].

Алегорыя – іншасказанне, адна з форм мастацкага адлюстравання жыццёвых з’яў, калі абстрактнае паняцце або думка перадаюцца праз канкрэтны вобраз [2, с. 11].

Гіпербала – мастацкі прыём – моцнае перавелічэнне ўласцівасцей, якасцей ці памераў прадмета або з’явы з мэтай дасягнення большай мастацкай выразнасці [2, с. 53].

Метанімія – мастацкі троп, замена аднаго слова ці выразу іншым на аснове знешняй або ўнутранай сувязі паміж з’явамі, якія яны абазначаюць [2, с. 123].

Метафара – від троса, у якім уласцівасці адной з’явы пераносяцца на другую па прынцепах упадабнення [2, с. 124].

Параўнанне – мастацкі троп, у аснове якога ляжыць супастаўленне дзвюх з’яў з мэтай іх характарыстыкі адной праз другую [2, с. 143].

Сінекдаха – адзін з мастацкіх тросаў, разнавіднасці метаніміі. С. – гэта метанімія, у аснове якой ляжыць узаемазамена такіх з’яў, якія знаходзяцца ў колькасных суадносінах: частка выдаецца за цэлае, адзіночны лік ужываецца замест множнага і наадварот [2, с. 183].

Сімвал – прыём мастацкага паказу, а таксама адзін з тросаў, умоўнае абазначэнне з’явы праз вобраз, які нечым нагадвае гэту з’яву [2, с. 182].

Увасабленне – мастацкі троп, асобны від метафары, які асноўваецца на прыпадабненні прадметаў, з’яў прыроды да паводзінаў чалавека, перанясенні на гэтыя з’явы чалавечых уласцівасцей [2, с. 204].

Эпітэт – мастацкае азначэнне, якое вобразна характарызуе прадмет, чалавека або жыццёвую з’яву [2, с. 229].

Тэма – кола грамадскіх з’яў і звязаных з імі жыццёвых пытанняў, якія аўтар кладзе ў аснову зместу твора і адлюстроўвае, раскрывае ў святле асноўнай ідэі [2, с. 203].

¹ *Анжамбеман* (фр. *anjambement* ад *anjamber* – ‘пераступіць, перайсці’) – несупадзенне сінтаксічнай і рытмічнай паўз пры арганізацыі паэтычнага радка. Гл., напрыклад: **Шенгелі, Г. А.** *Техніка стиха* / Г. А. Шенгелі. – М. : Гослитгиздат, 1960; **Гаспаров, М. Л.** *Очерк истории европейского стиха* / М. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1989.

Спіс літаратуры

1. **Куліковіч, У. І.** Алімпіяды па беларускай мове / У. І. Куліковіч. – Мінск : Аверсэв, 2007. – 416 с. – (Школьнікам, абітурыентам, навучэнцам).
2. **Лазарук, М. А.** Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – 3-е выд. – Мінск : Нар. асвета, 2003. – 239 с.
3. **Рагойша, В.** Тэорыя літаратуры ў тэрмінах : Дапаможнік / В. Рагойша. – Мінск : БелЭн, 2001. – 384 с.
4. **Шандроха, Н. Э.** Экспрэсіўны сінтаксіс : Вучэбна-метадычны дапаможнік / Н. Э. Шандроха. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 62 с.

Антон ГУРСКИ

МАРАЛЬНА-НОРАЎНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ ЖЫЦЦЯ Ў ТРАДЫЦЫЙНАЙ ПЕСЕННАЙ ПАЭЗІІ БЕЛАРУСАЎ

Кожны народ, дзе б ён ні жыў, мае сваю культуру, свой фальклор. Менавіта з фальклору і бярэ пачатак любая культура, нават самая развітая і прагрэсіўная. Нацыянальную самабытнасць, непаўторную каштоўнасць кожнай краіне свету надае менавіта народная паэтычная творчасць.

Беларускі фальклор сярод славянскіх вызначаецца нацыянальнай ментальнасцю, багатай творчай фантазіяй і тонкім эстэтычным густам народа-творцы. Ён справядліва з'яўляецца прадметам гонару сучаснага беларуса. Дзяржава наша, як і іншыя ў СНД, прайшла праз шэраг гістарычных выпрабаванняў, якія негатыўна адбіліся на маральным здароўі нацыі. Прэзідэнт і ўрад Рэспублікі Беларусь паставілі перад грамадскасцю задачу духоўнага і эканамічнага развіцця краіны. Зразумела, што без духоўнага адраджэння грамадства не можа быць ні эканамічнага, ні тэхналагічнага, ні інавацыйнага прагрэсу, паколькі для іх патрэбны перш за ўсё высокамаральны, адукаваны і працалюбівы чалавек, патрыёт сваёй Радзімы. Якую ж ролю ў ідэалагічным выхаванні можа адыграць фальклор? 1. Ва ўсе часы вусная народная творчасць назапашвала ідэалогію гуманізму, пашаны да чалавека працы. 2. Сярод каштоўнасцей чалавека фальклор перш-наперш вылучаў і апяваў здольнасць працаваць сумленна, шчыра і плённа. 3. Вуснамоўная народная творчасць выказвала і прывівала слухачам любоў да роднай зямлі, беларускай прыроды, да карміліцы-нівы, да мірнага сонечнага і зорнага неба над галавой. 4. Фальклор заўсёды нёс магутны маральна-этычны патэнцыял, апяваючы высокапаэтычныя адносіны паміж людзьмі: у сям'і, сяброўстве, грамадстве ў цэлым; асуджаў людскія заганы: ляноту, баязлівасць, хцівасць, жорсткасць і інш. 5. Вусная народная паэзія і проза адлюстроўваюць прыгажосць роднай мовы, выходзяць тонкі эстэтычны густ у слухача і чытача. 6. Асобныя фальклорныя жанры – казкі, легенды, паданні, загадкі, прыказкі

і прымаўкі – выходзяць у падростаючага пакалення патрыятызм, даюць яму веды ў галіне прыродазнаўства і гісторыі роднага краю, даводзяць да свядомасці дзяцей і падлеткаў каштоўнасці чалавечай годнасці і сацыяльнай вартасці.

Мэта гэтага артыкула: разгледзець сацыяльныя і маральна-нораўныя падыходы да павышэння ўзроўню правіл існавання сучаснай сям'і, яе ролі ў выхаванні падростаючага пакалення, у пабудове грамадскай стабільнасці, у вырашэнні дэмаграфічнай праблемы. Сям'я як першасная сацыяльная ячэйка грамадства фарміруецца і існуе пад уплывам пэўнага дзяржаўнага заканадаўства, канкрэтных сацыяльных умоў, пануючай у грамадстве ідэалогіі. На яе ўплываюць таксама палітычныя, прававыя, эканамічныя, маральныя і псіхалагічныя ўстанаўленні. Кожная дзяржава, у тым ліку і Беларусь, зацікаўлена мець моцныя (у маральна-этычных адносінах), матэрыяльна забяспечаныя сем'і са здаровымі і добра выхаванымі дзецьмі. Асветнікі, філосафы, выхавальнікі і рэлігійныя дзеячы прыйшлі да высновы, што трывалую сям'ю можа пабудаваць моцная асоба, развіты, свабодны, культурны і высокамаральны чалавек.

На працягу стагоддзяў сям'я для беларускага селяніна была той адзінай крэпасцю, якая ахоўвала яго ўласнае жыццё і забяспечвала працяг роду, стварала дабрабыт і зарабляла пашану людскую. У беларускім фальклору ўвогуле, пазаабрадавай паэзіі перш за ўсё, па-мастацку распрацоўваецца тэма сям'і: міжасабовыя ўнутрысямейныя дачыненні, лёс замужняй жанчыны. Жаночая доля сялянкі знаходзілася пад надзвычай пільнай увагай народных песнятворцаў, паколькі аўтарства песень пра сям'ю часцей належала жанчыне.

Традыцыйная вуснамоўная песенная паэзія, якая стваралася беларускім народам на працягу стагоддзяў, дае нам, нашчадкам, дакладныя звесткі пра духоўнае жыццё, пра-

цу і побыт беларускага селяніна ў мінулым. Сучасны даследчык звяртае ўвагу не толькі на этнічную і гістарычную інфармацыйную значнасць фальклорнага матэрыялу, яго мастацкую каштоўнасць, але і на той высокі маральна-нораўны і этычны патэнцыял, які ён нясе для сучаснага грамадства.

Традыцыйныя каляндарныя абрады і звычаі, абрадавая паэзія беларусаў фарміраваліся, як вядома, у далёкія дахрысціянскія часы. З цягам часу яны атрымалі новае жыццё пад уплывам духоўных каштоўнасцей рэлігіі хрысціянства, царквы дзвюх канфесій на Беларусі: праваслаўнай і каталіцкай. І хоць выкананне рытуалаў не пазбаўлена водгаласу старажытных вераванняў у магію слова і дзейства, тым не менш прысвячаюцца яны не толькі зменам сонечнага календара і звязаным з ім пэўным вехам сельскагаспадарчага года, але і дням ушанавання хрысціянскіх святынь. Менавіта евангельскія заповедзі, вядомыя ўсяму хрысціянскаму свету, былі і застаюцца ідэалагічнай асновай духоўнасці беларускага народа, яго маральна-нораўных поглядаў.

Ваяўнічы атэізм савецкага перыяду адмоўна паўплываў на духоўнасць народа, у тым ліку на яго рэлігійнае светасузіранне. Сучаснае ідэалагічнае (у пэўнай ступені і сацыяльнае) становішча гарадскога і сельскага насельніцтва ставіць перад цяперашнім пакаленнем беларусаў жыццёва неабходную задачу духоўнага адраджэння грамадства ў цэлым і сяла ў прыватнасці. Вялікую ролю ў гэтай высакароднай справе павінны адыграць вера, філасофія, асвета, не ў апошнюю чаргу – традыцыйная народная духоўная культура, якую пакінулі нам нашы мудрыя продкі. У песеннай паэзіі яны нязменна выказвалі ўпэўненасць, што добрая, дружная, працавітая сям'я – вялікая каштоўнасць для асабістага лёсу чалавека.

Засяроджваючы ўвагу на гуманістычнай скіраванасці традыцыйнай культуры і яе ролі ў духоўным аздараўленні сучаснага грамадства, неабходна спыніцца на маральна-нораўных поглядах народа на сямейнае жыццё. У наш час жанчына нясе значную долю грамадска-карыснай працы. Яна выконвае і сваё галоўнае біялагічнае прадвызначэнне: нараджэнне, кармленне, гадаванне дзяцей. У гэтай нялёгкай і адказнай справе неабходна падтрымка мужчынскай (мужа, бацькі) рукі, розуму і сэрца. Адзюльтэр з боку мужа прыносіць няшчырасць, падман і халоднасць у сямейныя стасункі, а нярэдка і разбурае шлюб, сям'ю – плодзіць безбацькоўства і стварае глебу для маральнай усёдазволенасці. Народная традыцыя адмаўляе гэтую шкодную для сям'і і прыкрыю з'яву, што выходзіць за межы сямейнай праблемы, ператвараецца ў грамадскую і сацыяльную. Значныя перспектывы ў гэтай сферы адносінаў можа мець царква з яе маральна-нораўнымі пастулатамі (заповедзямі) і замацаваннем шлюбу праз абрад вячання як вышэйшую форму прысягання ў шлюбнай вернасці. Вядома ж, пры ўмове паспяховага рэлігійнага выхавання моладзі (задача не самай блізкай будучыні). Магчыма, прынеслі б карысць і дзяржаўныя заканадаўчыя акты, якія абаранялі б маёмасныя інтарэсы жанчыны і яе дзяцей у выпадку скасавання шлюбу (асабліва па віне мужа), больш надзейна прымушалі б мужчыну прымаць фінансавы ўдзел у гадаванні дзяцей і ўтрыманні іх маці (да новага замужжа, калі б яно адбылося). Калізіі сямейнага жыцця, складанасці ўнутрысямейных дачыненняў, асабліва адносінаў паміж мужам і жонкай, маюць шматаспектны характар. Сацыяльны, маёмасны, грамадскі стан сям'і, сямейныя звычаёвыя ўстанаўленні, якія складаліся на працягу вякоў, пэўныя ўмоўнасці і забабоны, якія панавалі ў сялянскім асяроддзі, надзвычай своеасаблівыя псіхалагічныя рысы характару мужчыны і жанчыны, нарэшце, здольнасць ці няздольнасць кожнага зберагчы каханне, якое лучыла іх у сям'ю, – вось далёка не поўны пералік тых фактараў, што ўплывалі ў большай ці меншай ступені на фарміраванне такога ўсімі жаданага і такога няпэўнага сямейнага шчасця.

Песенная лірыка народа многа апавядае пра сямейнае жыццё, і часцей за ўсё апавядваецца ад імя жанчыны, якая вельмі чуйна ставіцца да любых непаладкаў у сям'і і звычайна моцна пакутуе праз іх. Народная песенная мудрасць апявае мір і лад у сям'і; і вартасць іх тым большая, чым большая сама сям'я. Калі

Антон Іванавіч Гурскі – фалькларыст. Кандыдат філалагічных навук (1978). Скончыў Мінскі педагагічны інстытут (1959). З 1959 г. – у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі, з 2008 г. – у сектары фалькларыстыкі Інстытута мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы.

Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі (1986). Аўтар шматлікіх выданняў, прысвечаных беларускаму фальклору, складальнік зборнікаў легенд, паданняў і казак для дзяцей, тамож серыі БНТ.

дабрыня і спагада старэйшых людзей – свёкра, свекрыві – накіраваны на нявестку, то высакароднасць такіх адносін асабліва адзначае народная песня:

*Чый свёкар благі,
А мой свёкар добры,
Ён мяне не судзіць,
Раненька не будзіць.
Ён сам устаніць,
А мяне накрываіць:
– Спі, спі, нявестачка,
Спі, маё дзіцятка,
Тваё дзіця мала,
Ночкі не даспала,
Усю ночку сядзела,
Свечачка гарэла [2, с. 210 – 211].*

Сямейныя каштоўнасці, якія ў наш час, як і заўсёды, робяць жыццё чалавека змястоўным, становяцца жыватворнай крыніцай высокіх пачуццяў: любові, пяшчоты, адданасці дарагім і блізкім людзям. Мудрасць народа высока цэніць сямейнае шчасце, што грунтуецца на ўзаемным каханні мужа і жонкі, іх любові да дзяцей:

*Век не пакіну жану,
Век не пакіну маладу:
Жонка – пакрыса мая,
Дзеткі – пацеха мая.
Жонка пакрысіць у піру,
Дзеткі пацешаць у даму [2, с. 261].*

Добрым адносінам мужа да жонкі не можа перашкодзіць нават нядобразычлівая да зяця цешча:

*– А жана ты мая, наймілейша душа,
Сварылася на мяне твая маці дужа.
А мы з табою за адным сталом сядзім,
Мы ж з табою з адной міскі ядзім,
Мы ж з табой з адной лусты ломім,
Да мы ж з табой хараіша гамонім [2, с. 273].*

Як бачым, праз песенную творчасць, праз мастацкае слова да нас звяртаюцца мудрасць, мараль, гуманістычная і прагматычная філасофія народа ў галіне міжасабовых сямейных дачыненняў. Успрыняцце і водгук на іх прыносяць вялікую карысць справе духоўнага аздарулення сучаснага грамадства.

Вусная паэтычная творчасць на працягу стагоддзяў служыла беларусам, асабліва моладзі, улюбёным сродкам духоўнага жыцця ў галіне сямейных, грамадскіх і вытворчых адносін. Песні на тэму ўнутрысямейных дачыненняў з'явіліся мастацкім выказваннем няпісаных народных маральна-этычных правіл і ўстанаўленняў адносна шчаслівага існавання сямей-

скай сям'і. Але ж чалавек не можа быць задаволеным і паспяховым без пэўнага прызнання яго сацыяльным асяроддзем. Менавіта ў жыцці сельскай грамады народныя спевакі і спявачкі рэалізавалі сябе як носьбіты, знаўцы і выканаўцы традыцыйных святочных каляндарна-аграрных абрадаў (іх вербальнай складаючай) і песень.

Песні-вяснянкі займаюць асобнае месца ў народным рэпертуары. Паэзія вясны, пры ўсім сваім строгім рытуальным прызначэнні, прасякнута асабліва ўзнёслымі і радаснымі пачуццямі. Праз песні людзі выказвалі захапленне веснавымі зменамі ў прыродзе пасля доўгай і змрочнай зімы: яркім сонцам, таяннем снегу, цёплым веснавым ветрам, прылётам птушак і першымі спевамі жаўранка. Сонца грэе зямельку, і селянін не можа не думаць і не спяваць пра працу на зямлі і яе плён. Дзяўчаты і жанчыны гукаюць вясну прыгожымі рытуальнымі спевамі, просяць, каб яна хутчэй набліжалася. Вясна нясе ўсім свае шчадроты: адраджэнне прыроды, узнаўленне пасля Дабравешчання хлебаробчай працы на ўжо сагрэтай зямлі, выган жывёлы за сяло на пашу, радасная сустрэча сонца і цяпла старымі і малымі, чаканне кахання моладдзю – хіба ж гэтага недастаткова для святочнага настрою? Яго і перадаюць, агучваюць, павышаюць песні-вяснянкі. Жанчына ў вяснянках паўстае ў розных іпастасях: маці, чыя ўвага дзень і ноч прыкаваная да дзяцей, умелая пралля і ткаля, нястомная жнейка, клапатлівая гаспадыня ў хаце і на падвор'і. Слухача яна ўражвае яшчэ і як таленавіты творца – аўтар і выканаўца змястоўных і прыгожых песень:

*Благовешчаніко святое,
Папшлі сонейка залатое,
Каб зямелька адышла,
Ды вясна да нас прыйшла,
Каб распусціліся кветачкі,
Каб раскраснеліся дзевачкі,
Каб лугі зазеленеліся,
Нашы нівачкі адзеліся [1].*

Вялікдзень – адно з самых урачыстых веснавых святаў славян дахрысціянскага і хрысціянскага гістарычных перыядаў. Духоўнае жыццё чалавека ва ўсе часы патрабуе ідэйнага напаўнення. Абстрактная ідэя, калі яна завалодвае свядомасцю асобы, – непазбежны шлях да Бога. Селянін, які жыў і працаваў ва ўмовах натуральнай гаспадаркі сам-насам са сваім невялікім зямельным надзелам, з прыродай і яе разбуральнымі стыхіямі (без сельскагаспадарчай тэхнікі і аграноміі), пазбаўлены навуко-

вых ведаў і належнай медыцынскай дапамогі, разлічваў толькі на сябе самога ды на Бога, на яго дапамогу. Таму вера беларуса была натуральнай, зусім не вымушанай, духоўнай патрэбай. Калі ж сялянін выконваў евангельскія заповедзі, то яго духоўнае жыццё непамерна ўзбагачалася, а грамадства атрымоўвала добрага сем'яніна, гаспадара і законапаслухмянага грамадзяніна (тое ж тычыцца і сельскай жанчыны). Улічваючы гэта, ці трэба ідэолагам атэізму “забараняць” чалавеку верыць у Бога, што адбывалася ў савецкі час? Не трэба перашкаджаць новым пакаленням набываць духоўныя каштоўнасці з традыцыйных крыніц.

Нястомная, старанная праца па гаспадарцы, майстэрства ў традыцыйных на вёсцы рамёствах, спрытнасць у хатніх справах, шчырасць у пачуццях да сямейнікаў, любасць да іх – вось тыя рысы, што так цэніць і апявае народ у *велькодных песнях*.

Цыкл *юраўскіх песень* вылучаецца не толькі сваім строга рытуальным прызначэннем: дабратворна паўплываць на ўрадлівасць жытняй нівы і зберажэнне статку свойскай жывёлы з дапамогаю вербальнай магіі – песняў-заклінанняў і песняў-замоў. У юраўскіх песнях па-мастацку выразна і яскрава адлюстравалася веснавая прыгажосць прыроды – усё, што радуе вока і душу чалавека: зеляніна з усімі адценнямі фарбаў, расцвіўшыя духмяныя веснавыя кветкі, калыханне пад ветрам жытніх ніў, цёплыя ранішнія росы. Юраўская песня заяўляла і пра высокія маральна-нораўныя патрабаванні да нявесты – будучай жонкі, да маладых людзей увогуле. Мудры народны талент у песенным слове павучаў, выхоўваў моладзь, сцвярджаў маральныя, этычныя каштоўнасці сельскага соцыуму.

“Зялёныя святы” (Тройца) маюць асаблівую цікавасць, паколькі гэта ўласна жаночыя святы: дзяўчаты, маладзіцы не толькі здзяйсняюць абрадавыя рытуалы, выконваюць іх вербальную частку – *траецкія песні*, – але і самі па сабе з’яўляюцца рытуальнай састаўляючай абрадавых дзеянняў, г. зн. аб’ектам рытуалаў. Цэнтральная падзея свята – паход у лес, завіванне вянкаў з бярозак і кумаванне. “Зялёныя святыкі” – водгалас праславянскага культу расліннасці і ўшанавання памяці продкаў.

Мантычныя абрады-варожбы на вянках пра будучае дзяўчыны на Тройцу з’яўляюцца адметнаю рысаю свята. Ідэя стварэння новых сем’яў з’яўлялася не толькі лёсавызначальнай для вясковай моладзі, але была ўвасабленнем народнай маралі. Сям’я ўсведамлялася як галоўная ячэйка сельскага соцыуму, як аснова

маральна-нораўнага ўладкавання асабістага лёсу чалавека.

Свята Івана Купалы ў славян увогуле і ў беларусаў у прыватнасці адзначалася шырока і ўрачыста. Гэта самае буйное народнае ўвесяленне ў дні летняга сонцавароту, якое разгортвалася на аснове старажытных вераванняў: салярнага культу, пакланення стыхіям – агню і вадзе, – зацерагалных, ачышчальных магічных дзеянняў, каб абараніцца ад “нячыстай сілы і хвароб”, і мантычных абрадаў (варожбы на вянках пра будучае замужжа). Сярод неўтаймаванага карнавалу моладзі ўначы і назаўтра ўдзень настойліва гучалі і мудрыя *купальскія песні* – перасцярогі маладым, песні-павучанні дзяўчыне і хлопцу, дзе выказваліся высокія маральна-этычныя погляды народа на паводзіны маладых людзей, на шлюб і сямейнае жыццё.

У *жніўных песнях* дамінуе сямейная праблематыка і тэма цяжкай, адказнай жаночай працы – жніва. У жніўнай паэзіі бацькі замужніцы выступаюць як носьбіты гуманных поглядаў у сялянскім асяроддзі: яны спагадлівыя, добрыя, сардэчныя, мудрыя. Увогуле паэзія жніва прасякнута высакароднымі поглядамі на жыццё чалавека і яго працу, на яго прызначэнне на зямлі.

Шлюбная тэматыка ў сваім развіцці дасягае апагея ў восеньскай паэзіі беларусаў (пераважна ў жаночай песеннай лірыцы). Галоўная гераіня ў гэтых песнях – дзяўчына на выданні ці маладая замужніца. Працалюбства, спрытнасць у рабоце, ветлівасць, любоў да мужа, вернасць і адданасць яму – вось рысы гераіні *восеньскай песні*. Мудры народны песнятворца раіць маладой жанчыне выхоўваць у сабе станоўчыя якасці характару: здольнасць лічыцца з правіламі паводзін, якія існуюць у сям’і мужа, умець дараваць, не губляць добразычлівасці да людзей, захоўваць пачуццё ўласнай годнасці і аптымізму.

У заключэнне варта яшчэ раз падкрэсліць, што вуснапаэтычная творчасць народа нясе ў сабе агромністы патэнцыял маральна-нораўнага ўздзеяння на духоўнае жыццё сучаснага сяла і грамадства ў цэлым.

Спіс літаратуры

1. *Веснавыя песні* / склад. Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей. – Мінск, 1979. – № 149.
2. *Гілевіч, Н.* Лірычныя песні. Беларускі фальклор у сучасных запісах / Н. Гілевіч. – Мінск, 1976.

З наступнага года “Роднае слова” пачне друкаваць цыкл матэрыялаў, прысвечаных эстэтыцы народнай песні, вядомага даследчыка і збіральніка беларускага фальклору Антона Гурскага.

ЗОРНЫ ШЛЯХ ВЕЧНАГА ВАНДРОЎНІКА

Язэп Драздовіч... Імя мастака, лёс і творчасць якога яскрава адлюстроўваюць высокі і горкі шлях чалавечага духу праз церніі да зорак... У жыцці Драздовіча зоркі мелі не просты, а сімвалічны сэнс. Складаецца ўражанне, што і пасля смерці зоркі не застаюцца абыякавымі да яго памяці...

Менавіта так пачынала я свой нарыс, прысвечаны 105-годдзю з дня нараджэння фантастычна таленавітай, загадкавай і трагічнай асобы генія беларускасці [4]. За мінулыя 15 гадоў гэтае ўражанне пераўтварылася ў перакананне, дапоўнілася шэрагам фактаў і асацыятыўных паралелей, якімі і хачу падзяліцца з зацікаўленым чытачом.

На працягу амаль 40 гадоў неаднаразова здаралася так, што асоба і дух творчасці Язэпа Драздовіча нібыта самі прыходзілі да мяне, прымушалі ўбачыць і зразумець нешта звышрэальнае. Упершыню я сустрэлася са спадчынай мастака ў 1970 г. у фондах Дзяржаўнага гісторыка-краязнаўчага музея, калі шукала графічныя крыніцы па помніках беларускага барока для сваёй кандыдацкай дысертацыі. Галоўная захавальніца фондаў Рэгіна Вітальеўна Доўнар-Запольская паказала мне унікальны альбом “Глыбокае” (1925) Язэпа Драздовіча з цудоўнымі замалёўкамі касцёла і кляштара кармелітаў, уніяцкай царквы ў прадмесці Беразвечча і іншых помнікаў беларускага дойлідства. Як архітэктар, я адзначыла высокую графічную культуру малюнкаў Драздовіча, іх гістарычную і мастацкую каштоўнасць, але, калі шчыра, не адчула тады крокаў яго лёсу, які, відавочна, працягваецца і сёння.

Пазней, на шляху спасціжэння асобы Драздовіча, былі грунтоўная кніга А. Ліса [7], выстава маляваных дываноў, сабраных А. Марачкіным, барацьба вакол устаноўкі помніка работы скульптара І. Голубева ў Мінску. Гэтае доўга-тэрміновае пытанне нечакана вырашылася праз 24 гадзіны пасля маёй публікацыі пад назвай “Ці скончацца калі яго вандроўкі?” у “Звяздзе” ў студзені 1993 г. І я раптам адчула, што за Драздовіча і супраць яго змагаюцца не проста людзі, а нейкія вышэйшыя сілы. Сёння няўхільна пашыраецца кола даследчыкаў і адэптаў шматграннай творчасці Драздовіча, праводзяцца мастацкія пленэры, прысвечаныя яго памяці, расце колькасць публікацый. Але хочацца сказаць нешта сваё, асабістае.

Пасля прачытання апублікаваных дзённікаў мастака [6] мне, як здаецца, адкрыўся яго ду-

хоўны свет. Калі разглядаць жыццё і творчасць Язэпа Драздовіча як пэўны культурна-гістарычны феномен, то можна выдзеліць у ім два выразныя адметныя складнікі. У адной іпастасі Я. Драздовіч – аўтахтон тутэйшасці, квінтэсэнцыя беларускага менталітэту, у другой – ён адначасова і пясчынка, і ўладар Сусвету. Сімвалам жыцця Язэпа Драздовіча сталі бясконцыя вандроўкі. Жыццёвыя шляхі, за выключэннем сямі гадоў службы ў расійскім войску, не выходзілі за межы роднай зямлі і злучалі яе гістарычныя асяродкі – Вільню, Наваградак, Мінск, Беласток, поўнач і поўдзень – Дзісеншчыну і Піншчыну. Ён нарадзіўся ў засценку Пунькі (зараз Глыбоцкі раён) і там жа пахаваны на Ліплянскіх могілках, непадалёку ад былога засценка. Усё вярнулася на кругі свае, але застаўся след вялікага жыцця, чалавечыя межы якога незвычайна спалучыліся з бясконцасцю прасторы і часу.

З дапамогай маці-ўдавы, што засталася адна, без зямлі, з шасцю дзецьмі, малодшы сын Язэп атрымаў прафесійную мастацкую адукацыю ў Віленскай рысавальнай школе прафесара І. Трутнева. Язэп Драздовіч плённа працаваў у многіх відах выяўленчага мастацтва: кніжнай і станковай графіцы, жывапісе, скульптуры. Яшчэ да Першай сусветнай вайны з’явіліся яго працы ў галіне кніжнай графікі, сярод якіх вылучаецца афармленне першага выдання вершаў “Курганная кветка” Канстанцыі Буйло, выкананае ў стылі мадэрна. На пачатку грамадзянскай вайны Я. Драздовіч працаваў у Мінску мастаком у беларускім літаратурным выдавецкім аддзеле камісарыята асветы, прымаў удзел у афармленні першага ў Савецкай Беларусі буквара-лемантара (1919).

Напярэдадні 1921 г. мастак адправіўся да хворага маці на родную Дзісеншчыну. Мяжа, што прайшла па нашай зямлі ў выніку Рыжскай дамовы, раптоўна і на доўгія гады прымусіла яго застацца ў Заходняй Беларусі. Але адтуль, нягледзячы на палітычны ўціск і матэрыяльныя цяжкасці, ён падтрымліваў сувязь з Інстытутам беларускай культуры, рэгулярна дасылаў у Мінск свае замалёўкі помнікаў нацыянальнага дойлідства, этнаграфічныя рэчы, фіксаваў іх назвы і памеры. Мастацкія і навуковыя працы Я. Драздовіча неаднаразова адзначалі прэміямі Акадэмія навук БССР. Але ў рэальнасці нястача была такая, што іншы раз не хапала грошай на фарбы і палатно. За ўсё жыццё ён не займеў уласнага дома. Хадзіў з вёскі ў вёску і нястомна працаваў да самай смерці ў 1954 г.

У канцы 1920-х гг., падчас вандровак па Заходняй Беларусі, мастак стварае унікальныя графічныя альбомы – сотні малюнкаў помнікаў старажытнага дойлідства, якія сёння з’яўляюцца каштоўнымі гістарычнымі крыніцамі: гарадзішчы і курганы, замкі і храмы, гумны і хаты. Але для Драздовіча гэта не толькі матэрыяльныя артэфакты, для яго яны – захавальнікі часу, канцэнтрацыя духоўнасці народа, накіраваная з мінулага ў будучыню. Гэта асабліва відавочна пры параўнанні гістарычных твораў і касмічных фантазій мастака, галоўная тэма якіх – светазарны горад усеагульнага шчасця. Акрамя таго, нястомны асветнік запісаў фальклор, апрацоўваў для “Беларускага этнаграфічнага слоўніка” народную лексіку Дзісеншчыны і Піншчыны, рупна збіраў экспанаты для беларускага музея ў Вільні, настаўнічаў, маляваў дэкарацыі для аматарскіх спектакляў.

Ужо ў сталыя гады мастак захапіўся стварэннем маляваных насценных дываноў, прызначаных для ўпрыгожання сялянскіх хат. Паводле яго ўласных слоў, гэтай малааплатай працы ён прысвяціў шмат часу “*дзеля развіцця ў народзе мастацкага эстэтычнага пачуцця*”. Цікава, што ў хату, дзе мастак “*быў застанавіўшыся, набіралася шмат цікавых мяйсцовых сялян, старыкоў, мужчын і падросткаў, якія закідалі цэлым радам навуковых пытанняў, пераважна з касмазоры...*” (з дзённікавых запісаў за 1934 г.), магчыма таму, што ў 1931 г. Драздовіч выдаў навукова-папулярную брашуру “Нябесныя бегі”. Нездарма беларусы называюць летуценнікамі тых, хто “*ходзіць па зямлі, а носіць у сабе неба*”.

Значная частка творчай спадчыны згублена ці загінупа бясследна, але і тое, што засталася, вымушае схіліць галаву перад памяццю вялікага падзвіжніка. Пералічыць яго творы немагчыма. Лягчэй пералічыць тэмы, з якімі ён першым увайшоў у беларускае мастацтва, серыі і цыклы, што аб’ядноўваюць яго работы, і нават незвычайныя жанры творчасці, напрыклад, роспіс насценных дываноў – маляванак, дзе ярка выявілася шчымлівая летуценнасць мастака. У жывапісе і скульптуры Я. Драздовіч стаў пачынальнікам стварэння мастацкага вобраза нацыянальнага генія – Францыска Скарыны. Адначасова распачаў гісторыка-славянскую тэму ў выяўленчым мастацтве. У карцінах з жыцця Полацкага княства мастак неаднаразова звяртаўся да вобраза славутага князя Усяслава Чарадзея.

Язэп Драздовіч адкрыў таксама касмічную тэму ў беларускім мастацтве. У самых неспрыяльных умовах ён знаходзіў выйсце ў мастацкім і філасофскім асэнсаванні бясконцасці прасторы і часу. Паводле дзённіка, з матчыных слоў Язэп успрыняў жыццё як хвілінку Вечнасці, як кроп-

ку, ад якой у розныя бакі разыходзіліся вектары часу. Па іх ён вольна перамяшчаўся ў мінулае і ў будучае. У снах яго былі дзіўныя па сваёй рэальнасці “паветракінапалётныя вандроўкі па луннай краіне” і іншыя “астральныя падарожжы”. Ён цалкам валодаў прасторай, а час для яго не меў межаў. Асабліва прыцягальнай для мастака-летуценніка была планета Сатурн, якой ён прысвяціў шэраг карцін з фантастычнымі сюжэтамі і пейзажамі. А яго “матывы архітэктуры на Месяцы” ўражваюць амаль прарочым прадбачаннем урбаністычных пошукаў сённяшняга дня і дня будучага.

Свае рэальныя і фантастычныя вандроўкі мастак падрабязна замалёўваў і занатоўваў у дзённіку. Гэтыя літаратурныя спробы вызначаюцца шчырасцю і чысцінёй успрымання свету. Вера ў навуку і сацыяльныя пераўтварэнні выяўлены ў вершы, што суправаджае плакат Я. Драздовіча, выдадзены ў Мінску ў 1920 г.:

*Сонца навукі скрозь хмары цёмныя
Прагляне ясне над нашай ніваю.
Будуць жыці дзеткі патомныя
Вольнай Доляй, Доляй шчасліваю.*

Уся сінкрэтычная творчасць Язэпа Драздовіча мае адметны характар: яна унікальная і традыцыйная, наіўная і мудрая, рэалістычныя і сімвалічная. У дзённікавым запісе ад 9 – 10 верасня 1933 г. Драздовіч адзначае: “... *усё тое, што мне давялося бачыць на Месяцы праз любоў і веру ў звышнатуральнае, па-за часам і прасторам – усё ёсць не з мінуўшчыны, ані з будучыні, а настаяшчае, сучаснае, як яно ёсць цяпер*”. Гэта магло б падацца думкамі “вясковага вар’ята”, калі б не фанатычная апантанасць космасам, што панавала ў той час паўсюдна, калі б такі ж “вар’ят” не працаваў у Калuze, калі б адначасова з сялянскай цікавасцю да “касмазоры” не распрацоўваліся касмаганічныя тэорыі У. Вярнадскага, Э. Леруа, П. Тэяра дэ Шардэна, якімі ў 1927 г. упершыню было сфармулявана паняцце наасферы.

Цэнтральная ідэя глыбокіх філасофскіх разважанняў вядомага прыродазнаўцы і заснавальніка геа- і біяхіміі У. Вярнадскага (1863 – 1945) тычыцца эвалюцыі жыцця на Зямлі ў выніку касмічнага з’яўлення біясферы. У далейшым, па меркаванні даследчыка, жыццё на Зямлі на ўсіх стадыях адчувае ўплыў космасу. Рэчыва біясферы пранізваецца касмічнай энергіяй, дзякуючы чаму “*яно становіцца актыўным, збірае і размяркоўвае ў біясферы атрыманую ў выглядзе выпраменьвання энергію, якую пераўтварае ў зямным асяродку ў энергію свабодную, здольную выконваць работу...* Стварэнні Зямлі з’яўляюцца стварэннямі складанага касмічнага працэсу”. Далей, на стадыі наасферы, чалавек выходзіць у космас, чалавечы розум робіцца касмічнай сілай. Гэты рух чалавечага

розуму да статусу касмічнай сілы адбываецца, па меркаванні Вярнадскага, не толькі ў навуцы, але і ў духоўнай сферы [2; 3; 8]. Паняцце наасферы сустракаецца таксама ў працах французскага тэолага, філосафа і палеантолага П'ера Тэяра дэ Шардэна, які разумеў яе як цалкам духоўную з'яву, “мыслячы пласт” ці “ідэальную абалонку”, што раскінуты над біясферай Зямлі светам жыўёл і раслін [10]. Прапаную экстрапаліраваць гэтыя думкі на жыццё і творчасць Я. Драздовіча, яго самаадчуванне і самаідэнтыфікацыю, зафіксаваную ў дзённікавых нататках.

14 кастрычніка 1933 г. Я. Драздовіч адзначае: “Сёння дзень Пакрова, па ст. ст. 1 акцябра. Дзень майго ўраджэння... Рад быў бы памянуць гэты дзень, ды не маю з чым. І ці прыдзецца мне калі хоць бы раз адзначыць па-людску – як дзень нараджэння, як дзень асабістага свята майго?.. Беднасць... Дастаткі не дазваляюць...” Такім чынам, Драздовіч нарадзіўся 13 кастрычніка 1888 г. (у XIX ст. розніца паміж старым і новым стылем складала 12 дзён, у XX ст. – 13, што часам выклікае блытаніну ў датах нараджэння). І ў гэтай даце, на маю думку, ёсць калі не магія, то бяспрэчная знаканасць. Мастак з'явіўся на свет на вялікае праваслаўнае свята Пакрова Прасвятой Багародзіцы, якое сярод іншых святаў багародзічнага цыклу мае пэўную адметнасць. Яно адзінае тычыцца не аўтэнтчных евангельскіх сюжэтаў, а ўшаноўвае праяву цудатворнай касмалагічнай дзейнасці Багародзіцы, што адбылася значна пазней, ужо ў канцы IX ст. Падчас нападу на Царград (Канстанцінопаль) славянскай дружыны пад кіраўніцтвам князя Алега, блажэнны Андрэй, які маліўся ва Улахернскім саборы, убачыў Багародзіцу, што прасцірала над вернікамі свой амафор. З яе дапамогай сталіца імперыі была выратавана ад ворагаў, якія раптоўна адышлі ад сцен горада. Першая іканаграфічная мазаічная выява гэтай падзеі паказвае амафор узнятым над галавой Багародзіцы накшталт абалонкі купала, а ўнізе, сярод людскога натоўпу, – візантыйскі імператар Леў, празваны Мудрым.

У Бібліі, у Кнізе Быцця, гаворыцца: “У Прамудрасці стварыў Бог неба і зямлю”, яна была з ім, “калі Ён праводзіў кругавую рысу на твару бездані...”, у чым нельга не ўбачыць міфалагічнага абгрунтавання ўпарадкаванай арганізацыі будовы свету, вылучэння яго з касмічнага хаосу як першапрынцыпу быцця. У працах вядомага культуролога, даследчыка познеантычнай і хрысціянскай літаратуры С. Аверынцава разглядаецца паслядоўная трансфармацыя старазапаветнага паняцця Прамудрасці Божай як стваральнага пачатку Сусвету і міфалагічнай багіні мудрасці Афіны Палады, ваяркі і адначасова апякункі гарадоў і мастацкіх рамэстваў, у касмалагічны воб-

раз Дзевы Марыі [1]. У сутнасці свята Пакрова касмалагічная роля Багародзіцы спалучаецца з ідэяй умацавання дзяржаўнасці, якая праводзілася візантыйскім імператарам Львом Мудрым.

Характэрна, што Пакроў Прасвятой Багародзіцы – адзінае вялікае хрысціянскае свята, што выпадае на астралагічны знак Шаляў, які на ўзроўні стыхій суадносіцца з паветрам, прасторай. Адносіны да астралогіі ў сучасным грамадстве дэметральна процілеглыя. Каб не выклікаць нараканняў, я засяроджуся толькі на асацыятыўных паралелях, якія хваляюць мяне ўжо даволі даўно. Асацыяцыя ў псіхалогіі – гэта сувязь, што ўзнікае пры пэўных умовах паміж двума і болей псіхічнымі ўтварэннямі (адчуваннямі, успрыманнямі, уяўленнямі і г. д.). Справа ў тым, што я сама нарадзілася 2 кастрычніка, г. зн. пад знакам Шаляў, але, яшчэ нічога не ведаючы пра астралагічныя знакі, з дзяцінства цікавілася вялікімі творчымі асобамі, якія таксама нарадзіліся ў гэты час. Аналізуючы іх духоўныя характарыстыкі, я прышла да высновы, што геніям знака Шаляў уласціва глыбокая філасафічнасць, імкненне да сусветнай гармоніі і выяўленне свайго творчага патэнцыялу адразу ў некалькіх відах мастацтва: літаратуры, музыцы, выяўленчых жанрах і інш.

Адзначу толькі некаторых вялікіх прадстаўнікоў знака Шаляў і першым сярод іх – Міхаіла Лермантава, які быў не толькі вялікім паэтам, але і выдатным мастаком. Ён нарадзіўся 2 кастрычніка 1814 г. па старым стылі, па новым – 14 кастрычніка, на наступны дзень пасля Пакрова. Рамантычная паэзія Лермантава заўсёды хвалявала мяне адчуваннем сувязі з космасам: “Тебя я, вольный сын эфира, возьму в надзвёздные края” (“Демон”) альбо “По синим волнам океана, лишь звезды блеснут в небесах, корабль одинокий несётся, несётся на всех парусах” (“Воздушный корабль”). У адным з твораў Лермантава ёсць яскравая замалёўка начнога заснежанага Пецяярбурга, убачанага з вышыні птушынага палёту. І гэта зроблена тады, калі не было ніякіх лятальных апаратаў, высотных дамоў і вежавых кранаў. Так убачыць горад можна было толькі сілай фантазіі, як мы прызвычаліся з лёгкасцю тлумачыць усё звышрэальнае. Але што ёсць фантазія, калі не палёт душы ў наасферу? А геніяльныя радкі Лермантава:

*Выхожу один я на дорогу.
Сквозь туман кремнистый путь блестит.
Ночь тиха. Пустыня внемлет Богу,
И звезда с звездою говорит...*

– ці гэта не зашыфраваны жыццёвы лёс Язэпа Драздовіча?

Выдатны нямецкі філосаф Фрыдрых Ніцшэ быў яшчэ добрым знаўцам музыкі і вельмі неблагім паэтам. Выказанае ім жаданне адарвацца ад

цяжару і бруду зямлі і адначасова нігілістычны скепіс да нябёсаў прыцягнулі маю ўвагу ў яго афарыстычным вершы “Вся мудрость мира”:

*Сплошная грязь в болоте,
А в небе только басни –
И лишь в полуполёте
Наш мир всего прекрасней!* [9].

Гэты “напаўпалёт”, што ўвасабляе радасць знаходжання паміж зямлёю і космасам і адначасова ўсю мудрасць свету, сваёй сутнасцю нагадаў мне дзейсны кантакт з наасферай і прымусіў звярнуць увагу на дату нараджэння Ф. Ніцшэ – ён нарадзіўся 14 кастрычніка 1844 г., праз 30 гадоў, але дзень у дзень з Лермантавым!

Пад знакам Шаляў (9 кастрычніка 1874 г.) нарадзіўся таксама Мікалай Рэрых, не толькі выдатны мастак, але і філосаф-арыенталіст, пісьменнік, археолаг, грамадскі дзеяч, вандроўнік, жыццё і творчасць якога наскрозь прасякнуты касмізмам. Характэрна, што адна з яго першых жывапісных кампазіцый “Заморскія госці” (1901) зроблена нібыта з вышыні птушынага палёту, а распрацаваны ім славыты знак-сімвал трыадзінства рэлігіі, філасофіі і культуры прадстаўлены на карціне “Мадонна Арыфлама*” (1932), што мае іканаграфію Пакрова Божай Маці, аздобленую тыбецкімі матывамі.

Наступным у гэтым шэрагу быў Язэп Драздовіч, які будзённа адзначае ў дзённіку 20 лістапада 1934 г.: “Тускласветная папяляная ноч. Лячу і аглядаю з вышыні птушынага палёту”. Самыя фантастычныя касмічныя краявіды падаюцца ім з падрабязнасцю, якая не пакідае ніякіх сумненняў у непасрэдных кантактах з наасферай. Драздовіч быў мастаком-прафесіяналам высокага класа, але ніяк не інсітнага тыпу, як часам сцвярджаюць даследчыкі. Стылявая накіраванасць яго творчасці ўдала вызначалася мастацтвазнаўцам Т. Гаранскай як этнамадэрн. Стварэнне жанру маляванак з сюжэтнымі кампазіцыямі гісторыка-футурыстычнага характару па сваёй ідэі з’яўляецца адаптацыяй у сельскім асяроддзі гарадскога экраннага ілюзіёна, кінамаатографа таго часу, а па глыбіннай сутнасці было праддечай тэлебачання. Пра сур’ёзныя навуковыя пошукі ў галіне оптыкі сведчыць найбольш улюбёная мастаком авальная форма кампазіцый-медальёнаў, што адпавядае праходжанню светлавых промяняў праз лінзу вока [5].

Сярод жанчын да кагорты творцаў, цесна звязаных з наасферай, я б аднесла Марыну Цвяткаеву, якая нарадзілася 8 кастрычніка 1892 г. і сама лічыла гэты дзень знакавым:

*Красною кистью
Рябина зажглась,
Падали листья,
Я родилась.
Спорили сотни
Колоколов.
День был субботний –
Иоанн Богослов.*

Імкненне да свабоды, палёту душы, гарманізацыі жыцця адчувальнае ў наступных радках:

*Если душа родилась крылатой,
То что ей хоромы и что ей хаты?!
Что Чингизхан ей и что орда? –
Два на миру у меня врага,
Два близнеца, неразрывно слитых –
Голод голодных и сытость сытых!*

Як не знайсці тут паралель з думкай Я. Драздовіча, запісанай у дзённіку 21 красавіка 1933 г.: “Не хваліся тым, што ты багат, ані тым, што ты бедзен... Не цвярдзі таго, за што ты не можаш прысягнуць у імя чыстаты сваёй совесці. Не прыкланяйся і не пагарджай”.

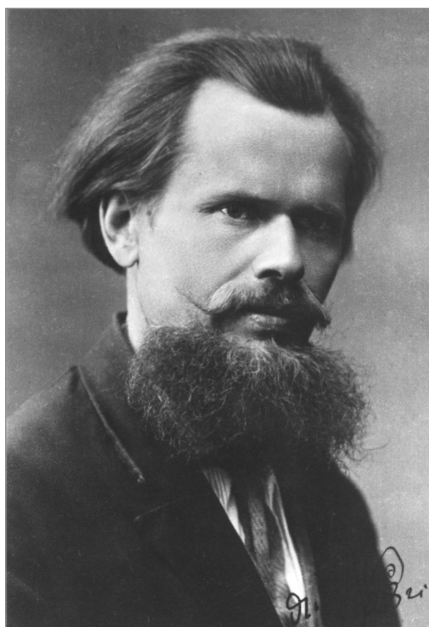
Дар прадбачання, перамяшчэння ў прасторы і часе па ўласным жаданні на крылах фантазіі, на мой погляд, абумоўлены канцэнтрацыяй актыўнасці наасферы, што і нарадзіла гэтых геніяльных і вольных дзяцей эфіру. Я кажу не пра нейкую асаблівую святасць, але пра касмічную абранасць, што бяспрэчна. Калі ж кагосьці не пераканалі мае асацыятыўныя паралелі, дадам, што праз 8 гадоў на Пакроў, у адзін дзень з Драздовічам, 13 кастрычніка 1896 г., нарадзіўся яшчэ адзін прароцтва і пакутнік беларускай духоўнасці – Мікола Шчакаціхін, пачынальнік і класік айчыннага мастацтвазнаўства, паэт, ахвяра сталінскіх рэпрэсій.

Спіс літаратуры

1. **Аверинцев, С. С.** София-Логос. Словарь / С. С. Аверинцев. – К., 2006. – С. 548 – 602.
2. **Вернадский, В. И.** Природа и общество / В. И. Вернадский. – М., 1968.
3. **Вернадский, В. И.** Размышления натуралиста / В. И. Вернадский. – М., 1977. – Кн. 2.
4. **Габрусь, Т. В.** Драздовіч Язэп Нарцызавіч (1888 – 1954) / Т. В. Габрусь. – Мінск, 1993.
5. **Язэп Драздовіч : Альбом-манаграфія з цыкла “Мастакі Беларусі”** / уклад. М. Купава. – Мінск, 2002. – С. 139 – 148.
6. **Драздовіч, Я.** Дзённік / Я. Драздовіч // Маладосць. – 1991. – № 5 – 11; 1992. – № 1 – 2.
7. **Ліс, А.** Вечны вандроўнік / А. Ліс. – Мінск, 1984.
8. **Новейший философский словарь.** – Мінск, 1998. – С. 115.
9. **Ницше, Ф.** Стихотворения. Философская проза / Пер. с нем. – СПб., 1993. – С. 259.
10. **Тейяр де Шарден, П.** Феномен человека / Пер. с фр. – М., 1965.

* **Арыфлама** – каралеўскі штандар у сярэднявковай Францыі.

МАЛЯВАЎ І РОДНАЕ СЛОВА ШАНАВАЎ

Язэп Драздовіч. 1923 г.

Надзвычай простая і празрыстая назва. Яна найперш пра Язэпа Драздовіча, чалавека, у асобе якога шчасліва спалучыўся талент мастака і ўдумлівага філолага, фалькларыста...

Мне блізкія творчыя парыванні Язэпа Драздовіча, і я хачу правесці сцэжкамi яго жыцця.

У падарожнай мастакоўскай кайстры заўсёды побач з альбомам для замалёвак ляжаў і нататнік... Пачуе дзе свежае слова, цікавы дыялог ці прымаўку – усё запіша, усё занатуе...

Шмат цікавых людзей ён напаткаў на гэтых шляхах. Элеанора Тумашонак з вёскі Вусава, сталага веку жанчына, прыпамінала: “Тут, ля

гэтай студні, пад гэтым дрэвам, Язэп Драздовіч нешта маляваў. Нешта запісваў”.

“Вечны вандроўнік” – так называлі сучаснікі мастака. І гэта адпавядала ісціне. З кайстрай за плячыма ён абхадзіў Беларусь уздоўж і ўпоперак. У вандроўках запісваў легенды і паданні. Цікавіўся старым беларускім пісьмом. Ubачыць надпіс на прыдарожным камені, курган які ці старажытнае гарадзішча – таксама не міне. Стараўся аднавіць народную памяць.

Язэп Драздовіч шмат працаваў для слоўніка беларускай мовы. Ён дасылаў свой матэрыял з Дзісеншчыны ў Беларускае навуковае таварыства ў Вільні. Вось колькі слоў з таго своеасаблівага слоўніка.

Чытаем: *братка, брацітка* – ласкавае слова для брата.

Яшчэ адно слова: *булютка*...

Як вы думаеце, што гэта такое – *булютка*?.. Гэта яшчэ адна назва нашай бульбы. Вельмі мілагучнае слова *булютка* – мілая ежа, печаная бульба, булютка.

Ці – знаёмае слова *бонда*. Такую назву меў адзін наш музычны ансамбль. А з якім значэннем запісваў гэтае слова Я. Драздовіч?

Чытаем: *бонда* – карыстанне членаў сям’і з агульнага надзелу зямлі. Даход з чаго-небудзь. І вытворнае: *абондзіць* – зарабіць.

Шмат запісаў Язэп Драздовіч... Многія яго запісы, нататкі аселі ў сховах музеяў, архіваў, бібліятэк. Прынамсі, ёсць яны і ў аддзеле рэд-кай кнігі фундаментальнай бібліятэкі імя Якуба Коласа.

Багатая спадчына Язэпа Драздовіча, вельмі багатая – прымаўкі, загадкі, прыпеўкі, афарызмы...

Сёння мы глядзім, разглядаем, учытваемся ў тое, што ён данёс да нас. І пачнём з афарызмаў. Вось, напрыклад, чытаем: *Толькі там ідэальная праўда, дзе няма крыўды.*

Альбо наступны: *Толькі слабы агонь ад ветру патухае, а сільны, наадварот, – разгараецца.*

Шмат прымавак у Язэпа Драздовіча. І яны розныя. Пра хату, працу, багацце. Тут і жыццёвыя назіранні. Пра меру гасцявання, напрыклад: *Першы дзень госці – золата, другі – серабро, трэці – медзь, а на чацвёрты – дамоў едзь.*

Язэп Драздовіч (сядзіць другі справа) на сустрэчы з вучнямі і настаўнікамі Радашковіцкай школы.

Каларытныя словы і пра ляноту:

– Лянота, лянота, на яйка!

– А ці аблупленае?

– Не...

– Ну, дык з’еш яго сам!

А вось колькі прымавак з імёнамі: *У кожнай Тарэсы свае інтарэсы; Не адзін Гаўрыла ў Полацку.*

Язэп Драздовіч... Графік і жывапісец, разьбяр і майстар дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, ён, як ніхто іншы ў свой час, спасцігаў чароўнасць і таямнічасць роднага слова. Ці то робячы замалёўкі прадметаў матэрыяльнай культуры, ці пераносячы на палатно родныя краявіды з яшчэ ацалелымі старажытнымі замкамі, – усюды дапытлівы розум мастака імкнуўся спасцігнуць: а як жа называецца тое ці іншае? Якім словам? Якія легенды хаваюцца за таўшчэзнымі мурамі тых замкаў? Усё мае назву, мае сэнс.

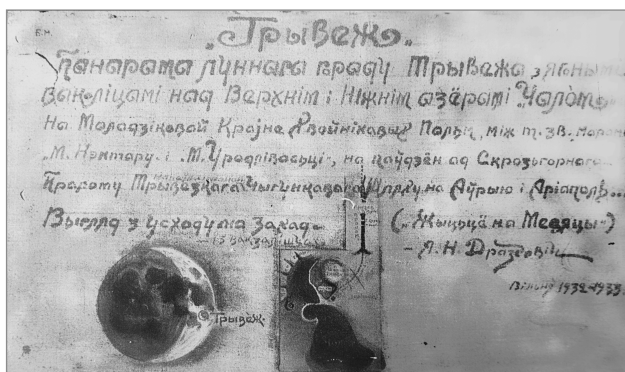
Творы свае Драздовіч падпісваў толькі па-беларуску. І гэта яшчэ раз падкрэслівала, што лёс мастака моцна знітаваны з лёсам свайго народа. Польскія ўлады тагачаснай Заходняй Беларусі хацелі бачыць нашу культуру як неад’емную частку польскай.

Адчуваючы гэта, мастак і ў надпісах сцвярджаў сябе праз роднае беларускае слова. І сёння на адваротным баку яго палотнаў чытаем: *“Кніганабыўцы ў друкарні Францыска Скарыны. Пісаў у Антаполлі Язэп Драздовіч”.*

Язэп Драздовіч – мастак не толькі ў жывапісе, графіцы, ён – мастак у слове, словаўтварэнні. Вось яго назвы фантастычных карцін: *“Трывеж”, “Артаполіс”, “Мора няпэўнасці”.* Сам сябе мастак называў *артадэй* – дзеяч мастацтваў.

Да нас дайшлі яго дзённікі, напісаныя роўнымі радкамі прыгожым почыркам. Чытаем пра маляваныя дываны: *“Ад месяца ліпеня аж да верасня месяца аддаўся дзеля развіцця ў народзе мастацкага эстэтычнага пачуцця і размалёўваў... разнаўзорныя дываны з мясечна-знічнымі пейзажамі на асяродках”.*

Мастак называў дываны *насценнікамі* – на сцяну вешаць. Чытаем пра дываны далей:

Адваротны бок карціны “Трывеж” з надпісам аўтара.

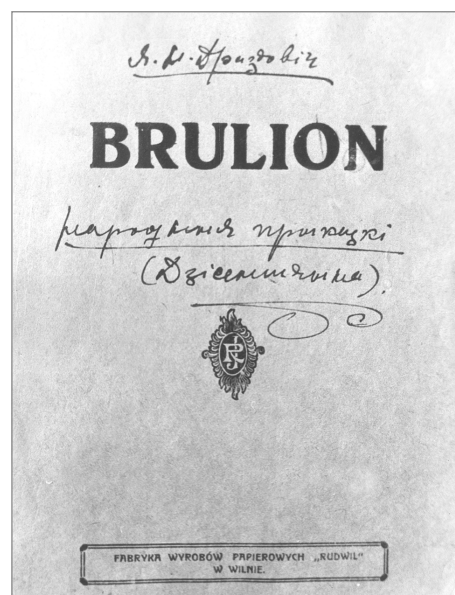
Засценак Пунькі – родны кут Язэпа Драздовіча.

«У Шкунціках (вёска каля Германавічаў) распачаў насценнікі. Адзін – для Ніны “чырвонай”, два – для Надзі “акруглястай”, адзін для Ліды “ай, не дурэй” і для паненак Юзі і Зосі, што лупы фарбамі малююць – няма каму, каб адвучыў іх ад гэтае паскуднай моды».

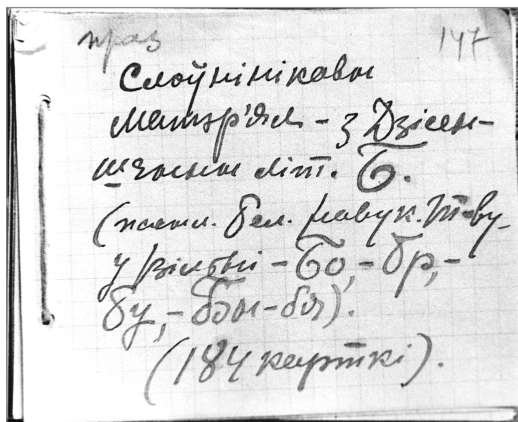
Гэтыя жартоўныя, трапныя словы характарызуюць не толькі вясковых дзяўчат, але і самога аўтара.

Любоў да роднага слова Драздовіч перадаваў сваім вучням. Пра гэта можа згадаць кожны, каму пашчасціла вучыцца ў яго школе альбо быць блізка знаёмым з мастаком. Адзін з іх Базыль Рабіза.

– Дзядзька Язэп вельмі любіў беларускую мову. Адчыніў беларускую школу ў вёсцы Сталіца, дзе навучаў роднай мове. Дзеці вельмі любілі яго. Спачатку не ведалі, як яго называць. Называлі *“гаспадзін вучыцель”*. А ён напраўляў: *«Не завіце мяне “гаспадзін вучыцель”.* Называйце *“дзядзька настаўнік”*».

Вокладка зборніка прыказак, сабраных Язэпам Драздовічам на Дзісеншчыне.

Старонка з лексічным матэрыялам, сабраным і апрацаваным Язэпам Драздовічам.

Нялёгка было ў твая часы адчыніць беларускую школу, але ён даказаў, што беларуская мова ёсць мова таксама каштоўная, дарагая для тых, хто ёй карыстаецца.

Плакалі дзеці, плакалі бацькі, калі зачынялі ўлады школу...

Ад вёскі да вёскі, ад мястэчка да мястэчка хадзіў, рушыўся нястомны Язэп Драздовіч. Менавіта рушыўся, да ўсяго прыглядаўся, да ўсяго прыслухоўваўся. У адным з запісаў чытаем: "Пераношуся з Ляскова пад самую Маркаўшчыну". Чуеце? Не іду пехатой, не крочу, а пераношуся. Нібы на крылах, як птах над сваімі роднымі прасторами. І ўсюды яму было цікава. Усюды яго чакала адкрыццё новага і ў побыце народа, і ў гісторыі, і ў слове...

Даўно заўважана: беларускія мастакі (пасля нашых літаратараў) хіба ці не самая адданая роднай мове, нашай культуры ва ўсіх яе праявах частка творчай інтэлігенцыі. Як гэта сталася? З каго гэта ўсё пачалося? Ці задумваліся вы хоць калі пра гэта?

Як мне здаецца, то менавіта з Язэпа Драздовіча. Ён не толькі маляваў, але першы сярод мас-

Магіла Язэпа Драздовіча ў в. Ліпляны (Глыбоцкі р-н). Помнік работы скульптара А. Шатэрніка.

такоў роднае слова спазнаваў, жыў у родным слове. І ўсе свае выяўленчыя творы дакументаваў толькі беларускаю моваю. А ўжо новае пакаленне мастакоў, пачынаючы з Алеся Марачкіна, Міколы Купавы, Яўгена Куліка, Алеся Цыркунова і іншых, наследуючы творчую спадчыну свайго папярэдніка, толькі праз родную мову свой мастакоўскі талент пачувае глыбока нацыянальным, самабытным.

Язэп Драздовіч у беларускім выяўленчым мастацтве, на маю думку, – што Янка Купала ў паэзіі. І гэта не перабольшанне. Гэта ісціна, якую трэба прызнаць раз і назаўсёды.

Лічу, што і сёння беларускія мастакі ў авангардзе адданасці мове. А як жа хочацца, каб наша моўная стыхія сталася роднай і для ўсіх беларускіх спевакоў, рэжысёраў, акцёраў... Тады б наша грамадства было б і аднароднае, і маналітнае, і гарманічнае...

Уладзімір СОДАЛЬ.

Алесь ЖЫГУНОЎ

МАНАЛОГ ЯЗЭПА ДРАЗДОВІЧА

Людцы, дзякуй за хлеб,
Вы мяне шанавалі.
Я – Драздовіч Язэп,
Вы пазналі?
Задыхаўся і слеп,
Бо тварыў апантана.
Я – Драздовіч Язэп,
Што маё захавана?
Так мяне нестася –
Голаў хіліце нізка?
А карціны мае
Каля сэрцайка блізка?
Я – нічый без патрэб

Па Ляплянах блукаю.
Я – Драздовіч Язэп,
Я шапчу, я гукаю:
– Людцы, дзякуй за хлеб,
Абавязан вам хлебам.

Я – Драздовіч Язэп –
Не адзіны пад небам.
Габелен сінявы –
Колькі таленту, божа!
Я вас помню, а вы?
Успамянеце, можа...

Віктар КАРАМАЗАЎ

МАСТАК – ЭПОХА. І ЯЕ... АХВЯРА

ЭСЭ*

На ўзыходзе сонца мастак з'яўляўся на беразе Сажа ля графскага палаца, стаяў, углядаўся ў рачныя ранішнія краявіды. З гары сыходзіў да вады, ішоў паціху берагам, спыняўся, ішоў далей. Запыніць маглі новы жывапісны матыў, настрой, нейкая каляровая пляма, нечаканае сугучча таноў, прыгожая жанчына. Стаяў ці сядзеў, назіраў, як паляўнічы за здабычай, і не заўсёды заўважаў, што хтосьці за ім таксама сочыць.

Аднойчы, калі мастак стаяў на беразе, глядзеў, як ад дэбаркадэра адчальваў параход на Кіеў, да яго падышоў падлетак з вудаю, пачаў насаджваць муху на кручок. Мастак працягваў глядзець на параход. Падышоў другі падлетак, таксама з вудаю, паклаў яе ля ног і заглядзеўся ў той бок, куды глядзеў мастак. Параход адплыў на сярэдзіну ракі, пастаяў на адным месцы, папыхкаў у трубу дымам-парай, пачаў раскручваць вялізнае, справа ад борта, кола. І паплыў. Кола ўсё мацней пярэла па вадзе кладамі, з тых кладаў лілася, пырскала ва ўсе бакі вада, у вадзяных пырсках распальвалася вясёлка і ўжо кола было вясёлкаю і нават яркім сонцам. Падлетак, што глядзеў на параход, засакаў і закрычаў ад радасці:

– Ура! Сонца ў рацэ!..

Сябра не зразумеў:

– Якое сонца? Там кола, як у тачкі.

Калі параход адплыў і вясёлка за бортам пагасла, мастак апусціў руку на плячо падлетка, які ў вадзе заўважаў сонца:

– Як цябе зваць?

– Мікола.

– Ты любіш маляваць?

– Я ўжо даўно малюю.

– Дык будзем знаёмыя.

– А я вас ведаю. Вы ў горадзе галоўны мастак.

– І ведаеш клуб чыгуначнікаў?

– Каля маёй школы?

– Там мастацкая студыя. Заўтра я цябе там чакаю. Маё прозвішча – Каўроўскі.

Пазней, ужо цудоўным мастаком, Мікола Тарасікаў будзе з удзячнасцю ўспамінаць вучобу ў студыі:

– Сяргей Аляксандравіч сам набіраў да сябе вучняў і адразу даваў ім адчуванне кампазіцыі, формы, каларыту, прапорцый, святлаценняў, перспектывы, неверагодна хутка рабіў усіх творцамі. Ён захапляў нас кожным словам і кожным мазочкам пэндзля, распальваў у сэрцах любоў да колеру, да жывапісу.

Каўроўскі любіў жыццё, глыбока разумеў жывапіс і востра адчуваў час, у якім жыў, эпоху, меў унікальны талент бачыць яе ў новых формах, рытмах, каларыце, жывапісных вобразах. Любіў пленэр, паветра. Студыйцаў вёў на Сож, за Навабеліцу, вучыў пісаць жывую прыроду, але забараняў капіраваць. У кожным вучні знаходзіў сваё, індывідуальнае і гэта фарміраваў, адточваў грані, як ювелір.

– Выдатны педагог, – скажа Тарасікаў. – Бо быў выдатны жывапісец.

Каўроўскі вучыўся жывапісу ў Маскве ў школе вядомага мастака Келіна, дзе ў той самы час урокі браў і Уладзімір Маякоўскі. Там яны пасябравалі. І калі Каўроўскі жыў у Гомелі, то ездзіў у Маскву да паэта на падзарадку, як казаў, сваіх творчых акумулятараў. Адтуль вяртаўся бадзёры, прыходзіў у студыю з вершамі любімага паэта на вуснах: “Жизнь прекрасна и удивительна...”

Ён ад прыроды валодаў талентам акцёра і чытаў паэзію Маякоўскага як сваю. І анекдотамі сыпаў з тым самым артыстызмам. Слухаць яго можна было бясконца.

Але палымяны тэмперамент мастак укладаў перш за ўсё ў жывапіс. Тут, у карцінах і эцюдах, ён быў той самы, што ў жыцці: эмацыянальны, каларытны, звонкі. Ад тэмпераменту – яркі сакавіты колер, выразны пластычны малюнак, арыгінальныя кампазіцыі, абвостранае адчуванне часу. У будзённым бачыў і чуў высокае, сімвалічнае, вечнае.

Той жа Тарасікаў, мастак назіральны, чэпкі на штрых, дэталь, з прыемнасцю ўспамінаў:

– Я бачыў, як ён пісаў свайго тачыльшчыка...

Старога з тачыльным станком у той час ведалі ў кожным двары горада. Ён ішоў з вуліцы на вуліцу, ад дома да дома, спыняўся пад вокнамі і каля пад'ездаў – гукаў: “Каму нажы та-

* Пачатак на апошняй старонцы вокладкі.

Малюнак Сяргея Каўроўскага.

чыць? Каму тачыць сякеры, пілы? Каму нажы тачыць?!”

Мастак доўга прыглядаўся да старога. Як быццам нічога новага, цікавага ў ім не было. Ні ў твары, ні ў абсунутай паставе пад цяжарам станка, калі нёс яго на плячы, ні ў вопратцы. Звычайны люмпен, з тых, што валакліся, стомленыя, з работы, апранутыя ў зрэб’е, прыгнутыя пад цяжарам ламачча, якое недзе падбіралі і неслі дадому то ў печ, каб прапаліць, не мёрзнуць, то яшчэ на якую трасцу. Сунецца гэтакі чалавек, увабраўшы галаву ў плечы, глядзіць сабе пад ногі, як што згубіў, шукае – твару не відаць. А без вачэй, без твару чым чалавек цікавы?

І ўсё ж мастак адчуў: было штосьці ў тачыльшчыку – што трэба жывапісцу.

Аднойчы падышоў да старога, які трымаў на тачыльным камені крывы нож, нагою ў вялізным башмаку націскаў на дошчачку, злучаную прывадным пасам з колам, што раскручвала наждак, хацеў загаварыць, але заглядзеўся на рукі. Яны былі вялізныя, шырокія, нібыта лапы ў мядзведзя, хавалі пад сабою і нож, і тачыльны камень, з-пад якога снапком ляцелі вогнен-

ныя іскры – хаваліся ў далонях. Мастак сачыў за тым, як працаваў стары, за рукамі. А назаўтра ўжо стаяў з эцюднікам, з палітрай і пісаў яго. Пісаў і на другі дзень, і на трэці. Работа ішла нялёгка. То стары з’яўляўся без тачыла, то не было кліентаў з нажамі ды сякерамі, то запіваў, знікаў на колькі дзён, то мянялася надвор’е, даводзілася мяняць і каларыт, усё перапісваць. Калі ж Каўроўскі прынёс у студыю і выставіў перад сваімі вучнямі новую работу, тыя не адразу яе зразумелі. На палатне было ўсё ўсім знаёмае – стары, якога ўсе ведалі, тачыла і тупарылыя, як морды ў бульдогаў, башмакі на нагах, абвіслыя, як мех, штаны, прыгнутыя над тачылам плечы, кепка рабацягі з вялікім зламаным казырком, насунутым на лоб, на вочы, сівыя валасы з-пад кепкі, як лісце вакол кацелкі ў сланечніка, – але дзе ў чалавека твар? Усё было: тачыла, рукі, ногі, галава – і не было твару. На ўвесь твар – казырок. Вучні разгублена маўчалі, а настаўнік чакаў, што скажуць.

– Вы доўга гэта пісалі?

Ён разумее, што пытанне не з тых, якія хвалівалі вучняў, але адказаў спакойна:

– Хутка ў мастацтве нішто не робіцца. Патрэбны пошук, а на яго патрэбны час. Я доўга шукаў твар чалавека.

Дзе ж тут быў твар? Пра які твар размова? Настаўнік пачаў чытаць знаёмае, па памяці: “Кто там шагает правой?левой!левой!левой!..” І далей сказаў:

– Усе мы павінны быць левымі. Марш паэта – наш марш. Што такое левы марш? Гэта марш рук, ног і новай думкі. Вінтоўку трымаюць рукі пралетарыя. Аруць зямлю і вырашчваюць хлеб рукі селяніна. Рукі рабочага падымаюць з шахтаў вугаль і руду, будуюць машыны. Працоўныя рукі – твар эпохі.

Вучні глядзелі на тачыльшчыка – углядаліся ў яго рукі. Яны ўражвалі мацней за самы незвычайны твар.

Але ці рэвалюцыя вызначала мастацкія пошукі Каўроўскага? Мабыць, не яна. У яго была моцная інтуіцыя на ўсё новае, што адбывалася ў жыцці і што жыццё чакала ад мастака, ён пастаянна шукаў адпаведныя часу выяўленчыя сродкі, вобразы. Калі прыязджаў у Мінск і выстаўляў свае работы на вернісажах, яны вылучаліся на шэрым натуралістычным фоне смелым колерам, багаццем святла, жывым пластычным малюнкам. Прыехаўшы ў Маскву, кожны раз ішоў у музей Шчукіна, багаты на карціны Маціса, Клода Манэ, Рэнуара, Пікасо, Ван Гога. Па арыгіналах вывучаў творчыя метады, тэхніку

імпрэсіяністаў. У студыі імя Урубеля стварыў асяродак мастакоў, улюбёных у імпрэсіяністаў. Іх пленэры, а не дамарошчаныя рэалісты, вучылі непасрэднасці пачуццяў, раскаванасці форм, адчуванню жывога паветра, святла.

Калі ў горад прыйшоў НЭП, на пероне побач з чыгуначным вакзалам адчыніўся яшчэ адзін кабачок. Мастак яго заўважыў, і неўзабаве па горадзе пракацілася чутка, што ў Каўроўскага новая каханка – нэпманша. Ёю была гаспадыня кабачка Дуся.

Маладая, з высокімі грудзьмі і смуглява-цыганаватым тварам, заўсёды чыста і ярка апрапанутая, жывая, вясёлая, яна адразу, яго заўважыўшы, падышла і спытала, за якім столікам ён жадае сесці. Мастак паглядзеў у акно, што выходзіла на чыгуначныя пуці, і выбраў месца каля акна, дзе ў вазонах стаялі кветкі і не было ні крэсла, ні стала. Яна прыбрала кветкі, паставіла да акна стол і крэсла. Ён папрасіў прынесці кухаль піва, але яна да піва падала гарэлку і закуску. Ён не адмовіўся, але разлічыцца мог толькі за піва. Узяў маладзіцу за рукі, гарача пацалаваў і сказаў, што вінаватым ёй не будзе доўга. Яна адказала, што ён з ёю ўжо разлічыўся. І з таго часу сябры, шукаючы Каўроўскага, ішлі ў кабачок да Дусі. Там ён часта сядзеў за кілішкам ці кухлем піва і глядзеў у акно на паязды, што праходзілі міма, спыняліся і адыходзілі, на людзей за акном, сярод якіх можна было заўважыць самых нечаканых па каларыце, ад усялякіх шулераў, басатвы да рэспектабельных буржуяў і нэпманаў. На сталі звычайна ляжалі аркушы паперы, аловак – мастак замалёўваў тое, што бачыў. Калі за акном не было ні паяздоў, ні людзей, за пуцямі адкрывалася паравознае дэпо, праз адчыненыя праёмы якога заходзілі на рамонт альбо выходзілі з рамонту паравозы, і ён маляваў паравозы. У кожным з іх адчуваў магутную жывую істоту.

Бывала, што на адным аркушы маляваў паравозы і Дусю. Тыя малюнкi, калі пакідаў кабачок, заставаліся на століку. Сябрам прызнаваўся, што паміж Дусяю і паравозамі ёсць штосьці блізкае, але што – не ведаў. Шукаў тое ў малюнках.

Аднойчы, заседзеўшыся ў кабачку, прачнуўся на падушцы, якая пахла знаёмымі духамі “Кармэн”. За акном пад ранішнім сонцам блішчэлі сталёвыя рэйкі, а на сцяне віселі малюнкi, на кожным з якіх былі паравозы і Дуся. І тут ён зразумеў, што іх яднала. Паравозы і Дуся былі рухавікамі новай эпохі.

Але жыццё мянялася. Па горадзе пачалі зачыняць рэстараны, крамы, таргсіны. На дзвярах

кабачка з’явіўся замок з дзяржаўнай пломбаі. Знікла і Дуся. Куды – не ведаў нават Каўроўскі. Шмат хто знікаў знянацку, бяследна. Дробныя нэпманы – таксама.

Знікалі мастакі, артысты, паэты. Хто – бяследна, хто – пакідаючы след. Бліжэйшы сябар і аднадумца Бразер з’ехаў у Парыж. Іншыя – у Маскву, Ленінград. Тарасікаў вучыўся ў Адэсе, адтуль пераехаў у Мінск. Каўроўскі заставаўся ў Гомелі. Ехаць у Маскву? Але Маякоўскага ўжо не было – застрэліўся. Не прывабліваў і Мінск. Там пачалася барацьба з імпрэсіянізмам у мастацтве. Святло, колер, празрыстае паветра, жывыя вольныя настроі, імправізацыі прыроды і душы чалавека, якія не маглі ўжыцца з усім шэрым, схематычна-зададзеным, натуралістычна-халодным, бястрасным, абвяшчаліся ўплывамі буржуазнай ідэалогіі. Спіс яе агентаў пачынаўся з мастакоў, якія першымі і актыўна, творча, смела віталі рэвалюцыю: Каўроўскі, Тарасікаў, Мазалёў, Руцай, Бразер...

Калісьці, вярнуўшыся ад Маякоўскага, Каўроўскі казаў Тарасікаву і паўтараў усім маладым мастакам: “Я свядома за новае жыццё. Нас з вамі чакае вялікае змаганне за поўную перамогу над пошласцю і хлуснёю ў мастацтве. Час бурны і цяжкі. Трэба змагацца пэндзлем і словам. Бярыце прыклад з Маякоўскага. Левы фронт – наш фронт”.

У Гомелі Каўроўскі з кожным днём усё мацней адчуваў, як сціскаецца вакол яго жыццёвая прастора. Дзе выйсце? Сяброў блізкіх побач не стала. Уратуе праца? Але як працаваць, калі тваё святло, тваё паветра, твой колер на карцінах абвешчаны варожымі? Што застаецца мастаку? Гарэлка ды вулічныя дзеўкі? Ды яшчэ тое, што выбраў, як ратунак, Маякоўскі?

Рэвалюцыя, якую мастак прыняў сэрцам і славіў пэндзлем і алоўкам, у яго перад вачыма вырадзілася і сканала. Разам са сваім паэтам.

Калі закончылася вайна і Тарасікаў у франтавым шынялі вярнуўся ў Гомель, ён кінуўся шукаць Каўроўскага. Але пра мастака ў горадзе хадзіла толькі чутка, што памёр. Сведкаў не было. Шукаў яго сыноў – не знайшоў. Праз колькі гадоў далейшых пошукаў ён у сшытку напіша: “Мастак – эпоха. І яе... ахвяра”.

Сказаў дакладна і сумленна.

Мы і сёння не ведаем, калі, у якім годзе памёр гэты выдатны мастак і дзе яго магіла. І дзе яго цудоўныя мастацкія творы.

Застаўся “Тачыльшчык”. Ды некалькі малюнкаў.

Аксана КОЎРЫК

“МУЖЧЫНСКІ” І “ЖАНОЧЫ” РАЙ У БЕЛАРУСКАЙ МАЛЯВАНЦЫ

Пытанні ўзаемасувязі гендэрнай ідэнтыфікацыі і мастацкай своеасаблівасці творчых праектаў сучасных мастакоў, мужчын і жанчын, у беларускай, ды і ў шырэйшай рускамоўнай, мастацтвазнаўчай прасторы сёння амаль не разглядаюцца, дакладней, знаходзяцца ў самай пачатковай фазе разгляду. Прычыны падобнай стагнацыі ў айчынных навуковых гуманітарных ведах лягчэй за ўсё ўгледзець у звыклым традыцыяналізме беларусаў, у іх прыхільнасці да патрыярхальных каштоўнасцей, што некаторымі даследчыкамі разглядаецца ледзь не як базавая рыса нацыянальнага менталітэту. І да таго ж дасюль у нас і ў прафесійнай сферы, і ў навуковых колах усё яшчэ не вельмі сур’ёзна ставяцца да праблем полава-ўзроставай ідэнтыфікацыі і яе ролі ў жыцці сучаснага грамадства. Перад тварам усеўладнага уніфікуючага соцыуму гэтыя адрозненні могуць здацца камусьці такімі нязначнымі... Выяўляць сябе мужчынам або жанчынай у канкрэтнай працы, у творчасці нам усё яшчэ падаецца малаважным, нават легкадумным у параўнанні з тым, каб быць грамадзянінам сваёй краіны. Без полу. І без узросту...

А між тым у нацыянальным мастацтве Беларусі мінулага ХХ ст. ёсць выдатныя майстры, якія творчасцю і ўсім сваім жыццём прадэманстравалі ўзоры ярка выяўленай асобнасці і творчай цэласнасці, увасобленай у непаўторнай мастацкай своеасаблівасці іх прац. Да нядаўняга часу амаль невядомыя шырокай публіцы, сёння іх імёны стаяць у шэрагу класікаў беларускага выяўленчага мастацтва, якія ярка адлюстравалі ў сваёй творчасці перадавыя мастацкія тэндэнцыі той вялікай і трагічнай эпохі.

Гэта мастакі-самавукі, стваральнікі унікальнага выяўленчага жанру аўтарскага размаляванага дывана на тканіне, майстры, што тварылі па загадзе сэрца, **Алена Кіш** і **Язэп Драздовіч**. Творчы і жыццёвы шлях гэтых магутных і трагічных фігур, адзіночак, маргіналаў і ізгояў, напоўнены неспатольнай смагай самавыяўлення, успрымаўся ў грамадстве як свайго роду духоўнае “дысідэнцтва”, як выклік чужому і цьмянаму жыццю, той сацыяльнай рэчаіснасці, да якой яны належалі толькі па факце свайго нараджэння.

Шматлікія акалічнасці іх асабістага лёсу падобныя. Абое нарадзіліся ў творча адораных сем’ях, абое прайшлі нядоўгі, трагічны, інтэнсіўны па глыбіні перажыванняў і сіле пачуццяў жыццёвы шлях, былі адзінокія, не мелі сваіх сем’яў, шмат вандравалі, набылі рэпутацыю не прыстасаваных да жыцця дзівакоў, памерлі пры трагічных акалічнасцях (Алена Кіш скончыла жыццё самагубствам, Язэп Драздовіч фактычна памёр на вуліцы). Аднак яны

назаўжды засталіся для нас прыкладам падзвіжніцкага служэння Мастацтву, Прыгажосці, Ісціне, вернасці свайму таленту, адданасці абранаму шляху, шчырасці і чысціні творчага самавыяўлення.

У аснове выяўленчага рашэння размаляваных дываноў на тканіне (па-беларуску – *маляванак*) ляжыць, як вядома, агульная кампазіцыйная схема, дакладна гэтак жа, як у аснове іх семантычнай праграмы – адзіная сэнсавая матрыца. Выяўленчая мадэль самых ранніх традыцыйных сялянскіх маляванак уяўляе міфалагічную Мадэль / Карціну свету, паказанага ў выглядзе райскага саду, агароджанага па баках зялёнай гірляндай, з квітнеючым Дрэвам жыцця ў цэнтры, і населенага шлюбнай парай жывых істот: звяроў, птушак, а часам і людзей.

У найбольш ранніх, архаічных па характары працах, моцна звязаных з традыцыямі народнай форматворчасці, што з’яўляюцца па сутнасці дэкаратыўнымі пано, гэтая кампазіцыйная схема рэалізуецца ў выглядзе плоскаснай арнаментальнай мадэлі, у якой першараднае значэнне і безумоўную каштоўнасць маюць такія якасці, як цэласнасць, замкнёнасць і рытмічная ўпарадкаванасць малюнка. Часцей за ўсё кампазіцыя ўяўляе сабою злучэнне размешчанага па краі выяўленчага поля расліннай гірлянды і пышнага букета-дрэва ў цэнтры, па баках якога паказаныя звяры, птушкі, людзі або расліны.

Процілеглы полюс мастацкай эвалюцыі беларускіх маляванак прадстаўляюць працы ілюзіяністычнага характару, якія імкнуцца да імітацыі класічнай карціны ў раме, нагадваюць станковыя малюнкi пейзажных краявідаў райскага саду (сядзібнага парку, ляснага вадапою), населенага жывымі істотамі.

Апроч сваёй дэкаратыўнай ролі ў інтэр’еры народнага жылля, арнаментальныя маляванкі выступалі ў якасці своеасаблівых паганскіх “абярэгаў” або дарагіх сэрцу вясельных “памятак”. А выяўленчыя утопіі пейзажных маляванак служылі сродкам здымання псіха-эмацыйнага напружання і нармалізацыі душэўнага стану глядачоў, у першую чаргу, масавай аўдыторыі глядачак, што выступалі і заказчыцамі, і спажывачамі падобнай мастацкай прадукцыі [5; 7; 10]. Такая архетыпава-стэрэатыпная выяўленчая праграма з’яўлялася спараджэннем калектыўнай творчай свядомасці аўтараў, якія абпіраліся на народную традыцыю. Яны былі прадстаўнікамі таго фальклорнага або паўфальклорнага асяроддзя, у якім захоўваліся традыцыйныя патрыярхальныя каштоўнасці, а

таксама існавала апора на векавы звычай як асноўны сродак рэгулявання сацыяльнага жыцця і асноўную крыніцу творчай актыўнасці.

У маляванках Язэпа Драздовіча і Алены Кіш [1; 2], мастакоў інсітнага (або наіўнага) складу, якія валодалі арыгінальнай манерай выканання і індывідуалізаваным, своеасаблівым творчым светаўспрыманням, у значнай ступені прысутнічае зыходнае міфапаэтычнае творчае мысленне ў якасці творчай першаасновы. У той жа час яно прыкметна трансфармавана пад уплывам асабістага эмацыянальнага вопыту жыцця, складу характараў, каштоўнасцей, ідэалаў і перакананняў кожнага з майстроў. Гэта выяўляецца, у прыватнасці, у тым, што традыцыйная выяўленчая схема народнай маляванкі ў іх працах грунтоўна відазмяняецца.

З аднаго боку, захоўваецца характэрная для абаіх аўтараў архетыпаваць і сімвалічнасць першаўзору. З другога боку, мы назіраем дзве цалкам розныя, новыя, арыгінальныя аўтарскія канцэпцыі Быцця, пры разглядзе і параўнанні якіх можна выявіць дзве гендэрна дыферэнцыяваныя (па абраных мастацкіх сродках і сэнсавым нападненні) выяўленчыя мадэлі выражэння розных творчых светапоглядаў, асабістых аўтарскіх утопій, якія мы ўмоўна назавём *мужчынскай і жаночай*.

Язэп Драздовіч замест традыцыйнай “букетнай” схемы прапанаваў уласны варыянт кампазіцыі, якую мы ўмоўна назвалі “медальённай”. Ён запазычыў яе з арсенала класічнага жывапісу, дзе яна вядомая як “карціна ў карціне” [3]. У цэнтры выяўленчага поля на плоскім цёмным фоне сярод пышных завітоў расліннай гірлянды мастак змясціў своеасаблівае ілюзіяністычна напісанае “акно”, упрыгожанае дэкаратыўна стылізаванай расліннай “рамай”.

У акне-медальёне, нібы ў люстэрку, адкрываліся далёкія панарамныя краявіды Неба, Зямлі і Вяды, з пакрытымі лесам гарамі і пабудовамі, у якіх лёгка пазнаваліся канкрэтныя прататыпы: замак, касцёл, млын, сельская хата. Гэта былі, як правіла, альбо “памяткі” родных месцаў, альбо добра вядомыя гістарычныя помнікі, нацыянальныя святыні беларусаў, што нагадвалі пра слаўныя старонкі мінулага Вялікага княства Літоўскага.

Выкарыстоўваючы падобны прыём выяўленчай рыторыкі і семіятычнага падваення рэальнасцей (прастораў) [3; 4], а таксама кантрастнага проціпаставлення ў малюнку бліжэйшага плана – далёкаму, умоўнага – рэальнаму, графічнага – жывапіснаму, плоскаснага – глыбіннаму, аўтар сцвярджае павышаную каштоўнасць (сакральнасць) намаляванага ў ілюзіяністычным акне паўфантастычнага Свету, які ў той жа час утрымлівае прыметы яго родных мясцін. Там таямнічая начная цямрэча

Аксана Аляксандраўна Коўрык – мастацтвазнаўца. Закончыла аддзяленне гісторыі і тэорыі мастацтва гістарычнага факультэта Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта (1991), аспірантуру Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі (2001). Кандыдат мастацтвазнаўства (2004). Член Беларускага саюза дызайнераў. Дацэнт кафедры дызайну гуманітарнага факультэта БДУ. Даследуе праблемы стылю ў дызайн-дзейнасці, гендэрны аспект у выяўленчым мастацтве, феномен масавага мастацтва, дзейнасць італьянскіх архітэктараў на беларускіх землях у XVI – XVIII стст.

ахутвае прасторы, хаваючы дэталі, там ажываюць даўно закінутыя замкі, яны напаўняюцца жывым, у іх свецяцца вокны.

Мы схільныя разглядаць маляванкі Драздовіча, з адлюстраванымі ў ілюзіяністычных “вокнах” архітэктурнымі помнікамі, як варыянт жывапіснай міфалагізацыі нацыянальнай гісторыі, якую аўтар лічыць асабістай, не аддзяляючы яе ад уласнай біяграфіі. Фактычна ён піша сваю мару: жаданне ажывіць і адрадыць згубленыя карані, ажывіць пагаслыя святыні.

“Карцінныя” пабудовы Алены Кіш, у адрозненне ад прац Язэпа Драздовіча, захоўваюць адзінства выяўленчай плоскасці, што інтэрпрэтуецца аўтарам як паўфантастычны краявід райскіх шагаў, у якіх цалкам натуральна, наіўна і бесканфліктна ўжываюцца людзі і жывёлы, птушкі і звяры, капытныя і драпежныя. Пышная раслінная гірлянда накіравана шырокай рамай-бардзюра аблямоўвае краявіды. Пры гэтым фігуры львоў – захавальнікаў гэтага Раю – машабна павялічаныя, яны выглядаюць вялізнымі ў параўнанні з малосенькімі чалавечымі фігуркамі. Для наіўнага аўтара, як вядома, падобны выяўленчы прыём – гэта сродак падкрэсліць сэнсавую значнасць абранага персанажа.

Калі ў маляванках Язэпа Драздовіча краявіды абсалютна бязлюдныя, то ў Алены Кіш у іх прысутнічаюць адзінкавыя выявы чалавека, як правіла, маленькай самотнай жанчыны ў прыгожай чырвонай сукенцы. Яна то ўваходзіць у Раку, расоўваючы высокія, як дрэвы, чараты (“Дзева на водах”), то сядзіць на беразе ракі (“Ліст да каханага”), то плыве ў лодцы (“Рай”). Часам побач з ёй – мужчына з вяслом, ён кіруе лодкай, іх агульнай Ладдзёй Жыцця, і тады жанчына трымае ў руцэ яркі букет. Але часцей за ўсё побач – вялізныя ціхманныя лвы з чалавечымі вачамі. А вакол – лебедзі, старажытныя сімвалы кахання, атрыбуты Вялікай Багіні. Аднай з птушак, вялікай і барвянагрудай, што сядзіць на беразе ракі, жанчына ўручае ліст у белым канверце. На ёй святочная, на гарадскі манер, вопратка: кароткая сукенка без рукавоў, з трохкутным выразам на грудзях; круглыя завушніцы і пацеркі. Хустка завязаная наўмысна кетліва – канцамі над ілбом. А ўдалечыні бачны дом з белымі сценамі, вокнамі і трубой.

Практычна ўсе жывапісныя гісторыі Алены нібы распавядаюць пра адну і тую ж жанчыну. Гэ-

ты вобраз, з аднаго боку, аперсаналены, паколькі ўтрымлівае тыповыя прыметы Жанчыны як прадстаўніцы свайго роду. А з другога боку, ён аўтабіяграфічны, паколькі выклікае асацыяцыі з асобай і лёсам самой мастачкі. Свет вобразаў Алены Кіш – гэта свет яе ўласнай душы, самотнай, безабароннай, што сумуе і гарача верыць у абавязковую сустрэчу з каханым.

Па разнастайнасці і багацці выяўленчых матываў маляванкі Алены Кіш значна пераўзыходзяць працы Язэпа Драздовіча. Пры гэтым яны саступаюць апошнім у строгасці і ўрачыстасці кампазіцыі. Калі Драздовіч аддаваў перавагу цёмнай, амаль маняхромнай гаме, то Кіш імкнулася да кантрастных і яркіх каларыстычных вырашэнняў. Яна таксама хацела паказаць бязмежнасць прасторы свайго чароўнага Раю-саду-лесу, у якім бярозы суседнічаюць з пальмамі, аднак выбудоўвала яго па вертыкалі ў выглядзе напластаванняў шырокіх гарызантальных фрызаў, з-за чаго кампазіцыі яе прац нагадваюць народныя вышыванкі [6; 8; 9]. Малюнак на іх разгортваецца нібыта ўздоўж паверхні выяўленчай плоскасці, злева направа. Пры тым, што “карцінныя” віды Алены Кіш выглядаюць, на першы погляд, больш радыкальным адыходам ад зыходнай арнаментальнай схемы, жанчына-мастачка застаецца мацней звязанай з фальклорнай выяўленчай традыцыяй, чым аўтар-мужчына, які радыкальна яе адмаўляе.

Язэп Драздовіч захоўвае ў сваіх працах толькі знешняе тыпалагічнае падабенства з першаасновай, і разам з тым ён кардынальна з ёю парывае. Разрыў гэты звязаны з адмаўленнем захавання адзінай дэкаратыўнай плоскасці малюнка, з яе пераарыентацыяй з глыбіні – вонкі. Выяўленчая прастора ў яго працах нібы падвойваецца і ў той жа час рэзкім скачком “сыходзіць” удалячынь ад глядача, перпендыкулярна плоскасці візуальнага ўспрымання. Тым самым прасторавы аспект у творах падкрэслены і свядома ўзмоцнены.

У той жа час цыклічныя кругавыя рытмы арганізацыі “медальёнай” кампазіцыі зводзяць на нішто часавы фактар яе развіцця. Выява нібыта “застывае” ў вечным супакоі і бязмоўі ночы. А вось лінейныя аднакіраваныя рытмы арганізацыі малюнка ў працах Алены Кіш значна ўзмацняюць часавую дынаміку выявы. Так, у працы “Дзева на водах” аўтар паказала развіццё дзеяння, зародак сюжэтнай інтрыгі, злучыўшы паміж сабою, а дакладней, “нанізаўшы”, як пацеры на нітку, на адну гарызантальную вось, два розныя эпізоды: злева – лодку з чалавекам, якая плыве па рацэ, а справа – герайню, што ўваходзіць у рачныя воды насустрач лодцы.

Такім чынам, пры агульнай апеляцыі да зыходнай архетыпавай выяўленчай схемы ідэальнага топа-су Раю-саду народных маляванак, у працах аўтараў інсітнага тыпу, мужчыны і жанчыны, Язэпа Драздовіча і Алены Кіш, праяўляецца суб’ектыўны характар розных аўтарскіх інтэрпрэтацый, якія дазваляюць вызначыць пэўную гендэрную спецыфіку твораў.

Так, аўтар-мужчына Язэп Драздовіч кардынальным чынам змяняе характар зыходнай кампазіцыі пры захаванні яе знешняга падабенства: ён стварае сфакусіраваную ў глыбіню двухпланавую прастору. Жанчына-аўтар Алена Кіш, знешне парываючы з традыцыйнай схемай, стварае “карцінныя” краявіды, што нагадваюць станковыя работы класічнага жывапісу і ў той жа час трымаюцца на прынцыпах адзінства дэкаратыўнай плоскасці выявы, размяшчэння матываў у рад і фрызавай шматслойнасці пабудовы, характэрных для народнага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва.

У працах аўтара-мужчыны ўзмоцнены прасторавы аспект кампазіцыі, у той час як аўтар-жанчына імкнецца да распрацоўкі часовага фактара выявы. Язэп Драздовіч, аўтар-экстраверт, стварае жывапісныя версіі міфалагізацыі нацыянальнай гісторыі, так званыя патрыятычныя утопіі, у якіх раствараюцца і знікаюць яго ўласная асоба і лёс; Алена Кіш, аўтар-інтраверт, апавядае, як правіла, пра саму сябе, ствараючы жывапісны варыянт “інтымнага дзённіка”, узнаўляючы свет уласнай эмацыянальнай біяграфіі.

Такім чынам, працуючы прыкладна ў адзін і той жа час (1930 – 1940-я гг.) у межах аднаго выяўленчага жанру размаляванага дывана на тканіне і пры гэтым незалежна адно ад аднаго (Алена Кіш – на Случчыне, а Язэп Драздовіч – на Дзісеншчыне), мастакі стварылі дзве цалкам арыгінальныя аўтарскія версіі інсітнай маляванкі. І пры гэтым захавалі унікальную прыроду гэтага жанру як сплаў дэкаратыўнасці і наратыўнасці, або апавядальнасці. Кожны заклаў у яе сваё непаўторнае сюжэтнае ядро і ў той жа час захаваў спарадкаваны рытмічны лад адзінага арнаментальнага цэлага, па якім і пазнаецца беларуская маляванка сярод польскіх, літоўскіх і ўкраінскіх твораў.

Спіс літаратуры

1. **Басалыга, У. С.** Кіш Алена Андрэеўна / У. С. Басалыга // *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі* : у 5 т. – Мінск, 1984 – 1986. – Т. 3. – С. 61.
2. **Ліс, А. С.** Драздовіч Язэп Нарцызавіч / А. С. Ліс // *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі* : у 5 т. – Мінск, 1984 – 1986. – Т. 2. – С. 349 – 350.
3. **Лотман, Ю. М.** *Театральны язык и живопись (К проблеме иконолической риторики) : Об искусстве : Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи, заметки, выступления (1962 – 1993) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 1998. – С. 608 – 616.*
4. **Лотман, Ю. М.** *Текст в тексте / Ю. М. Лотман // Труды по знаковым системам. Ученые записки / Тартусский государственный университет. – Тарту, 1981. – Вып. 567. – С. 3 – 18.*
5. **Раманюк, М. Ф.** *Барвы Леаніды Ючковіч / М. Ф. Раманюк // Мастацтва Беларусі. – 1983. – № 9. – С. 49 – 54.*
6. **Сахута, Я. М.** “Райскі сад” / Я. М. Сахута // *Мастацтва Беларусі. – 1988. – № 3. – С. 57 – 58.*
7. **Шаура, Р.** *Туга па гармоніі / Р. Шаура // Мастацтва. – 1998. – № 2. – С. 40 – 42.*
8. **Ягоўдзік, У.** *Аленін рай / У. Ягоўдзік // Крыніца. – 1990. – № 1. – С. 21.*
9. **Ягоўдзік, У.** *Дзівосны свет Алены Кіш / У. Ягоўдзік // Беларусь. – 1986. – № 9. – С. 18 – 20.*
10. **Kotula, F.** *Dywany – współczesne malarstwo ludowe wsi rzeszowskich / F. Kotula // Polska Sztuka Ludowa. – R. XVII. – 1963. – № 3 / 4. – S. 135 – 156.*

ЧАС ЛІТАРАТУРНАЙ ПАМЯЦІ

Ляшук, В. Я., Снітко, Г. М. Літаратурная Берасцейшчына : краязнаўчыя нарысы, партрэты, артыкулы / В. Я. Ляшук, Г. М. Снітко. – Мінск : Літаратура і Искусство, 2008. – 320 с. : іл.

Здаецца, настаў ці не самы спрыяльны час для развіцця ў Беларусі літаратурнага краязнаўства. Мяркуюць самі. У часопісе “Польмя” другі год запар выходзіць раздзел “Наш край”. Напішыце літаратурна-мастацкую біяграфію сваёй вёскі, мястэчка – і дасылаце ў “Польмя”. Надрукуюць. У “Малодосці” з нумара ў нумар друкуецца краязнаўчы даведнік “Літаратурныя мясціны Беларусі”, падрыхтаваны калектывам на чале з доктарам філалагічных навук, прафесарам Адамам Восіпавічам Мальдзісам. Выходзіць “Краязнаўчая газета”. І яна, і многія іншыя выданні надзвычай уважлівыя да літаратурных памятак даўніны. І вось яшчэ адзін факт: кніга выкладчыкаў філалагічнага факультэта Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта В. Ляшук і Г. Снітко “Літаратурная Берасцейшчына” выдадзена накладам 2500 асобнікаў. Прызнацца, нечаканае рашэнне выдаўцоў, калі ўлічваць, што самыя тыражныя з беларускамоўнага асяродка дзіцячыя кнігі друкуюцца колькасцю ў 3000 асобнікаў. А часцей – і ў 2000... Згаданая ж “берасцейская” кніга да ўсяго іншага носіць выразна рэгіянальны характар. Заўважце, Брэсцкая вобласць – і па насельніцтве, і па адміністрацыйных абсягах – далёка не самая вялікая ў краіне. Але ўсё ж рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова “Літаратура і Мастацтва” зрабіла гэты крок. А мяркуючы па тым, што пра кнігу згадваецца ў друку, што яе актыўна набываюць бібліятэкі і школы не толькі Берасцейшчыны (выдавецкі рэйтынг прадаж у “Літаратурнай Берасцейшчыны” ці не самы высокі), не памылілася.

І хаця кніга пазначана як зборнік, што ўмясціў краязнаўчыя нарысы, партрэты, артыкулы, навідавоку яе манаграфічны характар. Па-першае, вытрымана паслядоўнае, згодна з часовай перыядызацыяй, выкладанне матэрыялу. Па-другое, аўтары, збіраючы матэрыялы да кнігі на працягу многіх гадоў, прарабілі літаратурную працу з “прэтанзіяй” на ўсеахопнасць. У “Літаратурнай Берасцейшчыне” згадваецца каля 500 пісьменнікаў, якія ці нарадзіліся ў краі альбо тым ці іншым чынам спрычыніліся да яго біяграфіі. У кнізе названы многія і многія дзесяткі паселішчаў, дзе жылі і працавалі літаратары, праз якія праходзілі франтавыя, увогуле жыццёвыя шляхі-дарогі паэтаў і празаікаў, чые імёны і сёння робяць гонар не толькі беларускай, але і рускай, польскай, украінскай літаратурам. Згадаем толькі некаторых: Аляксандр Блок, Пётр Вяземскі, Вільгельм Кюхельбекер, Міхаіл Луконін, Канстанцін Паустоўскі, Фёдар Рашэтнікаў, Мікалай Ляскоў, Сяргей Смірноў...

Але, зразумела, пры ўсёй увазе да польскай, украінскай, рускай культуры, аўтары ў першую чаргу паказваюць развіццё беларускага прыгожага пісьменства на Берасцейшчыне. Падрабязна асвятляецца ў кнізе павязь з краем пісьменнікаў розных пакаленняў. З асаблівай цікавасцю чытаюцца старонкі, прысвечаныя брэсцкаму перыяду ў жыцці Якуба Коласа: “Якуб Колас увайшоў у гісторыю айчынай культуры як выдатны педагог. Станаўленне яго як педагога адбыва-

лася якраз на Палессі. Менавіта тут выпрацоўваліся педагагічныя ідэі і правяраліся на практыцы. І люсіны, і пінкавічкі захавалі ў сваёй памяці цудоўны вобраз настаўніка К. М. Міцкевіча. Доўгі час усе, хто пазней працавалі ў гэтых школах, параўноўваліся з ім...”

У Люсіне Якуб Колас займаўся зборам этнаграфічнага і фальклорнага матэрыялу. Наведваў сялянскія хаты, уважліва прыглядаўся да мэблі, посуду. Калі нешта асабліва ўражвала дапытлівага настаўніка, занатоўваў памеры, рабіў чарцёж. Як вынік – напісаў сапраўдную навуковую працу “Пра сялянскія пабудовы (Вёска Люсіна, Мінскай губерні, Пінскага павета, Хатыніцкай воласці)”.

Падрабязна апісваецца і праца Якуба Коласа ў вёсцы Пінкавічы. А ў Лунінцы паэт працаваў над паэмай “Сымон-музыка”, рыхтаваў да друку раней напісаныя творы. З палескага мястэчка даслаў А. Грыневічу ўрывак з паэмы “Новая зямля”... Між іншым, тэма старонкі краязнаўчага даследавання, дзе размова ідзе пра народнага песняра ў яго стасунках з Берасцейшчынай, маглі б, несумненна, стаць асновай асобнай кнігі “Якуб Колас на Палессі”.

Сярод іншых раздзелаў “літаратурна-краязнаўчай манаграфіі” вылучаецца і наступны: “Літаратары – выпускнікі Брэсцкага педінстытута імя А. С. Пушкіна”. А напрыканцы 1950-х – у 1960-я гг. і 1970-я гг. таксама са сцен гэтай ВНУ ў вялікае жыццё, у вялікую літаратуру выйшлі Міхась Купрэеў, Алесь Разанаў, Мікола Пракаповіч, Алесь Каско, Алесь Бібіцкі... Расказваючы пра іх творчасць, у большасці выпадкаў аўтары не абмяжоўваюцца лаканічным пераказам біяграфій герояў. Як правіла, першыя паэтычныя вопыты самым цесным чынам звязаны з радзімай старонкай, бацькоўскім домам паэтаў. Праз усю кнігу, як і ў згаданым артыкуле, аўтары “Літаратурнай Берасцейшчыны” выбралі такую інтанацыйную лінію, што зробленае майстрамі прыгожага пісьменства прыадчыняецца чытачу праз іх увагу да Берасцейшчыны. Несумненна, праца В. Ляшук і Г. Снітко – выключны дапаможнік у выкладанні роднай літаратуры ў школах Брэсцкай вобласці.

Чаго не хапае адмысловай літаратурна-краязнаўчай манаграфіі? Магчыма, выданне патрабуе лепшага ілюстрацыйнага афармлення. Вельмі мала здымкаў з пісьменніцкіх архіваў. Зноскі да выкарыстанай літаратуры падаюцца па тэксце, а трэба было б, відаць, у канцы кожнай старонкі альбо кнігі. Толькі на карысць, на пашырэнне прасторы выкладзенага матэрыялу працаваў бы зварот аўтараў да архіўных матэрыялаў. Хацелася б спадзявацца, што з часам да чытача прыйдзе новае выданне літаратурнай гісторыі Берасцейшчыны. І мо – адразу два тамы? Чаму б не дадаць да літаратурна-краязнаўчага падручніка яшчэ і адпаведную хрэстаматыю?.. А следам, зразумела, увесці ў школьную праграму спецкурс “Літаратурнае краязнаўства Берасцейшчыны”?

Алесь КАРЛЮКЕВІЧ.

ДЗЕНЬ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА

Сёлетняе XV свята, прысвечанае Дню беларускага пісьменства, праходзіла на Барысаўшчыне. Як і многія вядучыя перыядычныя выданні Беларусі, удзел у ім прымаў часопіс “Роднае слова”. Супрацоўнікі рэдакцыі часопіса шчыра віталі сваіх аўтараў, даўніх сяброў-падпісчыкаў і, канечне, тых, каму было проста цікава пазнаёміцца з “Родным словам”. Гучалі словы падзякі за працу ад настаўнікаў, якія, выпісваючы часопіс не адзін ужо год, адзначалі, што матэрыялы метадычнага і навуковага характару вельмі дапамагаюць пры падрыхтоўцы да вучэбных заняткаў, выпускных экзаменаў, факультатываў, курсаў на выбар, пазакласных мерапрыемстваў, алімпіяд і конкурсаў. Сам сабой напрашваецца вывад: цікавасць да часопіса і ў цэлым да беларускага слова ў чытачоў не зніжаецца, а, наадварот, расце з кожным днём.

Важным і адказным пунктам роднаслоўскай праграмы была сустрэча з настаўнікамі беларускай мовы і літаратуры г. Барысава і Барысаўскага раёна, якая праходзіла ў гімназіі № 2, дарэчы, адзінай беларускамоўнай гімназіі горада. Сустрэчалі гасцей хлебам-соллю дзяўчаты-прыгажуні. Пасля прывітальнага слова “гаспадара” (дырэктара) гімназіі Пятра Рыгоравіча Васькоўскага ўсе госці занялі месцы ў актавай зале, на сцэне якой вучні і настаўнікі гімназіі парадавалі некалькімі цудоўнымі мастацкімі нумарамі. Падчас далейшай творчай сустрэчы ставіліся і абмяркоўваліся хвалючыя пытанні сённяшняй школы, вёўся расповед пра планы і перспектывы развіцця часопіса, гучалі разважанні пра спосабы і шляхі вырашэння надзённых праблем у галіне эфектыўнага і паспяховага развіцця беларускай культуры. Уладзімір Іванавіч Куліковіч, галоўны рэдактар часопіса “Роднае слова”, каратка паведаміў пра асаблівасці правядзення разнастайных конкурсаў па беларускай мове і літаратуры, выказаў спадзяванне на рэалізацыю цікавых творчых задум – стварэнне летніка для настаўнікаў і вучняў, правядзенне адукацыйных семінараў, накіраваных на прадуктыўнае

Чытачы і падпісчыкі ля стэнда “Роднага слова”.
7 верасня 2008 г.

супрацоўніцтва паміж настаўнікамі і “Родным словам”. Невыпадкова Мікалай Рыгоравіч Прыгодзіч, прафесар кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ, намеснік галоўнага рэдактара часопіса па рэдакцыйнай калегіі, акрэсліў задуму стварэння Таварыства філолагаў.

Выказваем шчырыя словы ўдзячнасці Упраўленню адукацыі Мінскай вобласці, адміністрацыі Міханавіцкай сярэдняй школы, акрамя таго, асабіста Любові Сцяпанавне Чарпаковай, загадчыку раённага вучэбна-метадычнага кабінета аддзела адукацыі Барысаўскага райвыканкама, Пятру Рыгоравічу Васькоўскаму, дырэктару ДУА “Беларускамоўная гімназія № 2 г. Барысава”, Алене Леанідаўне Цатуравай, настаўніцы беларускай мовы і літаратуры агульнаадукацыйнай сярэдняй школы № 15 з паглыбленым вывучэннем замежнай мовы г. Барысава, Людміле Мікалаеўне Лапянок, намесніку дырэктара па вучэбнай рабоце ДУА “НПК ДСШ № 24 з эстэтычным ухілам г. Барысава” – усім, хто прыняў удзел у сустрэчы і дзякуючы каму выезд “Роднага слова” ў Барысаў адбыўся.

Толькі сумеснымі намаганнямі мы зможам зрабіць наш часопіс больш цікавым і карысным, а вашу працу, паважаныя настаўнікі, больш плённай і натхнёнай!

Надзея БЫШКА.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі. Рэгістрацыйны нумар часопіса 346. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015702170012 у Сталічным аддз. ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара і рэдактараў (017) 203-34-79, адказнага сакратара (017) 203-07-40, галоўнага бухгалтара і справавода (017) 203-24-69. Факс (017) 203-07-40. E-mail: rodnaje_slova@tut.by

Папд. да друку 03.10.2008. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 13,02. Ум.-фарб. адбіт. 14,07. Ул.-выд. арк. 15,2. Тыраж 3347 экз. Зак. 2651.

Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”». 220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП 02330/0131528 ад 30.04.2004.